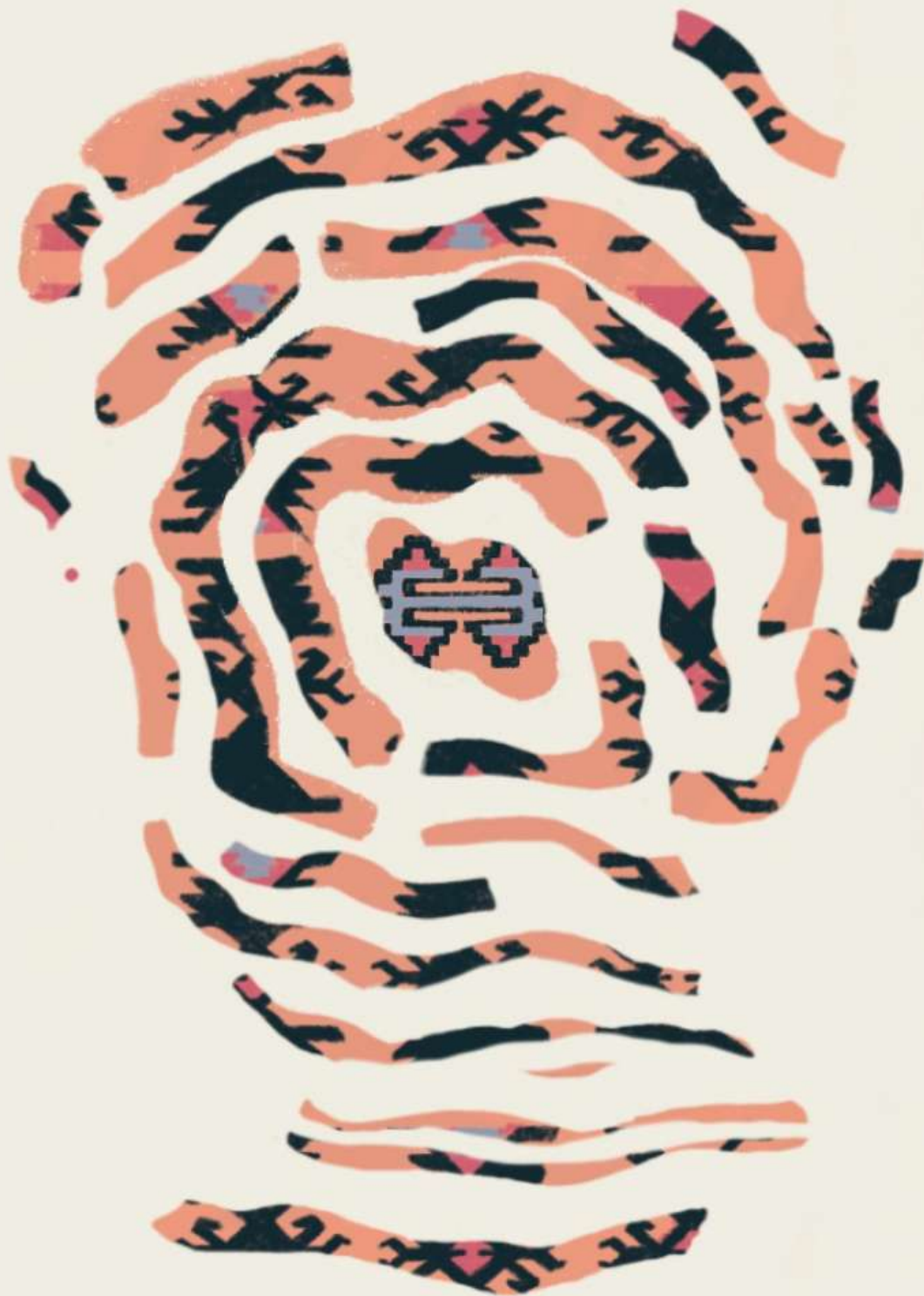

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXX/2
Београд 2022

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXX (2)
BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETNOGRAPHY SASA LXX (2)

Београд 2022

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXX
No. 2

Chief Editor: Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor: Sanja Zlatanović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board: Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Vesna Petreska, PhD ("Marko Cepenkov" Institute of Folklore, Skopje), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Andja Srđić Srebro, PhD (University of Bordeaux).

Editorial board: Branko Banović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), corresponding member of SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board: Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary: Sonja Radivojević (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2022

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LXX
свеска 2

Главни и одговорни уредник: Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник: Др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор: Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Весна Петреска (Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопље), др Татиана Подолинска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Анђа Срдић Сребро (Универзитет Бордо Монтењ).

Уређивачки одбор: Др Бранко Бановић (Етнографски институт САНУ), др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), дописни члан САНУ Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет: Др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирин (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва: Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2022

Издавач

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектура

Александра Спасић и Ивана Башић

Превод

Аутори текстова

Дизајн корица

Александар Спасић (ментор доц. мр Оливера Батајић Сретеновић)
Факултет примењених уметности, Београд

Техничка подршка

Зоран Перовић

Штампа

Академска издања, Београд

Тираж

300 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

САДРЖАЈ CONTENTS

НАУЧНИ РАДОВИ SCIENTIFIC PAPERS

ТЕМА БРОЈА

Одрастање из антрополошке перспективе

Посвећено др Александру Крелу

ур. Јадранка Ђорђевић Црнобрња

TOPIC OF THE ISSUE

Growing up from an Anthropological Perspective

Dedicated to Dr. Aleksandar Krel

ed. Jadranka Đorđević Crnobrnja

- 13–18** *Jadranka Đorđević Crnobrnja*
Одрастање из антрополошке перспективе
– примери из Софије и Београда: увод у темат
- 19–36** *Ana Luleva*
The Past of the Socialist Childhood through the Lens of the Bulgarian Literature
Ана Лулева
Детињство у периоду социјализама у Бугарској
сагледано путем књижевних дела
- 37–58** *Ivanka Petrova*
Youth Labor in Socialist Bulgaria – from Ideology to Labor Practices
Иванка Петрова
Омладинске радне акције у социјалистичкој Бугарској
– од идеологије до радне праксе
- 59–81** *Yana Yancheva*
The Pioneer Organization and the School in Bulgaria:
an Attempt to Discipline the Individual
Јана Јанчева
Пионирска организација и школство у Бугарској:
покушај дисциплиновања индивидуе

- 83–101** *Zlatina Bogdanova*
**The “Banner of Peace” Assembly as
a National Brand of Bulgaria during Socialism**
Златина Богданова
**Скупштина „Застава мира”
као национални бренд Бугарске током социјализма**
- 103–127** *Vojana Bogdanović*
Children’s Perception of the Visual Identity of Belgrade
Бојана Богдановић
Дечја перцепција визуелног идентитета Београда
- 129–151** *Milan Tomašević*
Upper Primary School Children’s Cosmogonic Ideas: Childhood and Space
Милан Томашевић
**Космогонијске представе код деце виших разреда основне школе:
детињство и свемир**

VARIA

- 155–176** *Srđan Radović*
**Dynamics and Transformations in Small Disciplinary Communities:
Some Remarks on Institutional and Paradigm Shifts in
Ethnology/Anthropology in Post-Yugoslav States**
Srđan Radović
**Динамика и трансформације у малим дисциплинарним заједницама:
неколико опажања о институционалним и парадигматским променама
у етнологији/антропологији у постјугословенским земљама**
- 177–198** *Марина Симић, Милош Ничић*
**Од алијенације до ироније: критичке студије филма
и киничка субверзија у домаћем филму**
Marina Simić, Miloš Ničić
**From Alienation to Irony: Critical Film Studies
and Kynical Subversion in Serbian Film**
- 199–215** *Дуња Њаради*
**Промишљање заједништва посредством плеса:
историјско-теоријски пресек**
Dunja Njaradi
Rethinking Participation through Dance: a Historical-theoretical Intersection
- 217–244** *Данило Трбојевић*
**Како упокојити „политичког вампира“:
аберација као друштвено-политички конструкт**
Danilo Trbojević
Slaying the “Political Vampire”: Aberration as a Socio-Political Construct

245–266 *Тања Милосављевић*

Карактеристике лингвокултурног концепта 'одећа'
у српском призренском говору

Tanja Milosavljević

The features of the Linguacultural Concept of 'Clothing'
in the Serbian Speech of Prizren

PRIKAZI REVIEWS

269–273 *Нина Аксић*

Присуство традиционалне музике у Србији данас у измењеном радном и
празничном свакодневљу (ур. Јелена Јовановић и Драган Жунић)

275–278 *Милина Ивановић Баришић*

Материјална култура из новог угла.

Данијела Велимировић, Кибле, баклаве и фистани:

традиционална материјална култура Срба у XIX и почетком XX века

279–281 *Maria Chnaraki*

Gordana Blagojević, Φωτοσκιάσεις στη Βυζαντινή Μουσική. Μικρή
εισαγωγή στον κόσμο της ψαλτικής τέχνης [Byzantine Music Shades: A Brief
Introduction to "The Art of Chanting" World]

ТЕМА БРОЈА
TOPIC OF THE ISSUE

**Одрастање из
антрополошке перспективе**
Посвећено др Александру Крелу
ур. Јадранка Ђорђевић Црнобрња

**Growing up from an
Anthropological Perspective**
Dedicated to Dr. Aleksandar Krel
ed. Jadranka Đorđević Crnobrnja

ЈАДРАНКА ЂОРЂЕВИЋ ЦРНОБРЊА

Етнографски институт САНУ, Београд

jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Одрастање из антрополошке перспективе – примери из Софије и Београда: увод у темат

Јуна 2000. године је десет сарадника Етнографског института САНУ кренуло пут Софије на Прву бугарско–српску научну конференцију. Научна конференција „Животни циклус“ је била прва по реду у оквиру трогодишњег пројекта „Паралелно истраживање животног циклуса у Србији и Бугарској“, који је реализован у том периоду између Етнографског института са музејом при Бугарској академији наука (БАН) и Етнографског института САНУ. Потом су уследиле друга и трећа бугарско–српска / српско–бугарска конференција, а затим још неколико научних конференција које су реализоване између двеју научних институција. Поменути пројекат, као и остали који су следили, остварени су у оквиру међуакадемијске сарадње између Бугарске академије наука и Српске академије наука и уметности. Заједничке публикације, попут зборника радова и темата објављених у Гласнику Етнографског института САНУ,¹ представљају један од значајних резултата који произилазе из сарадње која се успешно наставља и у садашњости.

Пројекат “Age and Generations in Serbia and Bulgaria: Anthropological studies” један је од постигнутих остварења између сарадника Института за етнологију и фолклористику са Етнографским

¹ Зборници радова и темати су доступни и у онлајн издању и могу се наћи на интернет страници Етнографског института САНУ, у оквиру категорије Издања: <https://etno-institut.co.rs/зборник-радова> <https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei>

музејом при Бугарској академији наука и Етнографског института САНУ.² Пројекат се реализује у оквиру међуакадемијске сарадње. Активности на пројекту се одвијају у периоду од 2020. до краја 2022. године. Пројекат је осмишљен тако да се у почетној фази обаве теренска истраживања, а да се потом, на основу емпиријског и архивског материјала, анализирају и сагледају конкретне друштвене и културне праксе које се могу пратити током одрастања и у старости у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду у Бугарској и у Србији. Приликом конципирања активности које ћемо обављати током појединих фаза истраживања нисмо слутили да ћемо рад у оквиру пројекта морати прилагодити пандемијским условима живота који трају од 2020. године. Те околности су само делимично представљале препреку за реализацију већине активности. Свакако, немогуће је упоредити ту ситуацију са последицама које је пандемија имала по губитак живота многих људи. Другог октобра 2021. године нас је изузетно потресла вест да нас је напустио др Александар Крел.

Када смо приликом припреме пројектног плана дефинисали начине презентације резултата рада, договорено је било да Александар Крел у сарадњи са мном приреди темат у *Гласнику Етнографској институцији САНУ*. Поменути план, као и остали истраживачки подухвати које је Саша Крел желео да реализује током рада на пројекту нажалост нису остварени. Договор сарадника на пројекту је да се резултати истраживања представе у *Гласнику Етнографској институцији*, како је било планирано, с тим да темат *Одрасћање из антрополошке перспективе* посветимо др Александру Крелу и његовом примарном пољу истраживања на пројекту – детињству. Жеља свих нас је да радovima у оквиру овог темата одамо признање Саши Крелу, како због резултата које је постигао у домену антропологије детињства, тако и због подстицања креативне и конструктивне сарадње на пројекту.

„Детињство сагледано као друштвени и културни конструкт се може посматрати као скуп социјалних и културних идеја и ставова, као скуп међусобних односа и активности деце и родитеља, као

² Етнографски институт са музејом при БАН је у међувремену, услед спајања са Институтом за фолклор добио нов назив – Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејом при Бугарској академији наука (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences, <https://iefem.bas.bg>).

и дечји свет у целини.”³ Одрастање је процес који се може посматрати као део детињства, премда се најчешће везује за период адолесценције. Одрастању се у контексту наших истраживања приступа као скупу друштвених и културних норми и пракси које се могу пратити током сазревања детета и његовог укључивања у свет одраслих. Пројекат је осмишљен тако да је свако од сарадника имао простора да обави истраживање конкретних тема из домена антропологије детињства. Сарадници су поставили у фокус неколико врло значајних проблема, којима су приступили уз примену релевантних теоријских оквира. Заједнички именитељ свих радова је то да се заснивају на емпиријским истраживањима конкретних студија случаја. Софија и поједини градови у Бугарској, као и Београд, представљају просторне оквире истраживања. Радови се у хронолошком погледу могу сврстати у две временске димензије – период социјализма и постсоцијализма, односно период креирања неолибералне економије, друштвених и културних оквира. Поменути временски сегменти се не могу увек јасно разграничити када је у питању истраживање деце и пракси које се тичу одрастања, што се уочава и из истраживања која су обављана у оквиру нашег пројекта. То што су Ана Лулева, Иванка Петрова, Јана Јанчева и Златина Богданова своја истраживања усмериле на период социјализма није случајно и може се повезати с тим што се поменути период иначе налази у фокусу њихових научних интересовања.⁴ Сарадници из Етнографског института САНУ су своја истраживања усмерили ка урбаним искуствима деце у садашњости, стављајући акценат на оне аспекте креирања идентитета код деце и одрастања у Београду које су сматрали посебно индикативним за период у којем су истраживали. Реч је о темама којима се у оквиру домаће етнологије и антропологије није придавала посебна пажња, што је Бојани Богдановић и Милану Томашевићу предста-

³ Реченица је поникла из пера Александра Крела и представља један од импулса усмерених ка дефинисању теме пројекта. Уједно желим да истакнем да је Саша Крел активно учествовао у договорима које смо водили са колегиницама Аном Лулевој и Иванком Петровом пред припрему пројекта. У својству координатора пројектног тима испред Етнографског института САНУ, Саши исказујем изузетну захвалност за конструктивна идејна решења усмерена у правцу реализације пројектних задатака, а пре свега за пријатељску подршку која је стизала увек у право време.

⁴ Колегинице су запослене у Институту за етнологију и фолклористику са Етнографским музејом Бугарске академије наука из Софије и то на Одељењу за етнологију социјализма и постсоцијализма.

вљало додатан подстрек да их поставе у фокус својих истраживања. Темат садржи шест радова.⁵

Темат отвара рад Ане Лулеве “The Past of the Socialist Childhood through the Lens of the Bulgarian Literature”. Ауторка анализира описе детињства у социјалистичкој Бугарској који се могу читати у појединим популарним романима писаним након пада комунизма. Предмет анализе су три романа чији аутори су из Бугарске и припадају различитим генерацијама. Ана Лулева, путем антрополошког читања књижевних дела, сагледава начине на које се социјалистичка прошлост приказује и рефлектује у садашњости и како доприноси креирању културне меморије о социјализму у Бугарској. Рад Ане Лулеве је значајан, јер показује како књижевна дела, као предмет антрополошке анализе, могу постати инструмент разумевања друштвене стварности у периоду социјализма у Бугарској.

Иванка Петрова нам у свом раду “Youth Labor in Socialist Bulgaria – from Ideology to Labor Practices” представља резултате својих емпиријских истраживања, која су била усмерена на један посебан сегмент државне политике у социјалистичкој Бугарској – принудно ангажовање младих, будућих интелектуалаца, као неплаћене или слабо плаћене радне снаге у различитим секторима привреде. Анализа је заснована на биографским интервјуима, с тим да ауторка користи и метод рефлексивне антропологије. Иванка Петрова на илустративан начин настоји да појасни механизме државне политике и владајуће елите који су се изводили како би се млади дисциплиновали и научили радним навикама. Уједно образлаже стратегије које су се спроводиле „одоздо“, односно од стране младих, с намером да се свакодневно одступа од очекиваних модела рада и понашања. Посебан печат раду даје емпиријски материјал који се у њему приказује и анализира. Иванка Петрова овим радом даје допринос етнолошким и антрополошким истраживањима појединих сегмената социокултурног контекста, са посебним освртом на положај младих у периоду социјализма у Бугарској.

Рад Јане Јанчеве “The pioneer organization and the school in Bulgaria: an attempt to discipline the individual” се у контекстуалном погледу надовезује на претходна два текста. Ауторка анализира механизме контроле и надзора које је пионирска организација „Септемвријче“

⁵ Рад у којем ће се представити резултати истраживања које смо Саша Крел и ја обављали у оквиру пројекта биће накнадно публикован. Овом приликом то није било предвиђено, с обзиром на то да се налазим у улози уреднице темата.

спроводила у оквиру основношколског система с намером да се код деце развију вредности које су неопходне како би постали лојални грађани социјалистичког друштва. Ауторка своја теоријска полазишта заснива на критици Фукоовог концепта „испита“ коју преузима од Деана Деановог. Рад се базира на анализи архивске грађе и ауторкиних сећања. Примена методе рефлексивне антропологије у овом, као и у раду Иванке Петрове, пружа дубље увиде у проблематику која је била у фокусу ауторкиних истраживања. Закључци које ауторка изводи су такође индикативни за сагледавање околности у којима су деца одрасла у социјалистичкој Бугарској.

Златина Богданова у свом раду: *“The “Banner of Peace” Assembly as a national brand of Bulgaria during socialism”* указује на једну посебну димензију одрастања у периоду позног социјализма у Бугарској. Ауторка ставља у фокус покрет „Застава мира“ и анализира га са више аспеката указујући на његову трансформацију. Један од аспеката подразумева сагледавање улоге „Заставе мира“ у контексту примене механизма „меке моћи“ од стране државног режима. У раду се о покрету „Застава мира“ говори и са аспекта културне дипломатије и креирања националног културног брэнда. Златина Богданова се осврће и на питање креирања интеркултуралних пројеката у постсоцијалистичком периоду у Бугарској. У том смислу предлаже да се покрет „Застава мира“ стави у јукстапозицију са пројектом „Европска престонице културе“. Златина Богданова својим истраживањима „Заставе мира“ даје допринос антрополошкој анализи културних феномена у социјалистичком периоду у Бугарској.

Следи рад Бојане Богдановић *“Children’s perception of the visual identity of Belgrade”*. У домаћој етнологији и антропологији је ово први рад у чијем фокусу је дечја перцепција визуелног идентитета града у којем одрастају, тј. Београда. Допринос овог рада се огледа у избору теме, просторног и временског оквира, као и методологије истраживања. Ауторка применом интердисциплинарног приступа у анализи показује како се перцепција визуелног идентитета града код деце заснива на праксама и моделима који се деци преносе у кругу породице и у оквиру наставе у школи. Рад уједно указује на механизаме друштвене моћи који су актуелни у садашњости и како се њихов утицај рефлектује на креирање културних и вредносних образаца код деце старости од 7 до 11 година. Бојана Богдановић је овим радом дала допринос досадашњим истраживањима детињства у оквиру домаће етнологије и антропологије и уједно указала на правац којим се та истраживања могу кретати у будућности.

Рад Милана Томашевића "Upper Primary School Children's Cosmogonic Ideas: Childhood and Space" такође представља заокрет у досадшњим антрополошким истраживањима детињства и одрастања у Србији. Аутор је свој фокус усмерио ка питању представа о настанку свемира и планете Земље које имају ученици од 5. до 8. разреда основне школе данас у Београду. У раду је анализирано космолошко знање које се ђацима нуди на часовима географије. Упоредо са тим, сагледава се утицај популарног дискурса о настанку земље и свемира који се данас може пратити путем појединих интернет форми и садржаја. Милан Томашевић уједно упућује на процес стицања фундаменталних знања о реалности и о формирању когнитивног оквира у који деца уписују сопствене представе о месту Земље и живота у свемиру. Рад представља пионирско етнографско истраживање космогонијских представа деце, односно ученика старијих разреда основне школе. Милан Томашевић је овим истраживањем и радом покренуо нову тему у оквиру домаће антропологије детињства.

Кратак садржај радова који су део овог темата упућује на то да антропологија детињства јесте посебно драгоцену поље истраживања које се, у оквиру домаће етнологије и антропологије, развија управо путем радова етнолога и антрополога из Етнографског института САНУ. Темат представља допринос у погледу избора тема које су аутори истраживали, јер већина њих до сада није била у фокусу етнолога и антрополога у Бугарској и Србији. Притом, сваки рад појединачно, али и сви заједно, као део једног мозаика, доприносе разумевању односа јавних политика према деци. Испоставља се да деца, такорећи свих узраста, представљају агенте у креирању друштвено пожељних вредности, културних образаца и модела понашања, као и мишљења и делања. Поменута констатација не представља новину у научном дискурсу, али се може сматрати једном од важнијих смерница за то да антропологија детињства заузме своје посебно место у оквиру етнологије и антропологије у Србији. Наш темат представља допринос и у том погледу.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ANA LULEVA

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
ana.luleva@iefem.bas.bg

The Past of the Socialist Childhood through the Lens of the Bulgarian Literature

The Childhood during the State-socialist Bulgaria is thematized in a plethora of novels and auto-fictional literature, published in the last three decades. Many of these works pose the question "Is the past of my own childhood a 'foreign country' for me"? This is a question very close to the anthropological one: "Could we know and understand our own (childhood's) past as insiders?" In this paper I will take a close look at the presentations of the Socialist Childhood in some popular Bulgarian novels, written after the Fall of Communism by authors belonging to different generations. I will discuss them from an anthropological perspective. How this past is presented, reflected, and as such – becomes an important part of the cultural memory about the Bulgarian State Socialism, is the main research question of this paper.

Key words: state socialism. Childhood, literature, anthropology of postsocialism

Детињство у периоду социјализама у Бугарској сагледано путем књижевних дела

Детињство у социјалистичкој Бугарској предмет је великог броја новела и ауто-фиктивних књижевних дела публикованих у последње три деценије. У многим делима се поставља питање „Да ли је прошлост из периода мог детињства нешто што је мени 'страно'?" Ово питање је врло блиско оном које постављамо у том контексту у антропологији: „Да ли можемо да сагледамо и разумемо нашу сопствену прошлост (детињство) као инсајдери?" У раду анализирам описе детињства у социјалистичкој Бугарској који су дати у

појединим бугарским новелама написаним након пада комунизма. Писци тих новела припадају различитим генерацијама. Описе анализирам из антрополошке перспективе. Главно истраживачко питање овог рада је како се ова прошлост представља, рефлектује и како она, као таква, постаје важан део културне меморије о бугарском државном социјализму.

Кључне речи: социјализам који власт спроводи, детињство, књижевност, антропологија постсоцијализма

INTRODUCTION

The personal stories of people who lived during state socialism are at the centre of my research interest as an anthropologist. The autobiographical stories I collect and record from men and women of different generations, from a variety of social, ethnic and religious backgrounds, are the main source for understanding how ordinary people experienced dramatic historical events such as World War II and the change of the political regime in September 1944, or the eventless everyday life of “developed socialism” (Luleva 2005; Luleva 2013; Luleva, Troeva & Petrov 2012).

For the anthropological study of socialism and postsocialism through the prism of memory, the essential questions are: What is remembered, and how? How does memory work upon the experience of state socialism? How is individual memory connected with group and collective memory? What does the cultural memory of socialism look like? These are some of the essential research questions addressed in the last two decades (Luleva 2013; Todorova, Dimou & Troebst 2014; Kiossev & Koleva 2017). The memory of socialism includes not only private, individual and family stories, but also fictionalizations of personal experiences and other cultural texts that draw upon the public memory, collectively constructing the cultural memory of the socialist past. In short, from an anthropological point of view, the literary and the ethnographic (exploring the vernacular) can be viewed as intersecting fields of memory for the recent past.

In this article, I will undertake an anthropological reading of three novels, in which the childhood is a central topic of narrative. These are: *Almost Life* by Rada Moskova (2015), *Street Without a Name: Childhood and Other Misadventures in Bulgaria* by Kapka Kassabova (2008) and *The Physics of Sorrow* by Georgi Gospodinov (2010 [2015]). The analysis also leads to reflections on the relationship between anthropology and fiction, on the writer as an anthropologist and ethnographer, and on fictionalization of personal experiences as a source for studying the socialist past.

STATE SOCIALISM IN PUBLIC MEMORY

A common thesis about Bulgaria and the Balkans is that they are burdened by too much history/historical memory, and at the same time suffer from a lack of memory for their recent communist past (Znepolski 2001, 207–224). Thirty years after the end of the communist regime, Bulgarian society continues to have a problem reworking its recent past. In the years of transition, two theses on this issue were formed. According to the first one, there must be made a pact of oblivion in order to achieve national reconciliation and agreement in the name of the future. It was raised by the political left immediately after the fall of the regime, and evolved into the thesis that the socialist period did not need moral condemnation because it was a time of modernization and progress. This thesis is associated with the nostalgic story of everyday life in the period of mature socialism, which today is shared by broad strata of Bulgarian society. The opposing position – voicing the need to remember communist repression and condemn the communist regime – was seen as an expression of belated justice, and was commonly held by anticommunists and citizens who supported the democratic change after 1989. Over time, some supporters of the democratic right have become radicalized and today share increasingly popular nationalist positions, coloured by nostalgia for the pre-socialist past (Luleva 2013; Luleva 2017).

Thus, with regard to the recent past, Bulgarian society has not reached a consensus and remains divided into diametrically opposed memory groups. Socialist past continues to be a rich field for the work of memory, it is multiple, remembered and commemorated differently by different memory groups, in private life and in public. This is because the past is not ‘what happened’ in any unproblematic sense, but “is a product of the complexities of memory and the strategic and tactical uses in which it can be placed [...] past is what we believe, argue, pretend, and propose (and so on...) happened” (Jenkins 2002, 273). The past is illusory and imagined, being the subject of memory, of individual memory. It is reconstructed in the memory, and the present – the “invisible time of everyday life,” is the only possible gateway into it.

Debates about the recent past continue in academia. Differences are even expressed at the terminological level in the naming of the period: according to some researchers who share the theory of totalitarianism, the period should be called “communism”. According to others, the terms “socialism” or “state socialism” are more relevant (Luleva 2006; Gruev & Mishkova 2013; Kabakchieva 2016; Kiossev & Koleva 2017). Literary

works focusing on the socialist past constitute an important part of cultural memory. They form the “soft” memory for socialism (Etkind 2004, 36–59), as opposed to “hard” memory, represented in museums and monuments. After the end of the communist regime in Bulgaria, a kind of ‘memory boom’ took place in the literary field. Liberated from past ideological restrictions, public memory was pluralized. For the first time, the voices of those repressed for political reasons were heard – political prisoners and survivors of labour camps¹ – and their memoirs published. The flow of emigrant literature also took shape, dominated by the memories of political emigrants, who had escaped from the communist regime. Another flow formed the memoirs published by members of the former ruling communist elite, including Todor Zhivkov himself, as well as his advisers, business leaders and writers, who had held high party and state positions. All of them distanced themselves from the mistakes of the Communist rule, and presented their version of the regime (Todorova, Dimou & Tröbst 2014).

STATE SOCIALISM IN THE LITERATURE

In novels set in the socialist past, autofiction is a preferred genre. One of the most widely circulated novels, developing themes from the socialist past are *Pochti zhivot* [*Almost Life*] by Rada Moskova (2015); *Street Without a Name: Childhood and Other Misadventures in Bulgaria* (2008) by Kapka Kassabova [*Ulitza bez ime. Detstvo i drugi premezhdia v Bulgaria*, 2008], and *Fizika na tagata* [Gospodinov 2011; *The Physics of Sorrow*, 2015] by Georgi Gospodinov. Kassabova’s novel is written in the classic autobiographical genre, combined with travelogue genre. The first half of her book contains the author’s recollections of her childhood. The other two novels – of Rada Moskova and Georgi Gospodinov – contain elements of autofiction with the main characteristic of the genre – suggestion of identity of author, narrator and protagonist (similar to autobiography), while injecting elements of pure imagination (as in fiction). The suggestion of autobiographical recollection dominates and creates a feeling of a special confession of the story, although both of these writers insist that their works are novels, works of fiction. Immediately after the title, Moskova says: “My book looks at reality, but doesn’t look for real people in its char-

¹ Labour camps in which people identified as political opponents of the regime were interned without a sentence existed in Bulgaria until 1962 (Luleva, Troeva & Petrov 2012).

acters!" (Moskova 2015, II). In the text, speaking in the first person, Moskova (born in 1933), refers to her memories to convey the atmosphere and destinies of the people, including her own family, who were affected by the 'measures' of the new government and State Security after September 9, 1944. The most traumatic memories are these connected with her childhood and the stigmatization of the school girl due to her 'bourgeois' family background. She was not allowed to join the Youth organization – an act which posed her as an outsider and excluded her from the community of her classmates. This happened in the years of early socialism, when the fight against the class enemy was most acute.

Kapka Kassabova and Georgi Gospodinov belong to another generations, these born thirty-five years later, in the late 1960's and early 1970's. Their accounts of socialism are different and bear distinct marks of their generation's memory of socialism.

Regarding the genre of the novel *The Physics of Sorrow*, Gospodinov says that he dislikes definitions and is "not so interested in the clean genres" (Gospodinov 2015, 167). The novel is defined as a fairy tale and a fiction by critics. Regarding the understanding of 'autofiction,' I follow Serge Doubrovsky, who defines it as "Fiction, of facts and events strictly real" (Doubrovsky 2013, i). It is important to highlight that autofiction is quite radical in the sense that instead of demarcating fiction from reality, it blurs the border between them. This can be accomplished by promoting a picture of the authorial self which confirms, negates, transforms or plays with the public understanding of this self (Hansen 2017, 49). The novel *The Physics of Sorrow* does just that: it tells truthfully without being a documentary; it contributes to the understanding of the past without being specifically realistic or describing factual reality. This attribute actually makes it an interesting object for anthropological analysis.

Different approaches to anthropological analysis of literature are possible: the literary work can be considered in its social context and its reception by the readership, as well as in connection with the discourses it produces; the literary field can be an interesting object for analysing the relations between writers with different social and symbolic capital, in light of Pierre Bourdieu's theory; and the literary work can be considered as creating an historical memory.

"THE PHYSICS OF SORROW" AS ETHNOGRAPHIC SOURCE

My attempt at an anthropological reading of the novel is limited to its 'narrative of socialism'. This, of course, significantly reduces the seman-

tic layers of the work, which is much more than a narrative of socialism. Another caveat is needed here – in my understanding the narratives are not faithful mirrors of reality, but instruments by which reality is represented and rationalized (Atkinson 1977, 325–344). As the sociologist Mariano Longo wrote:

“Once the question of truthfulness has been left aside, literary narratives show their relevance as a mode of reality cognition and reality construction. Moreover, if we assume, as will be clarified later, that narrating is less a way to report about facts than a peculiar form of cognitive approach to reality, narratives (whether fictional or non-fictional) appear as relevant instruments through which we are able to give order to the fragmented and apparently dissociated elements of our experience: by narrating, we connect events, propose relations (temporal, causal, of mutual implication) among differentiated aspects of the world... while recounting, a story is told and, at the same time, values are transmitted and reinforced. So, telling a story is not simply a form of sociality, it is one of the ways whereby social reality is reproduced, value systems strengthened and behavioural standards confirmed. And the former holds true both for everyday and literary narratives. Indeed, literary narratives contribute to constructing our sense of reality, the way we perceive events and relations” (Longo 2015, 5–6).

In other words, literary narratives help us understand the social world, and may help to define and modify the way in which we make sense of our reality (Ricoeur 1984). In this respect, they would be comparable to the stories told in interviews, taken by the anthropologist. Autofictional narrative also gives something that is rare and difficult to achieve in an autobiographical interview – self-reflection on emotions, motives, states, associations and the assembling of different times in the story. Discussing the boundaries between ethnography and fiction, Didier Fassin acknowledges that fiction (literature or cinema) can be valuable as source texts for anthropology “because of their capacity to depict real and unveil truths” (Fassin 2014, 52). Moreover, he argues that these works can be:

“more compelling, more accurate, and more profound accounts of the social worlds they explore than in those proposed by scholars who study them... *Compelling* suggests efficacy, *accurate* evokes reality, and *profound* refers to truth” (Fassin 2014, 52).

Or, in short, from an anthropological perspective, facts are of interest *as represented*, rather than the facts themselves represented in the fiction; of interest are the emotions, associations, and interpretations they evoke.

In *The Physics of Sorrow*, the author, narrator and protagonist have identical names (Georgi). Obsessed with melancholy and a desire to explore his sadness, the author / protagonist returns to the past of his childhood and adolescence, wanders in the labyrinth of his memories, carries his sadness as he travels the world and seeks refuge. The self-study of the protagonist and the unfolding of the semantic layers of the narrative are revealed through the fictional. Of course, the fictional can be contained in both the autobiographical and the memory, but in the novel it is clearly present and has a particularly important place.

The novel has a faceted structure, consists of many short stories in which the author tells his own memories, feelings and experiences, and others in which the protagonists are his father and grandfather. He gathers different layers of the past together, and tries to understand sadness [taga], pondering the unifying character – the Minotaur, locked in its labyrinth, a metaphor of abandoned children (of socialism), of the voiceless, the rejected, the strangers, those deprived of love and compassion. In the prologue, he declares multi-essence with the categorical “Az sme” [We am]. The protagonist has the painful ability to empathize:

“...pathological empathy or obsessive empathetic-somatic syndrome to feel the feelings of others, to experience pain and to experience their memories: ‘To embed himself,’ the word would come later ‘into their bodies.’ To be them.” (Gospodinov 2015, 59, 93).

Over time, as a middle-aged man and writer, he lost this ability and replaced it with an obsessive desire to recover and remember the past of his childhood, or at least a small part of it. Like Borges (his favourite writer), the author / protagonist tells “stories that are like a dream woven from pieces of the past.” The past is “his,” the beloved country of the author / hero. It is, as he will call it later in his next novel, his “time-shelter.”

With the stories “Magesnikat” [The Sorcerer], about his grandfather’s meeting as a boy with the Minotaur child shown at fairs in 1925, and “Hlyabat na tagata” [The Bread of Sorrow], about his grandfather abandoned as a three-year-old in the mill in 1917, the author creates memorable paintings of the first half of the century, then connects them with the world of the child of the 1970’s and 1980’s in socialist Bulgaria. The thread

that connects them is sadness and childhood fear – an eternal theme, from the time of King Minos to the present day. Different layers of the past mix, myth and family stories intertwine with personal and narrated memories. The paintings are at once phantasmal, fictional and authentic. The story branches out like a labyrinth, because as the author himself says, “I can’t offer a linear story, because no labyrinth and no story is ever linear” (Gospodinov 2015, 53). In the sections “Skrinat na pametta” [The Chiffonier of Memories] and “Mazeto na istoriyata” [The Cellar of the History], World War II is told as a (real or imagined) military story.

The greatest place in the novel is given to the childhood of the protagonist. There, the picture of socialist Bulgarian everyday life in the 1970’s and 1980’s unfolds. These are the pages in which, with ethnographic accuracy, Gospodinov reconstructs the everyday life of the real small provincial town, digs into the memories of his self / protagonist and achieves almost physically tangible authenticity in portrayal of the picture and associated feelings.

The everyday life of socialism is a topic that excites Georgi Gospodinov as a researcher as well. Along with the publication of personal stories from the project *I Lived Socialism*² (Gospodinov, Ivanova, Manolov & Petrov 2006), as a team with Yana Genova he realized another idea: they collected and published the collection *Inventory Book of Socialism* (Gospodinov & Genova 2004). This was one of the first attempts to look into the past of socialism through its material culture.³ In 2016, together with Georgi Lozanov, Gospodinov curated the exhibition “The Afternoon of an Ideology” at the Sofia City Art Gallery, in which the central theme was again socialist everyday life. Canvases by Bulgarian artists from the period of socialism were selected, united by four themes: childhood / guilt, way of life / holiday, window / contemplation and transport / city. In the catalogue of the exhibition, the two curators interpret the theme of the everyday life of socialism, and each of them sets out his search for it.

For Gospodinov, the challenge lies in what concerns him in *The Physics of Sorrow*:

² The collection includes 171 short life stories, reflecting the Bulgarian socialism between 1950’s and 1980’s. See note 3.

³ As the authors themselves present the album, “The Inventory Book of Socialism provides an initial archive, inventory, catalog, collecting and describing over 500 everyday objects from that time, the items of the then light industry – household goods, packaging, detergents, cigarettes, food products, etc. A book about the traces that remain and do not remain” (Gospodinov & Genova 2004, 1).

“Is it possible to make a sociology, a cultural anthropology and an archaeological analysis of what everyday life was like during the socialist period in Bulgaria? Can the gallery’s paintings be viewed and interpreted like an invisible museum of everyday human emotion? ...Is it possible to find the little mortal personal stories which dropped out of the Grand Narrative of Socialism?” (Lozanov & Gospodinov 2016, 26–27). In both the exhibition and the novel, Gospodinov seeks to capture the traces of the past, and concludes that

“What remains are not the exceptional moments, not the events, but precisely the nothingeverhappens. Time, freed from the claim to exceptionality. Memories of afternoons, during which nothing happened. Nothing but life, in all its fullness” (Gospodinov 2015, 272).

Gospodinov finds some of the main themes of his (autobiographical) novel in the exhibited artists’ paintings. They are seen as another argument for his thesis that “Socialism, especially in Bulgarian version, was largely uneventful, devoid of genuine occurrences” (Gospodinov 2015, 27), that it could be described as joyless, melancholic time, as “directionless travel,” as a union of patriarchy and industrialization (in another text he calls it “patriarchalsocialism”) (Gospodinov 2015, 234),⁴ and as a reason to return again to an untold story, important for him, of the second half of the Bulgarian twentieth century – the story of the “invisible Child of Socialism” (Gospodinov 2015, 35) and make the claim: “Just as in antiquity, the children of socialism were also invisible” (Gospodinov 2015, 98). He also observed that one of the potential stories of socialist everyday life is the one about absences:

“The story of Bulgarian socialism can be told through life’s various absences, shortages and deficits, starting with the shortages of vegetable oil, black pepper, colour TVs, housing and oranges, and going all the way down to those of freedoms and political rights. As in the novel, the paintings emit this peculiar deficit – a peculiar shortage of everyday joy. All this at the expense of an abundance of officially unacknowledged sadness and melancholy, lethargy and a sense of nothing-happening” (Lozanov & Gospodinov 2016, 43).

⁴ Patriarchy during state socialism is discussed e. g. in the yearbook *Aspasia* 2007 and *Aspasia* 2016.

Sorrow is the feeling that rules over the character in the novel:

“incomprehensible sorrow, longing for something lost or that had never taken place, which pulled me inside, into the dark galleries of the unspoken” (Gospodinov 2015, 94).⁵

Exploring it, he returns to his childhood memories of the 1970’s and the last socialist decade. Sadness floats in the air of the small town, in the small flat on the ground floor, in the long days of the “abandoned child.”

“He was six when they started leaving him home alone...They left him food in the refrigerator and went out. A typical 1970’s childhood. Left on his own all day, with that early unnamed feeling of abandonment” (Gospodinov 2015, 36).

“Patriarchy and industrialization rolled into one. Three months at the village every summer, with their grandmothers ... But there’s a very slow, creeping fear, too. I’ve been abandoned. They’ve left me here, they’ve gone back to the city, they’re gone” (Gospodinov 2015, 71).

The childhood in Gospodinov’s memory was diagnosed with a “Minotaur syndrome”:

“The 1970’s. Our mothers were young, studying in the first, second, third year, working in the first, second, third shift. We were there in the empty apartments, ground floors, basements, lost in boredom and fear, roaming amid the vague anxieties of the one left on his own. Is there a Minotaur Syndrome?” (Gospodinov 2015, 80).

The author / protagonist tries to capture the past through its traces, which he turns into archives and collections, makes catalogues and lists, puts them into a time capsule. He states: “The world was simple and ordered, simply ordered. On Wednesday – fish, on Friday – Russian TV” (Gospodinov 2015, 102).

⁵ In his next book, *Vsichkrite nashi tela* [*All Our Bodies*], he writes: “Bulgarian sadness is over something you have lost, without it being certain that you have ever had it... sadness over a failed world. And things that don’t happen last longer. In this sense, the Bulgarian sadness is enduring” (Gospodinov 2018, 100).

The public order is recalled as a part of personal experience: in the ideologically correct atheistic education, in the suggested threat of nuclear war and chemical attack, and which is why the military training, is considered as vital for the children of socialism (“when it became definitively clear that World War III was inevitable and the end of the world along with it”); in the early lesson at home that you should not repeat outside what you hear at home, which starts “a long chain of secrets and lies that made us a normal family”; in the acquiescence of parents with social political order; in the silence of adults as a survival strategy; in the secret listening to Radio Free Europe, which was prohibited; in the death of the Soviet leaders, causing fear rather than grief (“Yes, fear was stronger than grief”); and the early lesson that you should be invisible to authority (“Like all the others. That was the greatest trick of the whole conspiracy being like the others”), not to trust the neighbours (“We know that where the neighbour has been, the police are sure to follow”).

The ethnography of socialist everyday life also includes the numerous written testimonies attached to the text of the novel as part of the documentary archive – the time capsule made by the protagonist. Such are the emblematic documents that mark important rituals of transition for the socialist young man: the note for the transition from pioneer to the Komsomol organization,⁶ or the List of Recommended Items, which the new recruit should bring upon entering the armed services. In the document, solemnly presented to each pioneer who turned 14, we read:

“Dear Young Man, There are moments in a person’s life that are never forgotten. Today, with trembling hands you untie the knot of your scarlet Pioneer’s neckerchief, replacing it with a red Komsomol membership booklet. This is a symbol of the great trust the Party and our heroic and hardworking people have in you. Be decent and daring in word and deed! Dedicate the drive of your youth and the wisdom of your mature years to that which is dearest to all generations in the Homeland!” (Gospodinov 2015, 141).

Gospodinov’s comment is laconically ironic:

⁶ During state socialism children and young people in Bulgaria were included in the so-called “mass children’s and youth organizations”: Chavdar detachments, for children from 6 to 10 years old (first – third grade in primary school); Pioneer detachments for 9 – 14-year-olds (fourth – eighth grade) and a Komsomol organization (DKMS) for young people aged 14 to 28. The last one was under the leadership of the Bulgarian Communist Party.

“Yet another stellar example of socialist-speak. I now see that it is a mouthful: *Be decent and daring in word and deed! Dedicate the drive...* What are all those Ds, why make the tongue scoot along on its ass?... Don't worry about the kid, we have already preordained his fate, first he'll become a young Pioneer, then he'll put on his Pioneer's neckerchief, then he'll replace it with his Komsomol booklet, it's all written here. Set. In. Stone” (Gospodinov 2015, 141–142).

I myself tried to remember that moment in my life when I was handed the Komsomol book, but I could not. It is clearly not one of those which are “not forgotten”. This is just one of the cases when the novel awakened my memory, tempted me to deviate into the labyrinth of my memories and unforgettable feelings, so close to those described in the novel.

In the novel, the material and immaterial world of late socialism are recreated with a special attention to detail and ethnographic authenticity. They saturate the text, create a kind of Clifford Geertz's “thick description” of the socialist everyday life and the embeddedness of narrative into the discourse of that time. Gathering fragments of this past, striving for it, the protagonist realizes that “remembrance is never innocent” and “the past can be a dangerous place” – a thought that is the leitmotif of Gospodinov's next novel, *Vremeubezhishte* [*A Time Shelter*], published recently, in Spring 2020. In his recent work the author continues to reflect on the themes of the past, memory and oblivion which he introduced in *The Physics of Sorrow*.

KAPKA KASSABOVA'S CHILDHOOD ON THE “STREET WITHOUT NAME”

Kapka Kassabova is born 5 years after Georgi Gospodinov – in 1973, in the capital city. Unlike Gospodinov, she does not use autofiction in order to create the atmosphere of the late socialism and to reveal the feelings of the child during that time. Combining autobiographical with travelogue writing her text sounds more concrete and documentary strict. In the first half of the book, which is called “Childhood”, Kassabova relies on her own memories to describe the everyday struggles of an ordinary family of intellectuals between the late 1970's and the end of the regime in 1989. Kassabova's family, like many others, left Bulgaria after the fall of the Communist regime and since 1990 she has been living abroad. Kapka Kassabova has written the book originally in English, from the perspective of her cur-

rent experience in emigration, and addresses it to a foreign public. Being a traveler in her home country in the present days and in her own childhoods' past in socialist Bulgaria, Kassabova creates one historical and one contemporary picture of Bulgaria through the lens of her personal story.

Like Georgi Gospodinov, Kapka Kassabova claims that totalitarian regimes disregarded personal stories ("they are obsessed with the big ideas – the Party, the People, and the Bright Future") and is convinced that the recollections of childhood do matter. These recollections are part of the answer of the question 'Where are you coming from?' – an existential question, which demands an existentially important answer. And childhood is on the center of it. Kassabova leads the reader back in the late 1970's and 1980's describing all the misery of the Bulgarian late socialist everyday life, marked by poor material culture, ugly, but much-desired block apartments in one of the new Sofia's quarters; parents' struggles to obtain the banal scarce goods and their will to keep their own dignity. The school and its ideologically framed disciplinary practices, the longing for freedom associated with Western music and other forms of culture, the atmosphere of distrust and fear of denunciation and repression by the secret services, are some of the tropes of Kassabova's memory that are present also in Gospodinov's writings. The obligatory participation in the Pioneer organization and its activities, usually associated with feelings of proudness or shame (for not completing the task, e.g. delivering the requested amount of paper), and the Lyudmila Zhivkova's "Banner of Peace" Assembly,⁷ which was one of the most important international cultural event, organized in Bulgaria at that time, are also remembered.

Kassabova's memory about her childhood creates the impression of an inhuman regime, closed society and freedom-restricting public order, of a regime that seeks to unify people, to make them all faceless, anonymous elements of "the system", living in their poor little panel flats on a "street without name".

MEMORY AND GENERATION

Memory is a constant theme in the three novels; it has an existential meaning for the characters. Their recollections are personal, but not solely. As Gospodinov writes, because of the "empathy" he has, he remembers the past of his loved ones, other people, the world around him ("We am,"

⁷ About the Pioneer organization and the "Banner of Peace" Assembly see the papers of Yana Yancheva and Zlatina Bogdanova in this volume.

“We was”), real and imaginary: “I remember, or I imagine that I remember, strange thing” (Gospodinov 2015, 317). And, as he would later write:

“I realize, probably like many before me, that among my personal memories there are many born of books. Reading produces memories. I don’t remember for a long time and I gave up looking for which ones were read and which ones were not. I don’t find any difference, everything is experienced, everything makes me shiver, everything has left a scar. On all my bodies” (Gospodinov 2018, 6).

Being personal, writers’ memories are also generational. For example, Gospodinov’s memoirs are recognized as their own by those born in the 1960’s in Bulgaria – a fact repeatedly mentioned by readers and critics. Galina Georgieva rightly defines *The Physics of Sorrow* as a generational novel: “Confession of and for one, I would call it, a provincial generation from a provincial state” (Georgieva 2012, 5). The film director Teodor Ushev, born like Gospodinov in 1968, shares that he read the novel in one breath and recognized himself in the children – “Minotaurs of socialism”. He has made his animated film based on the novel, fitting into its storyline and adding his own story. The result is a “film about nostalgia, wasted chances and unfulfilled dreams of a whole generation, told through the personal story”⁸ I myself recognize my memories in the memories of the character, my sister as well, etc. For the generation born in the 1960’s, the past told in the novel is not a foreign country. It is familiar, close, has the same smell and feeling of sorrow.

The three novels not only speak the generational memory, but they also are cultural memory and create an historical one.

While the anthropologist strives to achieve maximum correspondence between the experienced and the narrated through the techniques of interviewing, in the literary narrative it is the narrated, not the experienced, that is decisive. Or, in the words of Louis Mink, “Stories are not lived but told” (Mink 1970, 557). His words on the historical narrative can also be considered in relation to fictional narrative:

“Individual statements about the past may be true or false, but a narrative is more than a conjunction of statements, and insofar as it is more it does not reduplicate a complex past but constructs it” (Mink 1987, 19).

For Gospodinov, dominant is the possibility of admitting different var-

⁸ <https://www.bnr.bg/radiobulgaria/post/101193627/nai-noviat-film-na-teodor-ushev-fizika-na-tagata-arak-akcent-v-kinomania-2019> (Accessed July 14, 2021).

nants of the story and what happened; he himself shakes the identity of the experienced and told, and emphasizes the presence of the imaginary in his memory / story.

“That which has not been told, just like that which has not happened ‘because they are of the same order’ possesses all possibilities, countless variations on how they could happen or be told... I try to leave space for other versions to happen, cavities in the story, more corridors, voices and rooms, unclosed-off stories, as well as secrets that we will not pry into... And there, where the story’s sin was not avoided, hopefully uncertainty was with us” (Gospodinov 2015, 261).

Storytelling is a tool for self-understanding. Anthropology also strives for an understanding of the social world. The difference between them is in the approach to understanding reality. While the anthropological text follows certain rules of analysis and standards of ethnographic description, requiring adherence to factuality, the literary text is freer and follows a different logic. While introspection is at the heart of autofiction, it is rather unacceptable for ethnographic description, in which the voice of the author and the voice of the group of people studied must be clearly distinguished. Literature allows us to delve into the depth of emotion, personal experience, and the complexity of memory, to achieve an impact that academic anthropological research usually cannot achieve.

As Mariano Longo writes, “literary narratives may give the empirical and theoretical sociologist deep insights into reality, thanks to a mode of representation which, within fictive stories assumed as real, is adequate (sensu Schütz) to the reality as typified by normal actors” (Longo 2015, 139).

So, regardless of the process of reduction in the reading of fiction from an anthropological or sociological perspective, reference to literature as a source is an important strategy for enriching the capacity to understand and describe social reality.

CONCLUSION

The novels which are presented above – *Almost life* by Rada Moskova, *The Physics of Sorrow* by Georgi Gospodinov, and *Street Without a Name: Childhood and Other Misadventures in Bulgaria* by Kapka Kassabova can be read as an ethnographic source, and in this case, narratives are methodologically comparable to interviews of informants in ethnographic re-

search – especially interviews using a biographical approach – life-history and autobiographical narrative interviews (Roberts 2002). In this perspective, the story bears the marks of its author (gender, social and generational affiliation) and his time, like the narratives in interviews collected by anthropologists. Yet, one important difference between the two should be mentioned. An essential aspect of the ethnographic interview is the communicative situation that occurs between the interviewee and the anthropologist, in which the memory is awakened and the narrative is created. In this situation, the role of the anthropologist is active, and following the rules of interviewing is important for successful communication and the quality of the narrative. Such is not the case in the novel. There, the author is alone and free to create his story following only the logic of the novel and his ideas. Still, novels, as Thomas Eriksen writes, also form part of reflexive socio-cultural reality and to this extent are part and parcel of that society within which they were written (Eriksen 1994, 191).

Reducing the semantic layers of the novel, in *The Physics of Sorrow* we can see the past of late socialism through the eyes of the generation born in the 1960s, and in *Street Without a Name: Childhood and Other Misadventures in Bulgaria* – the memories of generation born in the early 1970's. And here, let me emphasize again, it is not the factual that is dominant and valuable, but the way in which certain events were experienced, and the eventless everyday life, emotions and meanings of the late Bulgarian socialism were recalled, as well as the way they are culturally articulated. Looking at the micro level, in the experience of living in a small provincial town or in the capital city through the memory of childhood, in a life world in which the stories of the past of the family and the disciplinary order of socialist institutions coexist, is what makes both novels at the same time generational novels and part of the cultural memory of late socialism. For the authors, as well as for those who 'lived socialism', the past, reconstructed in the novels, is not a foreign country.

Acknowledgment

The financial support from the Bulgarian Academy of Sciences under Bilateral grant agreement between BAS and SASA is gratefully acknowledged.

References

- Atkinson, Paul. 1997. "Narrative Turn or Blind Alley." *Qualitative Health Research* 7 (3): 325–344.
- Doubrovsky, Serge. 2013. "Autofiction." *Auto / Fiction* 1:1. i–ii.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1994. "The Author as Anthropologist: Some West Indian Lessons about the Relevance of Fiction for Anthropology." In: *Exploring the Written: Anthropology and the Multiplicity of Writing*, ed. Eduardo P. Archetti, 167–196. Oslo: Scandinavian University Press.
- Etkind, Alexander. 2004. "Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany." *Grey Room* 16: 36–59.
- Fassin, Didier. 2014. "True Life, Real Lives: Revisiting the Boundaries between Ethnography and Fiction." *American Ethnologist* 41 (1): 40–55.
- Georgieva, Galina. 2012. „Tagata na edno pokolenie ili metafizika na soca." *Literaturen vestnik* 24: 5.
- http://www.bsph.org/members/files/pub_pdf_1290.pdf. (Accessed July 14, 2021).
- Gospodinov, Georgi. 2011. *Fizika na tagata*. Plovdiv: IK Zhanet-45.
- Gospodinov, Georgi. 2015. *Physics of Sorrow*. Rochester, NY: Open Letter.
- Gospodinov, Georgi. 2015. "Seks po vreme na socializam: higiena, medicina i fizkultura." In: *Lyubovta pri socializma. Obrazci, obrazi, tabut*, ed. Daniela Koleva, 224–234. Sofia: IK Riva/CAS.
- Gospodinov, Georgi. 2020. *Vremeubezhiste*. Plovdiv: IK Zhanet-45.
- Gospodinov, Georgi. 2018. *Vsichkite nashi tela. Svrahkratki istorii*. Plovdiv: IK Zhanet-45.
- Gospodinov, Georgi & Yana Genova. 2004. *Inventarna kniga na socializma*. Sofia: IK Prozorec.
- Gospodinov, Georgi, Diana Ivanova, Kalin Manolov & Rumen Petrov, eds. 2006. *Az zhivyah socializma. 171 lichni istorii*. Plovdiv: IK Zhanet-45.
- Gruev, Mihail & Diana Mishkova, eds. 2013. *Balgarskiat komunizam. Debati i interpretacii*. Sofia: IK Riva/CAS.
- Hansen, Per Krogh. 2017. "Autofiction and Authorial Unreliable Narration." In: *Emerging Vectors of Narratology*, eds. Per Krogh Hansen, John Pier, Philippe Roussin & Wolf Schmid, 47–60. Berlin and Boston: De Gruyter.
- Jenkins, Richard. 2002. "In the Present Tense: Time, Identification and Human Nature." *Anthropological Theory* 2 (3): 267–280.
- Kabakchieva, Petia. 2016. *Komunisticheskite modernosti. Balgarskiat sluchai*. Sofia: UI 'Kl. Ohridski'.
- Kassabova, Kapka. 2008. *Ulitza bez ime. Detstvo i drugi premezhdniya v Balgaria*. Sofia: Ciela
- Kiossev, Alexander & Daniela Koleva, eds. 2017. *Trudniat razkaz. Modeli na*

- avtobiografichno razkazvane za socialisma mezhdu ustnoto i pismenoto.* Sofia: IIBM Ciela.
- Longo, Mariano. 2015. *Fiction as Social Reality: Literature and Narrative as Sociological Resources.* Ashgate.
- Lozanov, Georgi & Georgi Gospodinov. 2016. *The Afternoon of an Ideology.* Sofia: Sofia City Art Gallery.
- Luleva, Ana. 2006. „Pamet za socializma i avtobiografichno razkazvane“. In: *Svakodnevna kultura u postsocialističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj. Balkanska transformacija i evropska integracija. Zbornik Etnografskog instituta SANU 22*, eds. Dragana Radojčić & Zorica Divac, 173–184. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Luleva, Ana, ed. 2013. *Balgarskiat XX vek. Kolektivna pamet i nacionalna identichnost.* Sofia: IK Gutenberg.
- Luleva, Ana. 2013. “Transitional Justice and Memory Culture in Post-Socialist Bulgaria.” *Our Europe: Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture 2*: 117–128.
- Luleva, Ana, Evgenia Troeva & Petar Petrov. 2012. *Prinuditelniat trud v Balgaria. Spomeni na svideteli. Zwangsarbeit in Bulgarien. Erinnerungen von Zeitzeugen (1941–1962).* Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Prof. Marin Drinov Akademie – Verlag.
- Mink, Louis O. 1987. *Historical Understanding.* Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Mink, Louis O. 1970. “History and Fiction as Modes of Comprehension.” *New Literary History 1* (3): 541–558.
- Moskova, Rada. 2015. *Pochti zhivot.* Sofia: Fakel.
- Ricoeur, Paul. 1984. *Time and Narrative.* Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Roberts, Brian. 2002. *Biographical Research.* Philadelphia: Open University Press.
- Todorova, Maria N., Augusta Dimou & Stefan Troebst, eds. 2014. *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe.* Budapest and New York: CEU Press.
- Znepolski, Ivaylo. 2001. „Nevolite na istoriata na segashното vreme: posrkomunisticheski upotrebi na pametta.“ In: *Istoria, razkaz, pamet*, ed. Znepolski Ivaylo, 207–236. Sofia: Dom na naukite za choveka i obstestvoto.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

IVANKA PETROVA

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

ivanka.petrova@iefem.bas.bg

Youth Labor in Socialist Bulgaria – from Ideology to Labor Practices

The research is aimed at an important part of the state policy in socialist Bulgaria – the forced engagement of young people, future intellectuals as an unpaid or low-paid labor force in various sectors of economy. Through this compulsory employment of high school and university students in summer free months the ruling elites aim to discipline the young intelligentsia and to educate them in work habits. The main form of forced labor is the participation in youth brigades, but other alternative forms of youth labor are gradually being adopted and imposed. The text presents an ethnological study of youth seasonal labor in the sector of international tourism in the 1970s and 1980s, looking at the perspective of young intellectuals working during their summer vacations in the Youth Travel Bureau “Orbita” as part-time tour guides of foreign groups. This form of temporary employment of young people is accepted as an alternative to the participation in youth brigades and is related to intellectual work. The aim is to analyze the main features of the labor culture of part-time guides working at the International Youth Center “Georgi Dimitrov” near Primorsko. The officially imposed principles and norms for the work of the young collaborators are presented and their application in the working life of the guides is studied. The subjects of research are the attitudes for working with tourists, the relations in the work environment, the labor practices, the difficulties in everyday working life and the ways of overcoming them, the informal aspects of the activities. The study is based on biographical interviews with former guides between the ages of 50 and 65, conducted in 2019 and 2020. As a participant for six summer seasons in this type of work, the author also relies on the method of the reflexive anthropology. The results of the study show how the discrepancy between the expectations and intentions of the ideologues of the provided tourist services, on the one hand, and the behavior and labor practices of young people actually

occurs. The examples are indicative of the changes “from below”, through everyday strategies of young people, of the initially conceived system of the international youth tourism in socialist Bulgaria.

Key words: part-time guides, labor practices, Youth Travel Bureau “Orbita”, International Youth Center “Georgi Dimitrov”, international tourism

Омладинске радне акције у социјалистичкој Бугарској – од идеологије до радне праксе

Истраживање је усмерено на важан сегмент државне политике у социјалистичкој Бугарској – принудно ангажовање младих, будућих интелектуалаца као неплаћене или слабо плаћене радне снаге у различитим секторима привреде. Овим обавезним запошљавањем средњошколаца и студената током летњих месеци, владајуће елите су покушавале да дисциплинују младе и да их науче радним навикама. Главни облик принудног рада је подразумевао учешће у омладинским радним бригадама, с тим да су се постепено наметале и друге форме омладинских радних акција. Рад представља етнолошку студију сезонских радних акција младих у сектору међународног туризма 70-их и 80-их година 20. века. Намера овог рада је да се сагледа перспектива младих интелектуалаца који су радили током летњег распуста у Омладинском туристичком бироу „Орбита“ као хонорарни туристички водичи. Овај облик привременог запошљавања младих прихваћен је као алтернатива учешћу у омладинским бригадама и везан је за интелектуални рад. Циљ је да се анализирају главне карактеристике културних форми које су се изградиле услед запошљавања младих људи као хонорарних водича у Међународном омладинском центру „Георги Димитров“ близу Приморског. Анализирани су они државни принципи и норме који су младима наметнути током њиховог обављања послова водича. Предмет истраживања су конкретно: ставови како се опходити према туристима, потом односи у радној средини и радне навике, свакодневне потешкоће које су се јављале приликом обављања послова и начини њиховог превазилажења, неформалне активности. Студија је заснована на биографским интервјуима који су вођени 2019. и 2020. године са људима старости између 50 и 65 година, који су били запослени као водичи. Ауторка се ослања и на сопствена искуства која је стекла радећи као водич током шест летњих сезона и, у том смислу, користи методологију рефлексивне антропологије. Ре-

зультати истраживања показују како заправо настаје несклад између очекивања и намера власти у погледу пружања туристичких услуга, с једне стране, и конкретних облика понашања и радних навика које су млади испољавали. Примери су индикативни за разумевање промена које су се одвијале „одоздо“ путем стратегија које су млади спроводили свакодневно, спрам првобитно замишљеног система међународног омладинског туризма у социјалистичкој Бугарској.

Кључне речи: хонорарни водичи, радне акције, омладински туристички биро „Орбита“, Међународни омладински центар „Георги Димитров“, међународни туризам

INTRODUCTION

The unskilled physical labor compulsorily performed by young people in Bulgaria (upper secondary school pupils, students and young professionals with higher education) in various spheres of the socialist economy, mainly in construction, food industry and agriculture, has been the subject of research interest of ethnologists, folklorists and historians over the last two decades (Ivanova 2003; Brunbauer 2010; Raeva 2010; Yancheva 2015; Anchev 2017). The authors note the forced but often even formal nature of this work, imposed by the regime mainly in the youth labor brigades organised during the summer months. The distinctive features of this regulated labor activity are defined as the relatively harsh conditions of physical labor, often incompatible with the intellectual skills of the youth; the atypical living conditions imposed, albeit temporarily, on young people; the lack of pay or its minimal amount; and the attempts to socially and economically denigrate the young intelligent stratum. Doubts have also been expressed about the economic efficiency of youth brigadier labor, especially after the 1950's, when youthful impulses and enthusiasm for the construction of the large-scale socialist construction projects were almost completely absent (Brunbauer 2010). This compulsory employment of young people in summer free months was in line with the prevailing socialist ideology to impose total control over all spheres of public and private life. Through it, the ruling elites aim to discipline the young intelligentsia and to educate them in work habits.

In this article I will present another form of temporary employment of young people that is accepted, recognized and promoted as an alternative to participation in youth brigades in socialist Bulgaria. Unlike the physical unskilled labor of the brigadiers during the summer months, this type

of work involves intellectual labor. It presupposes, but also requires, the use of the excellent knowledge of foreign languages acquired in the few language high schools in socialism or in the philology departments of the universities, which also admitted and trained small numbers of students. Thus, right from the start, the access of the young people to this kind of work is severely restricted and becomes a privilege of only a select section of the young intelligentsia. Permission to undertake it is granted after successful completion of an entrance exam, specialised training and passing an examination on skills acquired for a specific type of activity. It is a seasonal job for high school and university students in the field of international tourism as part-time guides and translators for foreign youth tourist groups. It provides formal employment during the school-free months and guarantees an income for the young people doing it. In this paper, I will present an ethnological study of seasonal youth labor in international tourism in the 1970's and 1980's in Bulgaria, examining it from the perspective of young intellectuals working during their summer vacations as part-time guides at the "Orbita" Youth Travel Bureau.

International tourism became one of the important economic sectors in socialist Bulgaria, especially after the 1960's. The authorities expected substantial financial revenues in foreign currency from it, while at the same time burdening it with ideological tasks of presenting a positive image of the regime and the country to foreign visitors. It can be argued that state policy paid attention to this business both in economic and ideological / propaganda terms. International tourism is gradually, mostly due to the growing demand from other countries, becoming a "visiting card" of the political regime in Bulgaria (cf. Ivanova 2018). However, as Maya Ivanova notes in her study of international tourism in the Bulgarian Black Sea resorts, in its development this sector is constantly confronted with the problems and deficits of the socialist economy, weak administrative capacity and poor tourist services (Ivanova 2018). The socialist regime attempts to create legitimacy for itself through international tourism, as shown by Ana Luleva's anthropological analyses based on the example of the winter resort of Borovets. The author examines the relations of trust and distrust and the related informal practices of employees working in the sector in order to outline the main characteristics of the labor culture in the field of international tourism in the country during the period of late socialism, namely informality and relations of personal trust (Luleva 2021).

The above-mentioned studies by Ana Luleva and Maya Ivanova present analytical and critical perspectives on the work of the state enterprise

“Balkantourist”, conceived as a “showcase of Bulgarian socialism”, which provides most of the services in the tourist sector. In addition to this leading state economic organisation, other tourist enterprises with a more specialised profile and a more limited scope of activity, but also with a definite place in the system of international tourism, are being set up and operating in the country. One of them, which is the object of my research, is the Youth Travel Bureau (YTB) “Orbita”, established in 1958 with headquarters in Sofia and branches in some of the country’s district towns.¹ It was established as a specialized division for Youth and Tourism of the Central Committee of the Communist Youth Union. The Bureau’s target market is primarily students and young people up to the age of 30 in Bulgaria and abroad: it organizes visits of foreign youth travel groups to the country, sending Bulgarian youth abroad for tourism purposes, and excursions of Bulgarian youth groups to the country. “Orbita” operates its own tourist facilities (hotels, restaurants, sports complexes, etc.). The Black Sea resort International Youth Centre (IYC) “Georgi Dimitrov” near Primorsko, whose hotels, restaurants, bungalows, discotheques, sports facilities and summer theatre are managed by the Bureau, enjoys a great reputation in the country and abroad. Other youth tourist complexes, but in a much smaller size than that of the IYC, have been built in Sofia and in the towns of Varna, Veliko Tarnovo, Plevn, Lovech, Vratsa, Rila and in the locality “Tsigov Chark” near the town of Batak in the Rhodope Mountains. The head office of the Bureau is housed in a large newly built building in Sofia on one of the central boulevards. Established as one of the first tourist organizations in socialist Bulgaria, after only a few years “Orbita” began to feel a dire need for seasonally working part-time guides to serve the numerous youth tourist groups coming mainly from European socialist countries.² The guiding and translating services provided are the result of the activities of a specialised Guides Department, which employs full-time guides all year round. This department is entrusted with the tasks of recruiting candidates for seasonal part-time guides, conducting entrance examinations and training of the approved candidates.³

In the text I aim to analyze the main features of the labor culture of the part-time guides working during the summer months at the International Youth Centre near Primorsko. I will present the officially imposed

¹ The Bureau was privatized in the 1990’s.

² The groups from the former USSR and GDR are the most numerous, the number of groups from Poland, Hungary and former Czechoslovakia is much smaller.

³ More details about the training and exams for part-time guides at Petrova 2021.

principles and norms for the work of the young guides and explore how these norms are put into practice in their everyday working life. I will trace the attitudes towards the guiding work, the difficulties they face in their daily life and the ways of overcoming them, the informal aspects of their work. The analysis of the relations established in the working process and of the labor practices of the young collaborators in the International Youth Centre will help me to draw out the main characteristics of their labor culture. My primary sources are biographical interviews with former part-time guides, men and women between the ages of 50 and 65, which I conducted in 2019 and 2020. As a participant for six summer seasons in doing this kind of work, I also draw on the method of the reflective anthropology. During each of these six seasons, I spent at least one month at the International Youth Center, providing guiding and translating services to young tourists from the former GDR. My work as part-time guide replaced the participation in the summer school and student labor brigades, but I also worked in my free weeks during the summer vacation, and my work commitments usually lasted about two months. Most young part-time guides worked a similar pattern during the summer months.

THE INTERNATIONAL YOUTH CENTRE “GEORGI DIMITROV” NEAR PRIMORSKO

The establishment of the resort, called International Youth Centre “Georgi Dimitrov”, in the immediate vicinity of the coastal village of Primorsko can be seen as a part of the state policy in the 1950s and 1960s for the construction of an infrastructure that would allow massification of the summer vacation of tourists on the Bulgarian Black Sea coast.⁴ The aim of this complex is to stimulate contacts between young people from different countries, especially those in the socialist camp. Its construction began with the Order of the Presidium of the National Assembly No. III 5052 of 2 July 1955 and the Letter of the Council of Ministers No. 49 of 21 March 1956. The actual construction of the complex began in the spring of 1957. The International Youth Centre is located on the land of the village of Primorsko on an area of 1 000 acres, in the southern bay between Primorsko and Kiten, separated from Primorsko by the lower reaches and the mouth of the Diavolska River, and from Kiten by a dense deciduous forest. The resort has been gradually built up over ten years and includes numerous

⁴ More details about the development of the tourist industry in Bulgaria in the period of socialism in Ivanova 2018.

bungalows set among oak woodland, three hotels, four restaurants, two discotheques, three cafes, a sports complex, a summer theatre, a health post, several shops and beach facilities. The natural conditions prove to be very suitable for a good summer holiday: as the complex is located in a bay, the sea shore is shallow, the water is warm in the summer months and there is almost no swell. The beach is extensive and the sand is fine and golden. The climate is favourable for holidays because it offers a combination of sea air and cool forest vegetation.

The creation of the International Youth Centre has a direct economic and social impact on the region and local population: the seaside is modernized through the construction of the tourist infrastructure (cleaning and improvement of the terrain, water supply, sewerage, electrification, road network in the complex and to the nearby villages), new jobs are being created, respectively, to increase the income of the local population. The example of the IYC, albeit on a smaller scale, is correlated with the examples described by Maya Ivanova of the large resorts in the northern and southern Black Sea coasts as evidence of the modernizing change of the social and economic environment (cf. Ivanova 2018).

The resort near Primorsko is mainly designed to provide sea tourism for foreign youth groups. The access of Bulgarian youth to summer recreation in the International Youth Centre in the socialist period was very difficult. The possibilities for young Bulgarian people under the age of 30 to obtain a card through the Youth Travel Bureau “Orbita” for an individual two-week holiday at the Romantika campsite, consisting of tents and small bungalows without bathrooms, were quite limited. In this way, a kind of segregation of hosts is achieved, which has not only spatial, but also social aspects – the Bureau’s policy does not foresee that the Bulgarian youth staying at the IYC will be included and attracted to participate in the various daily events organized in the resort, which will be discussed later in the text. Rather, through this policy, they are treated as “second category” holidaymakers, which is also evidenced by the limited number of bungalows and tents provided for their use, as well as the remoteness of this campsite from the other bungalows and hotels where the foreign groups stay, and from the central part of the resort in general.

The quality of the tourist services offered to foreign groups in the youth resort corresponds to the level of solvency of young tourists from the former European socialist countries, which is relatively low. Most of them are accommodated in four-bed bungalows without bathrooms, also a large number of tourists occupy places in the hotels “Neptune” and “Horizon” in rooms with three and four beds. Youth groups staying in the bungalows

and in both hotels are fed in the self-service Neptune restaurant, while the more representative “Bisser” Hotel, with double rooms and its own restaurant where meals are served, is reserved for the small number of groups from Western European countries. In some cases it accommodates tourist groups from the former GDR, who have paid a correspondingly higher price for their holidays. In the evenings, holidaymakers can attend the two discotheques for an entrance fee or concerts, plays and film screenings in the summer theatre, most of them also with a fee.

THE DAILY WORK OF THE PART-TIME GUIDES AT THE IYC “GEORGI DIMITROV”

Working with foreign tourist groups requires the 24-hour availability of the part-time guide who also acts as a translator. He / she meets the group at the airport,⁵ accompanies the tourists by bus throughout the itinerary and is responsible for the implementation of all parts of the tour programme. Typically, the groups’ summer holiday covers two weeks and most often includes a seven-day stay on the Black Sea coast and a seven-day tour of the country (or a seven-day stationary stay in a mountain resort or in a town where the Bureau has a hotel base). Less frequently, the group spends both weeks at the International Youth Centre near Primorsko. In the latter case, the seasonal guide is assigned to work with two or three groups at the same time, but is not paid extra. Russian tourist groups often combine a week’s seaside holiday, most often at the IYC, with a week’s sightseeing tour of Bulgaria along routes associated with notable events of the Russo – Turkish War of 1877–1878. At the end of the stay, the guide sends the tourist group to the airport or to the “Friendship Bridge”, before signing, together with the group leader, the two copies of the most important document, the so-called *voucher*, which certifies the completion of the tour programme and the guide’s duties.

Arriving at the IYC by a transfer bus with the respective tourist group, the part-time guide accommodates the guests in their assigned bungalows or hotel rooms, receives the meal coupons from the accounting office, pays for them with the checks filled by him and distributes them to the tourists. The young guide must arrange daily meetings with the group leader and the tourists to brief them on the next day’s planned activities and encourage them to participate. Part-time guides attend mandatory

⁵ Some of the Russian groups arrive with their own bus and the guide has to meet them after they cross the “Bridge of Friendship” (now the Danube Bridge) at Ruse.

briefings conducted by the senior guide at the resort three times a week at 9 AM. These are also attended by the staff guides who also accompany groups at the IYC. Every day from 10.30 AM, sports games and competitions are organised on the beach for two hours (beach volleyball, basketball, football, *folk ball*, etc.), in which the young guides are required to mobilise the members of their groups and form teams by nationality.

Two or three times a week, public ideological talks are organized in a special conference room in the afternoon, where the guides have to lead their tourists as listeners and provide simultaneous translations into the respective languages. Again in the afternoon, the guides organise and conduct a 'friendship meeting' between two groups from different countries as one of the compulsory services of the tourist programme. Thus, instead of letting their tourists spend a large part of their holiday freely on the beach and allocating time according to their wishes, the young guides must daily urge them to join in the activities of a varied nature that are organised. Twice a month a *Neptune evening* is held in the summer theatre, in which one or several short artistic and musical sketches must be presented by each nationality in the resort, and here again the role of the young part-time guide is the leading one: he / she must mobilise the group to devise a scenario and prepare such a stage performance.

The part-time guide must offer additional entertainment outside the program, which is extra paid by willing tourists. In the resort such services are e.g. a visit to the restaurant "Strandzata" with a rich dinner and folklore program, an attractive boat trip to the mouth of the river Ropotamo, bus excursions to the old towns of Sozopol and Nessebar, etc. In these events, the young guide is obliged to accompany willing tourists from his group and to help to perform the respective service. The tour guide is a mandatory intermediary and translator for the guests in their interactions with the local administration, health services, law enforcement and other institutions. It is clear from the responsibilities thus presented that the part-time guide must ensure that the members of the group spend as much time together as possible. Tour group leaders are also charged with such duties. Thus, young people should not be allowed to be out of control in a foreign country, even in their free time.

In defining the content of some of the guide services to be provided to the tourist groups by the part-time guides, ideological objectives stand out as the leading ones. Young guides are required to provide services in which the main emphases are in the direction of conveying basic ideological messages. For example, in the guide talk during the transfer of the group by bus to the IYC and in the organized excursions, as well as

in the daily conversations with the tourists, the guides must present the country and the population as “exemplary” in the building of socialism, and emphasize the successes of the socialist economy, social policy, health, education, and cultural development. The youths are entrusted with the task, during the obligatory bilateral “friendship meetings” and other mass events organized by them, to take care of creating friendly relations and sustainable ties between youths from different socialist countries.

The work presented above requires a heavy workload of the young people – there are no days off for them, nor a set time for rest on working days; they must be as focused as possible during the day and always ready to work at night. It is not rare for tourists to be hooliganised at night or to be taken ill late at night, and the guide must be available to assist. My respondents still remember such cases and share them:

“The Germans did not like the sea climate very much, and our food, especially the alcohol. They regularly woke me up at night: who with abdominal pains, who with fever, burnt on the beach. And I was always on the alert, although I watched them all to warn them” (N. N., male, b. 1961).

The charter flights to / from Sarafovo airport near Burgas (about 70 km from Primorsko), with which a large number of the tourist groups arrive and depart, are usually operated at night and the part-time guide spend the night hours in bus transfers to the airport and back, accompanying the departing group and / or newly arriving tourists on the charter flight. The tour guide is the first local resident the foreign tourists meet, the one they interact with the most, the one they learn the most facts about the country and life there from, which is why the Bureau puts a lot of responsibility on them. The distinctive sign of every tour guide at the IYC is his badge with the logo of YTB “Orbita” and his own name written in Cyrillic if he leads a Russian group, or in Latin if he accompanies other tourist groups. In this way, he is easily distinguishable from all tourists and can be approached for assistance by other young people, not only by members of the group entrusted to him / her.

WORKING CONDITIONS AT THE INTERNATIONAL YOUTH CENTRE

Compared to the working conditions in the youth work brigades, those of the part-time guides at the IYC are much better. Young seasonal guides at “Orbita” carry out intellectually skilled work in serving young tourists from foreign countries, for which they are paid. By working, they have

the opportunity to spend several weeks during the summer at the seaside, enjoying better accommodation and food conditions than the Bulgarian young people travelling individually. In interviews, when comparing their work to the unskilled hard physical labor in the youth brigades, my respondents often stated that they perceived the part-time guiding work as high quality and even privileged:

“Our work was intellectual, we were paid for it anyway, and we went to the seaside, to the mountains, for no money. Back then it was not easy for a student to just go on holiday, that and on good terms, and the money was not enough. Yes, it was a privilege to work at Orbita, I see things that way” (I. P., male, b. 1958).

However, the responsibilities they bear for the lives and health of tourists, and their financial and organisational obligations as guides and translators, are incomparably greater than those of their peers involved in work brigades. Young part-time guides are doing wage labor for the first time in their lives, working as seasonal assistants in international tourism. In their memories today, my respondents evaluate their duties and responsibilities in a mainly positive light, especially when compared to those of the young people who participated in work brigades. From a contemporary perspective, the former part-time guides claim that they were a different and even elite group of young people, doing specialized work in the months free from school. This activity constitutes an important marker of their contemporary identity.

While working conditions are mostly viewed positively, in terms of the work they do, former seasonal guides at the International Youth Centre report varying levels of inequality, as well as unequal treatment compared to that of full-time tour guides. Certainly, hierarchically, they stand at a lower level in the Bureau’s structure than the full-time staff, and through a number of imposed economic and social restrictions these differences are accentuated and deepened. For example, young collaborators do not have access to work with youth tourist groups from capitalist countries. Despite successfully passing a ‘political training’ exam during their training, and even after several seasons of successful work, young part-time guides are not given much trust and are deliberately isolated from those groups that are only served by full-time guides. In the interviews, my respondents, former German-speaking seasonal tour guides, shared their dissatisfaction with such treatment and told of their attempts to “get” work with groups from West Germany. However, no one had any

success, not even the nephew of an employee at the “Orbita” headquarters who worked for five seasons as a part-time guide. It is the policy of the organization not to allow seasonal guides in the immediate vicinity of these groups. Another example of the management’s deliberate distancing of the young guides at the IYC is the spatial separation. Staff members are accommodated in the Neptune and Horizon hotels, while part-time guides are accommodated in four-bed bungalows of two categories – without and with bathroom facilities. This circumstance, however, rarely provokes dissatisfaction and complaints from the young part-time guides, although there is no shortage of verbal requests to the senior tour guide for a change of accommodation to a bungalow of the higher category. The resort is always overcrowded with tourists and the possibility of a young part-time guide getting hotel accommodation is minimal, even if his / her group is accommodated there. I myself stayed in a bungalow on one of my stays at the IYC, and my group stayed at the Bisser Hotel, eating in the restaurant attached to it. I was not allowed to eat in the same restaurant with my tourists, but only supervised their service by the waiters. On another of my stays, due to the overwhelming occupancy of the bungalows, including those provided for the part-time guides, the latter were accommodated on hiking beds in the hotel rooms with the staff guides.

Another type of inequality in the work done by full-time and part-time guides occurs because the quality of work and initiative of seasonal guides is not recognized or rewarded by the Bureau. Even in the document signed at the end of the tour by the group leader, there is no column for noting the quality of the guide’s services. Only the quantity of the services according to the group’s preliminary program is reported. The amount of money attracted by the part-time guides when their groups participate in additional paid events is not taken into account by the management structures. That is to say, there is a complete lack of material incentive for the work done, which has resulted in additional income for “Orbita”. However, the remuneration of full-time staff guides is different: they receive monthly bonuses for such additional funds raised. In terms of pay, there is also an imposed differentiation amongst the part-time guides: if a young person uses a month of his / her work at “Orbita” instead of participating in a labor brigade, his / her daily wage is two or three times lower than if he / she works during the holidays, even though the type of work and the responsibilities are the same.

During the course of their work at the IYC, part-time guides are subject to penalties: for example, they may receive less pay if there is a complaint

from the group leader or from the senior guides. One respondent told of such a case:

“I worked with three German groups at the same time on Primorsko. Over 90 people, from different towns, with three group leaders. I couldn’t cover them, it was very difficult with communication. They were staying in bungalows quite a distance away the three groups and even in the evening I could barely get them together to discuss things and organise the next day. In the end, the three leaders, when we met to sign the vouchers, wrote down that they had received ten days of guiding services instead of 14 days. This was not true, but they had already talked” (E. M., female, b. 1964).

The consequence for her was that she was paid the lowest possible rate for serving these groups, despite the difficulty of dealing with such a large number of tourists at the same time. Although not common, this type of punishment is officially regulated and possible to impose.

In the six seasons of my job, I was punished once too. When we were serving tour groups at IYC, it happened that our friends would visit us and we would put them up in our rooms for one or a few nights, of course with the consent of our roommates. During one of my stays at the resort I was exceptionally, due to lack of space in the bungalows, accommodated for a few days on an extra hiking bed in the hotel room of a staff tour guide. She didn’t mind me putting my friend up in the uncomfortable bed for two nights, but she immediately rushed to file a written complaint from me to the senior tour guide that I had brought a girl who wasn’t on the tour guide staff to spend the night in the room. As a result, I was deprived of payment for those two days.

In the interviews, respondents also talked about another type of “punishment” if they did not cope with their assigned tasks:

“The most unpleasant for me was when I had to persuade the Germans to play football or *folk ball* on the beach, and that every morning for two hours. Instead of sunbathing and swimming. When we didn’t get a whole German team together, as a punishment we, the part-time guides with German groups, had to complete the team and to race” (J. P., male, b. 1962).

I was also burdened with the duty of exhorting the group leaders to gather their tourists to participate in the beach team games and team

competitions. It happened that I was unable to secure anyone from my group and was forced to play as a “German girl” volleyball or *folk ball* so that the planned game would not be spoiled. It was easier for the guides of Russian groups, their tourists were always eager to participate in such sporting events.

LABOR PRACTICES

Some young tour guides cannot withstand the demands and pressures and they work only one season at the International Youth Centre. However, they are a minority; those who work two or more seasons predominate. The work of the young guides and their labor discipline at the IYC are monitored and supervised by the senior guide and the collaborators of the Guides Department. In conversations with my respondents, they shared the belief that the distance between the young assistants and the staff guides remains too great. I did not observe, and my interviewees had no recollection of, the crossing of set hierarchical boundaries in the sphere of work and the establishment of closer informal friendship relations between part-time and full-time guides. Even if there were such cases, they were probably too few and rather exceptional to talk about or remember. Some of my respondents pointed out that, as young and new part-time guides, they had even felt intimidated by the senior staff guides, on whom it depended at the end of the summer season to obtain a document equivalent to the participation in a brigade:

“The first year I went to Primorsko and there I saw S., the senior tour guide, who led our training. They had sent him to be in charge of the part-time guides at the IYC. I was very worried all the time, lest I messed something up, lest I get embarrassed, because he was supposed to sign our notes for the university later”⁶ (I. D., female, b. 1964).

Remembering their work as part-time guides at the International Youth Centre, my respondents often commented on the poor accommodation and food conditions enjoyed by the tourists. In the 1970’s and 1980’s, the bungalows were already outdated, quite neglected, the equipment was outdated, and regular cleaning and linen changes were not carried out. Former seasonal guides tell of cases when they had to enter into disputes

⁶ The document is required of students as a prerequisite for continuing their studies in the following academic year.

with managers because of poor hygiene and poor living conditions in hotel rooms or bungalows, to complain to cooks because of the poor quality of some products or the reduced portion sizes, to make remarks to waiters about the poor level of service. Thus, from their early working years, young people are confronted with the dysfunctions of the deficit economy, particularly in the tourism sector, and they develop a critical approach towards employees from whom they do not receive a satisfactory quality of service due to foreign tourists:

“I was uncompromising there – when I saw that it was dirty, that they were lying to us in the scale, that they were serving us yesterday’s grilled food, and I went straight to the manager of the restaurant. We can’t put ourselves out like this, people have paid and what do they get? They go on holiday and they stay hungry. Is that how they remember us? I used to scold them, I didn’t spare them” (I. P., male, b. 1958).

I remember that the unsatisfactory hygiene in the bungalows was the main reason I often went with the respective group leader to the reception and demanded immediate cleaning.

While the vertical relations in the daily working life in the resort are generally highly formalized, the horizontal relationships between young seasonal guides often blur the boundaries between formal and informal relations. The guiding work does not imply competition between collaborators, such is also the case in the working life in other enterprises and institutions during socialism, as the centralized state monopoly prevents the unfolding of real competition in the economy (cf. Benovska-Subkova 2009).

Solidarity between young people stands out as a key feature in the labor culture of the part-time guides. Very often, they join their efforts, seeking to divide the common work between them or substitute each other to perform the respective services of the tourist groups. For example, guides with German or Russian groups gather those tourists, who wish to listen to a talk in the afternoon and only one of the guides accompanies the tourists and translates for them. His colleagues, who are relieved of this duty, treat him / her in the evening or pay his entrance fee at the disco. There are cases when a young colleague’s absence is concealed from superiors by having another part-time guide take over his / her work for a few hours. Temporary absence from work is not a common occurrence and is mainly related to overworking of the young people, and the services rendered by colleagues are usually returned with reciprocal favours or a treat. A respondent says:

“I had to send my group from the IYC to the airport in Sarafovo, their charter was at night. I barely went to the reception, there the bus already came, they loaded the suitcases. And I can't look up from tiredness, I had hardly slept the night before. The driver feels sorry for me when he looks at me. There was another group with the same charter, my colleague H. was leading it. And he shouts to me, “You go to sleep, I'll send them both groups”. I was not comfortable, to tell you the truth, but he insisted a lot, even got along with the group leader. I remember that later I bought him a ‘Pliska’ brandy from the bar, just to thank him” (I. D., female, b. 1964).

Although not very widespread, there are cases of deliberate evasion. For example, young tour guides do not always narrate the sights along the route throughout the bus transfers, as required of them and as they have been trained to do. This is most often observed during the night transfers from the airport to the IYC: the guides leave the newly arrived tourists to rest after the tiring flight without entertaining them on the microphone with stories about the history of the region or about natural sights that cannot even be seen at night. One respondent who accompanied German groups explained why he gave very short guided tours to tourists:

“All the ideology in our guided tours that we were taught at the Bureau, I didn't apply it. What German who came to holiday at the seaside was interested in our history? Or in the successes of socialism. I wanted to entertain them, to keep them happy, and when I see that they are tired or bored, I just let them rest and don't bother them with history or ideology” (S. G., male, b. 1963).

This statement points to a common practice of the young guides – providing opportunities for tourists to satisfy their individual desires to spend the holiday. Thus, the part-time guides seek and find ways to give personal attention to the interests of the vacationing youths of the tourist groups and to provide free niches to the young people from foreign countries, thus avoiding the perception of international tourism in Bulgaria as a kind of “serial production” (cf. Ivanova 2018).

In addition to not performing or cutting short some mandatory services, part-time guides use some unauthorized practices that have nevertheless established themselves as legitimate among them. In cafés or discotheques where afternoon ‘friendship meetings’ are held between two tourist groups from different socialist countries, a small part of the

money allocated for the tourists' consumption is diverted and shared between the manager of the establishment and the two guides. In other cases, the three agree to each get a bottle of luxury alcohol from the bar. I remember my utter amazement at my first 'friendship meetings' at the International Youth Centre when, right from the start, the bar manager quite casually handed me a bottle of expensive brandy, then gave some of the same alcohol to my colleague who was accompanying a group of Russian tourists. When I asked what this was, they both explained that this was the usual practice, this alcohol was for us and if I wanted I could have a bottle of vodka instead of the brandy. Diverting even a small part of the total budget in order to satisfy personal needs is a strategy inherent to working life under socialism (cf. Benovska-Subkova 2003). Former part-time guides still consider this practice to have served as compensation for the lack of additional incentives for their work and as a 'reward' for their hard work.

The tourist group's budget does not allow for the purchase of alcoholic beverages at these 'friendship meetings', designed as ideological events of a mandatory nature for group members. However, part-time guides encourage the tourists to order and pay for such drinks with their own money if they wish. In this way, revenue is brought into the respective establishment beyond the modest group's budget allocated for soft drinks and snacks. These 'friendship meetings' quite often do not even take place according to the set ideological framework with speeches by the two group leaders and the young guides, but from beginning to end they pass as a youth party with music and dancing. Thus, in practice, the requirements and norms for holding an ideological event are ostensibly observed, but it is emptied of its planned content and is replaced with youth entertainment. By implementing this practice, the young collaborators are diverted from the task of being intermediaries in conveying ideological messages to foreign tourists.

Other practices that can be defined as close to the illegal commercial activities during socialism are also widespread among the part-time guides. These include, for example, the personal exchange of currency practiced by some young guides, most often involving the exchange of Bulgarian levs for East German marks. When travelling abroad, citizens of socialist countries are allowed to purchase currency for a very small amount, which they can hardly use to cover their personal expenses. Part-time guides offered exchanges to tourists in their group, calculating a profit for themselves, and then usually managed to sell the purchased currency, again at a profit, to friends, relatives and acquaintances travelling in the

GDR. Another similar practice was the purchase of vodka with Bulgarian levs by Russian groups arriving by their own bus, which the young guide then sold to managers of local restaurants, also calculating a profit. Personal entrepreneurial activity plays an important role here, with the young people concerned taking too much risk:

“There was a great demand for levs, right, from the Germans when they came to the seaside to holiday. And I, you know, have been a risk taker since I was young, so to speak. I traded to them, they were happy, I was too. And from the exchange of East marks, well, I used to earn so much money in those two or three months every summer, which then, when I started working as a young professional, I managed to earn it for the whole year,” says one respondent in the interview (S. G., male, b. 1963).

Ana Luleva found and analyzed similar illegal practices in the field of international tourism among those working in the winter resort of Borovets during socialism. They were used as a means of providing additional income and helped to deal with problems of scarcity of goods (Luleva 2021).

The habitualized practices presented here, such as circumventing or seemingly complying with the rules, “outsmarting” superiors, changing the content of labor norms, and illegal activities, are not uncommon; they are part of everyday strategies created and used during socialism to manage the problems and challenges of everyday life, including in the labor sphere. Researchers have found and analysed similar responses when examining everyday practices during the period of socialism. They explain them as strategies of resistance and resilience, of ingenious circumvention of laws, of apparent adherence to norms (for more details see Roth 1998). These approaches have been described as defensive and as subordinates’ willfulness against any form of control (Wolf 2003, Creed 2007). I argue that through the implementation of such practices, young part-time guides from their early working years attempt to elude the government’s efforts to transform them into a homogenous mass of wage labourers in line with the ideology of social homogenisation of the population.

INFORMAL CONTACTS IN THE SPHERE OF LABOR

In fulfilling their work tasks, young tour guides try to reconcile duties with entertainment. In the interviews, my respondents talked about how, despite the busy and long working days at the International Youth Centre,

they usually manage to create free spaces for themselves and find time to unwind from the stress of work. Often they spend all night in the discos, stay up late socializing with their groups or with other young guides around the bungalows or campfires. They take evening walks to the neighbouring seaside village of Kiten and spend the hours until midnight in one of the local coastal restaurants. Such entertainments are typical of young people, but prove incompatible with the demands of being on call and ready for work at any time. For this reason, they are not encouraged by the supervisors; on the other hand, however, they are not officially prohibited and are rarely sanctioned. Entertainment helps young guides temporarily, if only for a few hours, to get away from their busy work routines and also to satisfy their need for variety, rest and relaxation.

The provision of entertainment was explained by my interview partners as a successful attempt to slip away from the daily strict control of superiors as well as to circumvent the rules. Along with this, through informal social communication an opportunity for bonding is created, for young co-workers to relate better to each other, which in turn helps them to cope with problems at work and makes their stressful working lives more bearable. In the informal interaction, friendship bonds and emotional contacts are created with both other part-time guides and tourists from the foreign groups. Many such contacts have lasted a long time, some even to the present day. These trusting relationships form an important part of young people's social networks and often lead to the establishment of successful economic partnerships in the years to come.

Although entertainments and time spent on informal networking are considered legitimate by all my respondents, there are still some negative consequences of practicing them – they exhaust the young tour guides physically and sometimes lead to poor performance of professional work, which is actually detrimental to the labor organization.

CONCLUSION

Despite the heavy workload, the threat of punishment and the small amount of pay, my respondents stated that they did not feel exploited. They do not feel so from today's perspective either. On the contrary, working as seasonal collaborators at "Orbita" is considered privileged, has been and continues to be an object of pride, an important part of their identity, and is perceived as valuable cultural capital – it is included, for example, in the publicly available CVs of famous Bulgarian scientists, politicians,

lawyers and other public figures. The main characteristics of the labor culture of the seasonal part-time guides are the high level of solidarity at work, the trust established between them, the mutual help at work, the creation of a network of useful contacts and long-lasting emotional ties. Respondents said that thanks to their work they felt grown up, responsible and independent, especially from their family. In fact, at the International Youth Centre they are always under the control and dependence of the senior guides.

But it is clear from some of the practices that have become an essential part of their labor culture, e.g. the circumvention or non-performance of compulsory services, the mastering of illegal activities, the personal approach to tourists, the exhausting entertainment, that the management structures have nevertheless compromised and shown some tolerance. It is likely that these were forms of tacit negotiation of relationships between senior and part-time staff in order to take a pragmatic approach – to keep this young skilled workforce available to work in the tourist sector.

The presented practices gradually became established as legitimate and useful and today the former part-time guides evaluate them as successful attempts to cope with the difficulties of their everyday life in socialism. My research does not give me grounds to argue that by developing a sense of belonging to an elite privileged youth group, part-time guides also developed loyalty to the regime, as Ana Luleva finds in her study of international tourism employees in the winter resort of Borovets (Luleva 2021). It is likely that my respondents did not develop such an attitude due to the fact that they were very young and their work was temporary, only for about two months during the summer holidays, and they did not have much opportunity to develop informal practices in their everyday working life to the extent that the full-time staff in the Balkan-tourist system managed to develop and enforce.

The formal structure, such as the Youth Travel Bureau “Orbita”, failed to bring the young tour guides into the ideological framework of the regime, and the attempts to use them as intermediaries to convey official ideological messages of socialism to foreign tourists failed. Part-time guides often emptied the events of their intended ideological content and conducted them formally, giving them a completely different meaning and significance. The results of the study show how the discrepancy between the expectations and intentions of the ideologues of the provided tourist services, on the one hand, and the actual behavior and labor practices of young people actually occurs. The examples are indicative of

the changes “from below”, through everyday strategies of young people, of the initially conceived system of the international youth tourism in socialist Bulgaria.

Acknowledgment

The financial support from the Bulgarian Academy of Sciences under Bilateral grant agreement between BAS and SASA is gratefully acknowledged.

References

- Anchev, Anatol. 2017. *Folklorat na rabotnitsite ot edno zveno na kanaldzhiska brigade*. Sofia: Izdatelska kashta „Tip-top pres“.
- Benovska-Sabkova, Milena. 2003. „Sotsialni mrezi, koalitsii i klientelizam na rabotното място през периода 1960–1989 г. в София“. *Balgarska etnologia* 1: 5–25.
- Benovska-Sabkova, Milena. 2009. „Sotsializmat kato modernizatsia (nablyudenia varhu Bulgaria)“. *Balgarska etnologia* 4: 5–22.
- Brunbauer, Ulf. 2010. „Sotsialisticheskiyat nachin na zhiivot“. *Ideologia, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944–1989)*. Ruse: MD „Elias Kaneti“.
- Creed, Gerald. 2007. *Opitomyavane na revolyutsiyata. Ot sotsialisticheskata reforma kam protivorechiviya prehod v edno balgarsko selo*. Sofia: Apostrofi.
- Ivanova, Maya. 2018. *Turizam pod nadzor. Balkanturist – nachaloto na mezhdunarodniya i masov turizam v Bulgaria*. Sofia: Siela.
- Ivanova, Radost. 2003. „Stroim za narodnata republika! Mladezhkite stroitelni brigadi – shkola za komunisticheskoto vazpitanie“. In *Sotsializmat: realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura*, eds. Radost Ivanova, 54–62. Sofia: Etnografski institut s muzey BAN.
- Luleva, Ana. 2021. *Kultura na (ne)doverieto v Balgariya. Antropologichni perspektivi*. Sofia: IK „Gutenberg“.
- Petrova, Ivanka. 2021. „Privilegiya ili prinuda: neshtatnata ekskurzovodska rabota na uchastiti se v sotsialisticheskata Balgariya mezhdu normata i trudovite praktiki“. In *Balgarskiyat sotsializam. Ideologiya, vsekidnevnie, pamet*, eds. Ana Luleva, Ivanka Petrova, Petar Petrov, Svetla Kazalarska & Yana Yancheva, 62–80, Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Roth, Klaus. 1998. „Praktiki i strategii za ovladyavane na vsekidnevnioto v edno selo na sotsialisticheskata Bulgaria“. *Sotsiologicheski problemi* 3–4: 225–237.
- Raeva, Bilyana. 2010. „Detstvoto i brigadirskoto dvizhenie (1946–1950). Razpredelenie na vremeto v brigadata (po materialy ot Dimitrovgrad)“. In *Detstvoto pri sotsializma. Politicheski, institutsionalni i biografichni*

- perspektivi*, eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 131–163 Sofia: Riva.
- Wolf, Gabriele. 2003. „Vlast“ i „svoenravie“. Kam analiza na realnia postsotsialisticheski zhiznen svyat. In *Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevната kultura*, eds. Radost Ivanova, 120–132. Sofia: Etnografski institut s muzey BAN.
- Yancheva, Yana. 2015. *Kolektivizatsiyata v balgarskoto selo (1948–1970)*. Sofia: IK „Gutenberg“.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

YANA YANCHEVA

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

yana.yancheva@iefem.bas.bg

The Pioneer Organization and the School in Bulgaria: an Attempt to Discipline the Individual

The article presents and analyzes the approaches, used by the Dimitrov's pioneer organization (DPO) 'Septemvričje' in Bulgaria to obsess and control the students and teachers' school life (and in some aspects even their personal life), in order to prepare and discipline the future loyal citizens of the socialist society. The emphasis here is on Foucault's concept of the 'exam' (in the broadest sense of the term) as a form of disciplinary control that should make the individuals visible and readable for the Authority. At the same time, I refer to Dejan Dejanov's critical thesis about the double public gaze which allows the Authority to control both the examinees and the examiners. My research is based on a study of official documents of DPO 'Septemvričje', school documents, biographical interviews and my own memories.

Key words: childhood, school, pioneer organization, socialism, Foucault's concept of the 'exam'

Пионирска организација и школство у Бугарској: покушај дисциплиновања индивидуе

У раду су представљени и анализирани приступи који су били примењивани од стране Димитрове пионирске организације (ДПО) „Септемвриче“ у Бугарској, с намером да се школски живот ученика и наставника (а у неким

аспектима чак и њихов лични живот) надзире и контролише, те да се тим путем припреме и дисциплинују будући лојални грађани социјалистичког друштва. У раду је акценат на Фукоовом концепту „испита“ (у најширем смислу те речи) као облика дисциплинске контроле која би требало да учини појединце видљивим и читљивим за власт. Уједно се позивам на тезу Дејана Дејанова која критикује двоструки поглед јавности на контролу коју власт спроводи како над онима који полажу испит тако и над онима који испитују. Истраживање се заснива на проучавању званичних докумената ДПО „Септемвријче“, школских докумената, биографских интервјуа и сопствених сећања.

Кључне речи: детињство, школа, пионирска организација, социјализам, Фукоов концепт „испита“

INTRODUCTION

Dimitrov's pioneer organization (DPO) 'Septemvričje' used some approaches (like ideological rhetoric and didactics, rituals of pioneer events, content of textbooks, school curricula and calendar, organization of the class and extracurricular life at school) to control and obsess the school time-and-space. Thus, DPO was able to ensure the ideological education of the future generations and to control the students, teachers and their families' lives. In this article I rely on Dejan Dejanov's critical thesis on Foucault's concept of the 'exam'. Dejanov accepts that the 'exam' aims to provide information about how the individual has assimilated the ideological suggestions, the propagated 'correct' ethical postulates and behaviour and whether he/she has or has not succumbed to the *shifting* control of the Authority. In the studied situation the Authority is expressed through the image of the school institution and the obsessing pioneer organization. The 'exam' testifies to what extent the knowledge acquired in the personal/family time-and-space has been replaced by the only recognized as legitimate knowledge, 'educated', prompted and acquired by obligation in the school time-and-space.

My research is based on a study of official documents of DPO 'Septemvričje' and school documents (chronicles and pioneer diaries). The chronicle books (*letopisni knigi*) were official documents of the school management, which had described chronologically the most important moments in the school's life each scholar year. They were written down by teachers. In the period of socialism, this type of documents testified that the school leadership defended the ideologically correct positions. The events were

reflected from the ideology and Authority's point of view and did not show how they were experienced by the participants in them, i.e., by students and teachers. Pioneer diaries were also school documents that reflected the lives of pioneer detachments (*otrjad*) and *družinas*, but they were written by students under the supervision of the teachers. However, diaries were also subjects to the obsessive ideological discourse.

In this publication I refer primarily to my personal memories of my experience in the pioneer organization. I also use personal conversations and interviews with my peers and other schoolmates, as well as memories of users/authors on the site-forum 'Our Childhood' (Našeto detstvo 2007), in which I myself participate. On this site, users share memories and impressions from their childhood in the form of personal stories, discussions and illustrative material about various objects, etc. In addition to their memories on the site, I conducted some questionnaires and interviews with the most active users. The whole empirical material is considered in Foucault's interpretation of the 'exam' as a possible point of view. My work on this research is still at the beginning, so I use only memories of former students. My next step is to do some interviews with teachers.

RESEARCH ON CHILDHOOD IN BULGARIA

The first modern study on childhood was Philippe Aries's *Centuries of Childhood*, first published in 1960. Its author reflects on the 'socio-historical conditionality of childhood' and reveals how the modern concept and idea of childhood as a 'protected period' within the individual's life was established (Popova 2010a, 9). Aries's research marks the beginning of a new field of study in social history and anthropology. The main conceptions of childhood in both fields are presented in an overview by Kristina Popova (Popova 1999; Popova 2010a, 8–14). In another study, she presents the activities of the Union for Protection of Children in Bulgaria in the period 1925–1944 and the emergence of modern policies for children and mothers in Bulgaria (Popova 1999). The publications in the volume *Childhood under Socialism* (Elenkov & Koleva 2010) respond to three main topics: the centralized political projects for childhood imposed by the socialist government in the early and late period of the regime in Bulgaria, the implementation of some institutional practices for children according to the ideological framework and various aspects of the memory on childhood during socialism. Kristina Popova's publication in the volume is of particular interest for the present text,

as it outlines the ideological construction of childhood through the institutional integration / adhesion and interaction of the school system and the pioneer organization through the image of *družinen rākovoditel*¹ (Popova 2010b: 18–51). A similar task is set by Svetlana Paunova's article, which, however, analyzes the ideological image of the pioneers (Paunova 2003).

Nadežda Gālābova (2010) and Georgi Gospodinov's (2017) texts reflect the opposite perspective in considering children and adolescents during socialism – not as passive objects of processing, education and manipulation in the Authority's attempts to form the new socialist personality, which was expected to be loyal and subordinate to the regime, but as active subjects who managed to escape, and even resist the manipulation and socialist education. In another of my publications I present an overview and analysis of the main characteristics and changes in the children and young people's institutional and personal lives in the second half of the twentieth century in Bulgaria (Jančeva 2016).

GENESIS OF THE DIMITROV'S PIONEER ORGANIZATION (DPO) 'SEPTEMVRIJČE'

The youth political organizations in Bulgaria were formed in the early twentieth century as divisions of the most political parties. In the first half of the 1940s, organizations that were affiliated with or patronized by the authorities connected their activities to the school. After the September 9 coup, the political opponents of the Bulgarian Workers' Party² were removed from the government and banned (including their youth organizations). On December 21–22, 1947, the youth organizations of the parties represented by the government of the Fatherland Front (*Otečestven front*) merged and established the Union of People's Youth.³ It became the

¹ This was the teacher at school, who was a representative of DPO and the ideological leader and organizer of the students at school. With absolutely rare exceptions, they were predominantly women and their only job was the ideological and political education of pioneers. For the essence and mission of the profession of *družinen rākovoditel* and for the activities, related to it, see Popova 2010b. Here I also use the notion 'pioneer leader'.

² Since December 1948 it had been renamed to Bulgarian Communist Party, and since 1990 it has been renamed to Bulgarian Socialist Party.

³ The first youth socialist organization was established in 1912 and over the years it had experienced splits, mergers and several renamings. After its establishment in 1947, the Union of People's Youth was renamed twice so since 1958 it was known as the Dimitrov's Komsomol Youth Union (*DKMS or Komsomol*).

only legitimate, mass youth organization under the control of the Bulgarian Communist Party.

Dimitrov's pioneer organization (DPO) 'Septemvriječē' which united children between 7 and 14 years of age, was established on September 23, 1944. In 1945, the organization was declared as a 'free public organization', 'non-governmental', 'non-political', and 'a division of the Fatherland Front organization'; it was decided "the foundations of the children's organization to be transferred to school, without copying its methods and means of education and upbringing" (Marinova, Šopova & Šejnova 1984, 20–21). The organization was under the leadership of the Central Youth Commission of the National Commission of the Fatherland Front (Marinova, Šopova & Šejnova 1984, 20–21).

Svetlana Paunova marks the genesis of DPO and notes that despite its origins in the communist youth organization, it was conceived as the "children's equivalent of the Fatherland Front organization" (Paunova 2003) and therefore needed to be recognized by all parties in the government of the Fatherland Front. That is why the organization itself and its members had the name 'Septemvriječē', which was not "the object of symbolic struggles" between the individual parties (Paunova 2003).

As Kristina Popova points out correctly, despite being declared non-political, from the very beginning the organization was perceived by the party leadership as "a political reserve of the authority" and its members children were used for political purposes, including in the election campaign of the Fatherland Front (Popova 2010b, 21). On this occasion in a letter dated 02.08.1945 to Dančo Dimitrov, the head of DPO 'Septemvriječē', G. Dimitrov wrote:

"The children *Septemvriječeta* can really do a lot of useful work in the election campaign. And for them this will be a kind of school of considerable importance" (Dimitrov 1966, 184).

After 1946–1947, the DPO 'Septemvriječē' became the only and a bit later – obligatory children's organization subordinated to the Bulgarian Communist Party, closely connected with the school system and a conductor of the communist doctrine among adolescents. The political commitment of DPO is confirmed by the programme articles of the organ of the organization – the *Septemvriječē* newspaper. There, the individual member called *Septemvriječē*, and later – a *pioneer*, was defined as a "politically active child" (Paunova 2003), i.e. the wish-assignment (*poráčenie*) to become a good communist was addressed to him.

THE IMAGE OF THE SEPTEMVRIJČE / PIONEER IN THE IDEOLOGICAL RHETORIC

In his addresses and greetings to the DPO 'Septemvrijče' members, Georgi Dimitrov outlined the party and the government's expectations towards them, calling them 'future members of the society' or 'our tomorrow's vigorous shift' (*bodra smjana*). He repeatedly reminding them of their duty:

to "be active fighters for the work of the working class, worthy [prepared] builders of the [new classless] socialist society. Always be ready to fight, standing next to the adults for the final victory over fascism, for the triumph of communism in the whole world!" (Dimitrov 1966, 53, 58, 120).⁴

Children were indebted to the Party for its 'daily care' for them and "their development and future"; "To learn better and better, to develop comprehensively⁵, strengthening the spirit and body, to love our dear Motherland and to be ready to give all their strength for its construction, for its freedom and independence."; "Pioneers need to excel in success. The one, who is not excellent at school, is not a good pioneer" (Dimitrov 1966, 120, 162, 192, 204, 384).

All these qualities that every *Septemvrijče* child member was expected to possess outline a perfect, impossible and unbearable image of the socialist super child ('all-round (comprehensively) developed child') to be the successor and 'vigorous shift' of the heroes, the anti-fascist fighters and the builders of socialist Bulgaria. For example, in the earlier textbooks pupils and secondary students were depicted as all-round (comprehensively) developed children who study, help, work, play sports and create. When one turns the pages, he / she gets the impression that it is impossible for children to combine all the depicted activities in their daily lives (Bukvar 1958).

The fulfillment of these covenants and expectations put every child – a member of the organization – in a state of a constant examination. They were expected to prove with every action that they were worthy and decent members of the organization. The 'examiners' were the heroic ancestors to

⁴ Since Dimitrov used identical invocations with separate different phrases, I add the additional variations to the main text in square brackets in order to avoid repetitions.

⁵ For the Marxist pedagogical theory of the all-round comprehensive development of the personality, see Sotirova 1994.

whom the children were expected to address their gratitude through their 'pioneer feats' or achievements; the current party leadership at all levels and the whole society, which according to the ideological suggestions was monitoring the pioneers to take their place in it as worthy future members.

Ana Luleva notes that "norms such as asceticism, sacrifice and devotion to party work and the great goal – building the communist society which were instilled in the first years of the regime" (Luleva 2021, 50), were gradually abandoned in the 1970s and 1980s (Luleva 2021, 50).

The documents of the pioneer organization, as well as publicists, ideological publications and fiction for children and pioneers, show that DPO 'Septemvrijče' continued to use these values in its effort to ensure their ideological upbringing. However, these norms were so totally, constantly and endlessly used that they became clichés – everyone quoted them to prove their loyalty to the regime, but whether they believed in them was questionable. For example, the absence of the pioneer's identity and organization in children's personal time-and-space and emotional world is eloquently shown in Georgi Gospodinov's article on lexicons (Gospodinov 2017).⁶

HOW THE PIONEER ORGANIZATION OBSESSED THE SCHOOL INSTITUTION

Kristina Popova points out that the pioneer organization achieved "ideological construction of childhood" (Popova 2010, 18), as its organizing presence in people's lives was the most tangible, and I would add – the longest (if we consider the youth Komsomol organization) compared to all other mass organizations (Popova 2010, 18–51). Through the many rituals and events at school like gatherings, assemblies, meetings, excursions, mountain trips, marches, pioneer assignments, manifestations, celebrations and more, it comprised and institutionalized the extracurricular activities and time of the children and adolescents, as well as their families and teachers' time. At the same time, the network of pioneer houses organized adolescents' personal free time, where in addition to learning pioneers' values, they participated in many clubs and activities of inter-

⁶ I provide two examples of memories from the site 'Our Childhood', in which their authors emphasize the lack of enthusiasm for attending pioneer rituals as well as the lack of sense of belonging to the organization itself: a man from Sofia tells about the ceremony of becoming a member of DPO (Našeto detstvo 2012) and a woman from Burgas describes the atmosphere of the gatherings (Našeto detstvo 2009). The comments below the texts also carry interesting information.

est – technology, science, art, folklore and others. Pioneer camps were organized in the summer.

In my opinion, the pioneer organization with its political ideology, ethical concepts, prompts and didactics penetrated and completely obsessed not only the extracurricular, but both children and teachers' whole school time-and-space. All textbooks (including mathematics and science) 'preached' pioneer and socialist values, told the BCP's history and stories of the heroism of 'its faithful sons' and workers, educated children in devotion and loyalty to the Party and its leaders, 'promised the bright future', possible only under the leadership of the Party. The content of the school curricula and calendar was completely subordinated to the calendar of the pioneer organization. Most pioneer rituals and events were held at school and organized with the assistance of the class teachers and the school management under the supervision of the *družinen rākovoditel*.

THE REGIME'S AIM TO FORM A NEW SOCIALIST PERSON

The all-encompassing and monopolistic presence of DPO 'Septemvrijče' in the children's lives undoubtedly affected also their parents' lives, which aimed to provide political education in the family and was an expression of the social engineering of the socialist state (Popova 2010, 18–51). This process can also be perceived as *seduction of the masses* (according to Ivajlo Znepolski 2008, 76–79), implemented through propaganda pressure, activation and provoking the enthusiasm of the younger generations, and thus of their parents. The approaches, used by the pioneer organization and the dependence in which it placed the existence of the children and adolescents, i.e. the youngest members of the society, those who were the least burdened by previous experience, knowledge and suggestions, the most naive and dependent members of the society, made them most susceptible to *forced ideological processing*, to instilling *the myth of a just classless society*, as well as the promises of the 'bright future' and the privileges it brought, but only in the presence of the 'correct' behaviour or biography (Znepolski 2008, 76–79).

Concerning the massification of the Bulgarian Communist Party and the mobilization of the masses, Ivajlo Znepolski writes:

“...Entirely new generations, who had no memory of the beginning of the regime, were growing up and due to the complete isolation and lack of information they were socialized in the new conditions as in a natural, only known social environment. The generation of the par-

ents accepted the partial mitigation of the regime as conjunctural, so in order to preserve the youngsters and to help them survive and realize in the existing conditions, they wrapped the past in silence. This broke the continuity in the life experience of generations” (Znepolski 2008, 221).

Ana Luleva also emphasizes that the regime was based on relations between the Authority and the citizens, expressed in “political passivity, acquiescence, ritual demonstration of loyalty and ostensible trust in the party and the state” (Luleva 2021, 49), also in consent and obedience in exchange for satisfying their standard of living (Luleva 2021, 49).

DPO ‘Septemvrijče’ and DKMS had to create this new social environment in the school time-and-space, where children, adolescents and young people would grow and develop in isolation from their parents’ experiences. Through textbooks’ content, homework preparation, new socialist rhetoric, pioneer rituals, literature, art and publicism for children, pioneer assignments (*porāčeniĵa*), camps, manifestations, extracurricular activities, etc. this new ideological environment was also able to penetrate the personal time-and-space of the family, the circle of friends and the neighbourhood community. Ana Luleva points out that “ideologizing everyday life, evaluating it in accordance with Marxist and Leninist ideology, according to the official rhetoric, and in fact – according to the ‘party line’, was one of the most significant changes and signs of the new public life” (Luleva 2021, 46).

Through these measures children were exposed to a constant ideological ‘irradiation’. By putting them in a state of constant examination and proving that they were a ‘worthy and decent future shift’, they were involved in relationships based on trust and mistrust, which aimed to strengthen their sense of duty, devotion and belonging to the Party and the Authority, which in turn strengthened the legitimacy of the authoritarian regime.⁷

The aspiration of the Authority, respectively of the Communist Party, for control over families and their private / intimate world was defined by Katherine Verdery as socialist paternalism, in which the state appropriated the right to decide on the distribution of the social product and social benefits among the members of the society (Verdery 1996, 64). This

⁷ For the regime of trust and distrust in the period of the state socialism, see Luleva 2021, 25-29.

definition perceives the state as a state – *zadruga*, i.e. an extended family consisting of all nuclear families that were bound with each other and headed by the patriarchal management of the wise and caring Father-Party, head of the family.⁸ Analyzing the relations between the state and the people, Verdery perceives the latter as subjects of the paternalistic socialist state, who were expected not to be politically active (unlike the citizens), but to be “grateful recipients – such as the young children in the family – for the benefits that their rulers provided them” (Verdery 1996, 63–66). The main goal of this paternalistic policy was to achieve a homogenized socialist society. Through the Pioneer and Komsomol organizations, the Authority had taken away some parental functions, especially the ideological and political education / modeling of adolescents, and was seeking to ‘raise’ obedient, loyal and *grateful subjects*. In this way, relations of subordination of the future members of the society to the paternalistic power were presupposed.

THE PIONEER RITUALS AND THE STRUCTURE OF DPO, CONSIDERED THROUGH THE CONCEPT OF THE ‘EXAM’

Organizing the children in the pioneer *družina* overlapped their organization at school. This means that each class was a separate pioneer detachment (*otrjad*), and all detachments were part of the pioneer *družina*, which included all the students from the school. Each detachment was headed by detachment’s chairman (*otrjaden predsedatel*), each *družina* – by *družina’s* chairman (*druzginen predsedatel*) (Marinova, Shopova & Sheinova 1984, 25–53)⁹. They were students who should be elected by their schoolmates, but very often the elections were done with the recommendations or the insistence of the *družinen rākovoditel* or the class teachers.

The reason I mention all this is related to the following considerations. I accept most of the essential elements of the rituals of the pioneer organization, directly related to the school, as a kind of an exam. Such were

⁸ In Bulgaria, the Party proclaimed itself the ‘mother’ of the people, which is widely echoed in the official literature and art, and in the unofficial folklore of the socialist era. However, the paternalistic image of the party was not alien to the official rhetoric, either. For example, Petār Balkanski, a Deputy Chairman of the Central Committee of the DPO ‘Septemvrijče’ spoke about the “strong hand and fatherly caress of the Blagoev-and-Dimitrov’s party of the Bulgarian Communists” (Balkanski 1976).

⁹ The same or similar hierarchy existed in the organization of summer pioneer and Komsomol camps, labour brigades, including the brigade movement in the 1940s – 1960s (Ivanova 2003; Raeva 2010)

the solemn admission to the pioneer and Komsomol organizations, the reports and the annual reporting gatherings, the ceremonial inspections of the attending members (*raportuvane*) of the detachments and *družinas* during solemn or more everyday events.

Other forms of the 'exam' were the pioneer assignment (*poráčenie*) and the report (*otčet*). Every autumn, at the beginning of the school year, the pioneers reported to their detachments on the implementation of their pioneer assignments which they had signed at the beginning of the summer vacation. This was usually related to reporting work done – picking herbs, handing over secondary raw materials for recycling, participating in an activity – helping a library, a farm or a light industry enterprise, reading books, studying and researching the history, the heroic past and the nature of the homeland / town, sport or scientific or technical achievements, attending competitions, Olympiads and other forums.

The students, teachers and the schools themselves as institutions were involved also in competitions (*sărevnovanija*). The competitions were related to participation and achievements in contests and labour brigades, annual marks of the students, recycling secondary raw materials, picking up and handing over herbs etc.

Competitions, solemn promises, the fulfillment and overfulfillment of the plans represented a significant part of the social life during socialism. They ritualized it and functioned as a tool for achieving the tasks set by the Authority and for mobilizing the consciousness of the people. They were a kind of exam in the sense of a supervisory and normalizing gaze that classifies and qualifies individuals. According to Foucault, if the disciplining Power / Authority remains invisible, through the 'examination' it imposes on the examined subjects the principle of the obligatory visibility (Foucault 1998, 169). The competition and the struggle to implement the plans made the people visible and readable, compared them to each other within the organization or the group. The competition aimed to keep them in constant tension and distract them from political life. At the same time, they allowed the Authority to be able to observe to the lowest levels of the society. Through the competitions, the disciplining Authority simultaneously homogenized and individualized the individuals. They stimulated the development of a collective consciousness in the participants and accustomed them to the collective work.

The competitions in all their forms and the pioneer assignments, in my opinion, put the students, the teachers and even the parents in a situation to constantly and publicly prove their 'love for the Party' and the Authority, i.e. their loyalty to the regime, to prove their readiness to 'fight',

to perform labour feats for 'constructing the socialist homeland', for 'defending it against the capitalist enemies'. They 'weigh' quantitatively who did, what and how much he / she did for the Motherland, for the Party, for the victory or, as Dejan Dejanov says, they show who knows what, what they do not know, and most importantly 'how they do not know' (Dejanov 1994). An unsatisfactory performance of an individual in a competition or in the performance of a pioneer assignment reflected this person's disengagement, disloyalty and disregard for the Regime, which inevitably raised suspicions of possible 'enemy' sentiments.¹⁰

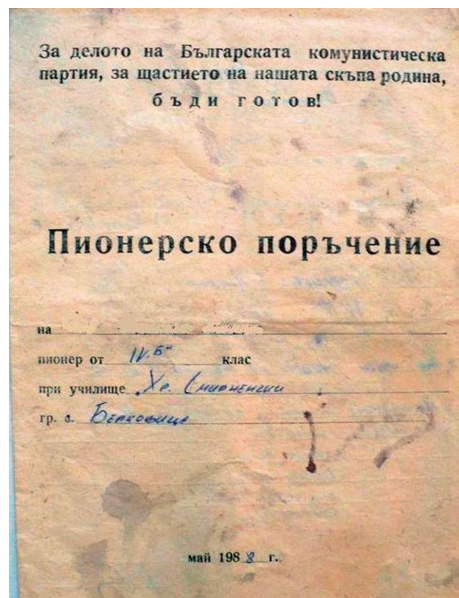
On the other hand, at the time when I was a pioneer, in the second half of the 1980s, more and more students and parents were inclined to show disregard for taking these 'exams'. For example, more and more often students appeared to pioneer gatherings and meetings in incomplete uniforms – without the red ties or hats, even without white shirts and dark pants. And the most disobedient students were even systematically skipping pioneer events. The enthusiasm on handing out paper or herbs was decreasing over the years, or even the assignments were disregarded by some students. The students participated in most of the pioneer activities under duress, reluctantly. All the pathos and the enthusiasm of the earlier generations were lost to the pioneer generations of the 1980s.

My opinion, which is shared by many interviewees, is that a double game of deception was being played. I will apply two examples from my childhood that reflect this state of deception. One of them concerns the execution of the assignments. As I mentioned, at the end of each school year, the pioneers had to make promises in the form of pioneer assignments about what work they would do in the summer. As a rule, the pioneer organization should assign the tasks to individual pioneers, but this was not always the case.

Looking at my fourth-grade assignment, I remember, I chose some of my tasks for the summer on my own, according to what I could or would enjoy or tolerate to do. But the teacher who was the *družinen rākovoditel* supplemented my assignment with more tasks and increased the quantities on the grounds that I should set an example to my classmates in my capacity as a detachment chairman. Thus, in the summer of 1989 I had to perform five tasks: to work 10 days in the cocoon seed production plant (too unpleasant), to hand over 20 kg of herbs (difficult, almost impossible), 30 pcs. bottles and 10 kg of paper (the quantities depend on the con-

¹⁰ About the regime of public distrust, see Luleva 2021, 34–74.

sumption of our family) and to study ‘the participation of our town in the heroic battles of our people’ (my proposal, formulated by the class teacher or the *družinen rākovoditel*). I remember when I got home, I shared with my parents my concern about the first two tasks, but they reassured me that they would find a solution. And at the beginning of the fifth grade, as seen in the assignment paper itself, I over fulfilled my assignment by handing over 40 kg of strawberry leaves – thanks to my grandfather, who was growing strawberries with my parents in our household, 50 pcs. bottles and 11 kg of paper – thanks to my mother, who was working in a kindergarten and together with other colleagues, mothers of pioneers, had shared the paper and the bottles from the kindergarten to help their children to fulfill the pioneer assignments; I reported 10 days work in the cocoon seed production plant, without actually working there, thanks to our neighbour, who was an employee of the plant and signed my assignment. The only activities I did on my own were my participation in the International Philately Camp School and the research on the topic mentioned at the beginning. The fulfillment of my assignment was approved at the beginning of the next school year and no one ‘examined’ me whether and how I picked up the herbs, collected the bottles and the paper, what kind of work I did in the cocoon seed production plant. Thus, I pretended that I had done a ‘pioneer feat’, and my classmates, the class teacher and the pioneer leadership pretended to believe me.

Picture 1. Author's fourthgrade assignment, 1989.

The photo belongs to Yana Yancheva's personal archive.

Отрядният съвет на отряд „Ваня Леванки“
гр. Божовица

в з л а г а

Поръчение

на _____
пионер от V.б клас,

през лятото на 1989 г. да извърши следните дейности:

1. Да отработи 10 дни в часоуслугата
2. Да предаде 2 Фкг билки - 30 др. думички - 10 др. хартия
3. Да изгуби участие на часов фонд в героизмите билки на народ ни.

Отрядни председател: [Signature]

май 1989 год.

Сведение

за лятната работа на _____ пионер от V.б
клас при училище № 1 ул. 7-ма, Ю. Смиленски
гр. Божовица

I. Предадени билки, диворастващи плодове и вт. суровини

№ по ред	Дата	Количество	Подпис на чича и гр.
1	<u>26.06</u>	<u>билки 40</u>	<u>[Signature]</u>
2	<u>18.07</u>	<u>30 думички</u>	<u>[Signature]</u>
3	<u>09.08</u>	<u>хартия</u>	<u>[Signature]</u>

Picture 2. Author's fourthgrade assignment, 1989.

The photo belongs to Yana Yancheva's personal archive.

2. Трудови бригади

№ по ред	Бригада	от до	Кратка оценка на извършената работа	Подпис на командира
1.	<u>Вранско-мундарицка</u>	<u>10 дни</u>	<u>Всички</u>	<u>[Signature]</u>

3. Лагер школи

№ по ред	Вид на лагершката	от до	Кратка оценка на работата	Подпис на друж-р-а
1	<u>появилата</u>	<u>17.07</u>	<u>до 30.07</u>	

4. Сборни отряди, тимуровски команди

№ по ред	Име на отряда или командата	от до	Кратка оценка на работата	Подпис на ръковод.

Picture 3. Author's fourthgrade assignment, 1989.

The photo belongs to Yana Yancheva's personal archive.

Pictures 1, 2 and 3 are made and posted by Danail Grigorov in the website 'Our Childhood'.

The second example concerns the ceremonial inspection of the attending members of the *družina* (*raportuvane*) at a 1988 school celebration of the October Revolution. At that time, more and more students in my class ignored such events, were late or did not even attend. As a detachment chairman, I had to report solemnly to the *družina's* chair that all the pioneers in my detachment were present. Therefore, I was very worried about what phrase I should use during the report if half of my classmates were attending or absent. During the rehearsals and before the start of the event, I persistently and repeatedly asked the pioneer leader (*družinen rākovoditel*), who scared me a lot with her strict demands, what I should say. But at first, she ignored me, and later told me directly that as a detachment's chair I was obliged to gather and motivate my classmates to attend, that their absence was my responsibility. I was confused and when it was my turn to report, I announced that 'everyone in my detachment was present' which was the usual report phrase. The *družina's* chair, a girl a year older than me, accepted my report, but the pioneer leader (*družinen rākovoditel*) made her bring me back and I had to report again. This was

Picture 4. A 1980s pioneer gathering and a solemn inspection of the attending pioneers – *raportuvane*.

The photo is from the archive of The Third Primary School "Ivan Vazov", Berkovitsa town. With the consent of Teodora Ivanova, Director of The Third Primary School "Ivan Vazov", Berkovitsa.

repeated three times, and in a voice trembling with shame and humiliation, I 'lied' the whole school for three times that everyone in my detachment was present. Then the *družinen rākovoditel* confronted me in front of the *družina*, i.e. the whole school management and all the students and accused me of 'lying and treason' the pioneer organization. She had taken this case so seriously that she demanded the teachers' council to punish me. However, the teachers had no intention of punishing me, but in order to reassure the pioneer leader, they agreed to rebuke me, which was as unpleasant for me as it was for them.

I retell all this because the situation reflects several symptoms. Everyone was aware that the number of absentees from the pioneer events was increasing, and this was a failure for the pioneer organization as a whole. But neither the top leadership of the pioneer organization nor the top Party leadership itself allowed the slightest form of failure. According to the ideology, the socialist society could only develop in an upward direction. Therefore, the rituality of the pioneer organization did not provide for or allow an admissible report announcing the presence of half of the members. It was inadmissible to acknowledge the existence of a situation which showed a crack in the perfect ideological image of the 'Pioneer State'. Thus, everyone was seeing this paradox, but pretended it did not exist.

The ideological suggestions and expectations for the fulfillment of the pioneer duty, outlined by Georgi Dimitrov, were being loudly proclaimed by the pioneer leadership. These expectations oppressed me with the constant requirement to be 'always ready' for 'pioneer feats' or to be responsible for the behavior of my classmates in my capacity as a detachment chairman. All this put me and my peers in a situation to admit to ourselves that we were overloaded with impossible and unfeasible expectations but we were not allowed to say this out loud, because it would damage the perfect image of the all-round comprehensive socialist child, and of the socialist reality, built on ideology and rhetoric.

It can be seen in the interviews and stories that many respondents use the phrase 'to suck myself my fingers out' when noting that they had to report fictional activities or present trivial activities such as 'pioneer feats' or achievements to meet the expectations of the teachers and the pioneer leadership. The memories in the forums and the website 'Our Childhood' and the interviews with the respondents emphasize this requirement for pioneers to exaggerate, distort and hyperbolize the content of their children's and students' lives in constantly reproducing fictional and 'idealized feats'.

My experience shows that in the 1980s, many teachers were tired of maintaining this compromised balance between the demanding and controlling pioneer organization and the increasingly 'elusive', slipping away and disdainful students and parents' behaviour. Thus, on the one hand, the pioneers slipped away, fulfilling only the minimum necessary to provide them with a 'suitable pioneer biography'. And on the other hand, the teachers turned a blind eye to the lack of enthusiasm and diligence, and through small or large efforts in turn supported their graduates' mimicry.

THE 'EXAM' IN DEJAN DEJANOV'S CRITICAL READING

And this draws my attention to the pioneer rituals as an 'exam', during which it was becoming clear what was not known and how it was not known. With a critical assessment of Foucault's theory, Dejan Dejanov noted the difference between the Authority's surveillance gaze and its public gaze. The public gaze, in his opinion, "retains the power of the public norm as public" (Dejanov 1994). Both, the examiner and the examinees are equal and in symmetrical relations in front of the public gaze. Dejanov thinks that during the exam, the Authority / Power's gaze is public, because it is visible, i.e. the examinee is forced to see the examiner during the whole examination (within the broadest framework of these concepts) (Dejanov 1994). Thus, in the school time-and-space, the teachers, the school management and the pioneer leadership were the bearers of a 'double glance' – the supervising and the public gaze. On the other hand, they themselves were visible to the supreme Authority / Power and its supervisory gaze, i.e. they were tested to what extent they observed the public norm of the exam and whether they had successfully carried out the political education, the *forced ideological processing* of their wards, and the successful involving and *provoking the enthusiasm of the younger generations* (Znepolski's notions). Therefore, this is the second gaze in the examination situation, in his opinion – the Authority's supervising gaze, which as a disciplinary authority remained invisible. This gaze created asymmetrical, hierarchical, and subordinate relationships between the examiner and the examinees. In the situation of the examination, both the examinees and the examiner actually appeared to be examined in front of the supreme disciplinary Authority's gaze.

Dejan Dejanov points out that the knowledge (in the most general sense of the word, including ideological suggestions, beliefs, upbringing, discipline, rules, ethical norms, etc.) that the students acquired at school aimed to replace the knowledge acquired in their private lives and espe-

cially in the non-public family environment.¹¹ He emphasizes that the 'exam' as a manifestation of the supervisory authority aimed to reflect not only the explicit knowledge that the students acquired at school, but also the implicit knowledge that reflected the extent to which they had learned and reproduced the public norm. Thus, the pioneer events such as gatherings, inspections of the attending pioneer composition, reports, manifestations, assignments, competitions, solemn promises, solemn celebrations and others made students and their families, teachers, pioneer and school leadership visible to the Authorities and showed what the students knew, what they did not know and "how they did not know it" (De-

Picture 5. A 1980s manifestation in Berkovitsa town. Pioneers march through the city, past the tribune with high-ranking party leaders, i.e. expressing publicly their gratitude to the Party, showing the products they made in the clubs of interests.

Picture is from Danail Grigorov's personal archive.
With the consent of Danail Grigorov Filipov.

¹¹ He adopts the psychoanalytic approach to the concept of 'knowledge', according to which the knowledge acquired at school replaces the one acquired in the private life, in contrast to the pedagogical approach, according to which the knowledge acquired at school replaces the non-knowledge, i.e. the lack of knowledge (Dejanov 1994).

Picture 6. A 1980s manifestation in Berkovitsa town. Pioneers march through the city, congratulating the high-ranking party leaders".

Picture is from the archive of The Third Primary School "Ivan Vazov", Berkovitsa town.
With the consent of Teodora Ivanova, Director of The Third Primary School "Ivan Vazov", Berkovitsa.

janov 1994), i.e. the extent to which the 'knowledge' of their private life (interests, aesthetics, religiosity and beliefs, political sentiments, cultural characteristics and socio-economic situation in the family, etc.) displaced, obscured or undermined the penetration of the implications of the public / ideological norm. The supervising gaze of the school authorities monitored the deviations in the students' knowledge from the norm and the normalization of this knowledge, which turned it into a repulsive gaze.

In addition to the rituals mentioned so far, I will just mention several other forms of organized pioneer / students' life outside school, which also had the function of an 'exam' and aimed to completely occupy children's free time. These were the students' tourist movement, the labour days at school, the contracts with 'brigades for communist labour' and various enterprises, the summer pioneer camps etc. From the chronicle books and pioneer diaries I have the impression that even the students' free time was fully engaged in various extracurricular activities that continued to keep them at school time-and-space and under the supervision of the pioneer / Komsomol organizations. Their participation in various clubs of interests,

sports clubs, artistic and creative groups obliged them to participate in celebrations at school and municipal level, competitions and 'examinations', congratulatory concerts and solemn events of various enterprises, and parents' evenings so they had to constantly 'demonstrate their achievements'.

All these extracurricular activities of the pioneers aimed to detach them from their usual, uncontrolled and invisible family environment and by constantly saturating their mind with ideology, to displace and even erase the implicit knowledge which was acquired in their private lives, also contrary to the ideological norm and causing doubt and mistrust. In this way, the Authority wanted to achieve two goals. On the one hand, the ideological and political upbringing of children and their modeling as future members of the socialist society with a correct biography was taking place. Karin Taylor notes that the ceremonies and rituals of the pioneer and Komsomol organizations aimed to structure the growth process of children and young people and to accustom them to their responsibilities to the collective (Taylor 2006, 68). Thus, all the mentioned rituals-exams consolidated a long initiation process of turning children into pioneers, Komsomol members and possibly communists, i.e. supporters of the authoritarian regime.

On the other hand, through these numerous activities, the Authority aimed to control students' parents and families, trying to turn children into bearers of the socialist culture and ideology. However, as Dejan Dejanov notes, the 'knowledge' acquired in the private and intimate world of the family could not be so easily replaced by the knowledge acquired in the public institutions such as the school, the pioneer or party organization, and others (Dejanov 1994). I remember that after the family gatherings on religious holidays my grandmother repeatedly reminded me not to tell my friends, classmates and teachers about celebrating them at home. There are many testimonies from the 1950s, 1960s and 1970s of teachers on duty and pioneer / Komsomol activists who patrolled temples during major religious holidays to record the students and young people who visited them. And that could have serious effect on their educational and professional biography. For the teachers it was completely impossible to demonstrate religious behaviour.

CONCLUSION

In the late 1960s and early 1970s, the school and the pioneer / Komsomol organization continued to have a strong institutional influence on the students and young people. Kristina Popova notes that "the social techniques of the work with pioneers changed from disciplining the children's collec-

tives to studying them. The tasks became increasingly focused on educating children's social behavior" (Popova 2010b, 47). But in general, both organizations (DPO 'Septemvričje' and DKMS – the Komsomol) did not change their style of work and the desire to monitor and control students' free time. They became even more detached from the young people and children's interests and need. Most students started to perceive their membership in these organizations as mandatory, imposed, unwilling and boring.

The values, ideals and behaviour norms preached by the youth and school institutions over the years began to disagree with the students' extra-institutional everyday life, interests and dreams. This discrepancy, as well as the lack of interest and motivation among children and young people concerning the organizational activities, their detachment and differentiation from the outlined political and ideological goals became especially noticeable in the years of the late socialism in the 1980s, which caused a concern among the party and state leaders.

The ideological and political education of the children, their training to become future Komsomol members, communists and 'decent and worthy sons and daughters of the Homeland' was not successful. It became obvious that the institutional and public knowledge was incapable to remove and replace the knowledge, acquired in the intimate and unpublic sphere of the family. The authoritarian regime, using all political, economic, administrative and repressive methods, did not succeed to impose complete control and supervision over families and students' private lives. The Authority tried to supervise students, parents and teachers through the multi-layered system of the 'examination', the double supervisory gaze and imposing the constant necessity for individuals to prove their devotion and loyalty to the regime and the Party, but it failed. Its demands in this direction became one of the reasons, which caused the people's alienation from the Authority's policy and ideology.

Acknowledgment

The financial support from the Bulgarian Academy of Sciences under Bilateral grant agreement between BAS and SASA is gratefully acknowledged.

References

- Dejanov, Dejan. 1994. Izpitāt i kritikata na modernoto učiliše. *Sociologičeski problemi* 26 (3): 85–92. Sofia: Institut po filosofija i sociologija – BAN.
- Elenkov, Ivan & Daniela Koleva, eds. 2010. *Detstvoto pri socializma. Političeski,*

- institucionalni i biografični perspektivi*. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia & Riva.
- Foucault, Michel. 1998. *Nadzor i nakazanie. Raždaneto na zatvora*. Sofia: 'St. Climent Ohridski' University Press.
- Gäläbova, Nadežda. 2010. Obrază na učitelja v spomeni na učenci ot Sofijskata anglijska ezikova gimnazija prez 70-te godini. In *Detstvoto pri socializma. Političeski, institucionalni i biografični perspektivi*, eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 179–190. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia & Riva.
- Gospodinov, Georgi. 2017. Leksikonăt: kăm diskursa na detstvoto i junošestvoto prez socialisma. In *Trudnijat razkaz. Modeli na avtobiografično razkazvane za socializma meždū ustnoto i pismenoto*, eds. Aleksandăr Kjosev & Daniela Koleva, 167–184. Sofia: Ciela & The Institute for Studies of the Recent Past.
- Ivanova, Radost. 2003. „Stroim za narodnata republika'. Mladeškite stroitelni brigadi – škola za komunističesko vāzpitanie.“ In *Socializmăt: Realnost i iljuzii. Etnologični aspekti na vsekidnevната kultura*, eds. Radost Ivanova, Ana Luleva & Račko Popov, 54–62. Sofia: Etnografski institut s muzej – BAN.
- Ivanova, Radost. 2004. „Wir bauen für die Volksrepublik'. Die Jugend-Baubrigaden – eine Schule der kommunistischen Erziehung.“ In *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus*, ed. Klaus Roth, 59–69. Münster: LIT Verlag.
- Jančeva, Jana. 2016. „Jugendkultur in Bulgarien in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Institutioneller Einfluss und Freizeit.“ In *Jahrbuch für Europäische Ethnologie Dritte Folge 11 (2016)*, eds. Heidrun Alzheimer, Sabine Doering-Manteuffel, Daniel Drascek & Angela Treiber, 93–106. Paderborn: Schöningh.
- Luleva, Ana. 2021. *Kultura na (ne)doverieto v Bălgarija. Antropologični perspektivi*. Sofia: Gutenberg Publishing House.
- Paunova, Svetlana. 2003. „Formiraneto na bădešija socialističeski graždantin (Opit vărhu DPO 'Septemvričje').“ *Sociologičeski problemi* 35 (1–2): 208–217. Sofia: Institut po filosofija i sociologija – BAN.
- Popova, Kristina. 1999. *Nacionalното дете. Blagotvoritelna i prosvetna dejnost na Săjuza za zakrila na decata v Bălgarija 1925–1944*. Sofia: LIK.
- Popova, Kristina. 2010a. „Văvedenie“. In *Detstvoto pri socializma. Političeski, institucionalni i biografični perspektivi*, eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 8–14. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia & Riva.
- Popova, Kristina. 2010b. „Priatelj, kojto šte săzdade ot obiknovenoto дете septemvričje...“ Družinnite răkovoditel(k)i v ideologijata i dejnostta na pionerskata organizacija.“ In *Detstvoto pri socializma. Političeski, institucionalni i biografični perspektivi*, eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 18–51. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia & Riva.
- Raeva, Biljana. 2010. „Detstvoto i brigadirskoto dviženie (1946–1950). Razprede-

- lenie na vremeto v brigadata (po materiali ot Dimitrovgrad)." In *Detstvoto pri socializma. Političeski, institucionalni i biografični perspektivi*. eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 131–163. Sofia: Centre for Advanced Study Sofia & Riva.
- Sotirova, Maja. 1994. „Proekcii na totalitarizma vārhu bālgarskoto učiliše." *Sociologičeski problemi* 26 (3): 101–107. Sofia: Institut po filosofija i sociologija – BAN.
- Taylor, Karin. 2006. "Let's Twist Again: Youth and Leisure in Socialist Bulgaria." *Studies on Southeast Europe* vol. 6: 45–81. Wien & Berlin: LIT Verlag.
- Verdery, Katherine. 1996. "From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe." In *What Was Socialism and What Comes Next?*, ed. Katherine Verdery, 61–81. Princeton & New Jersey: Princeton University Press.
- Znepolski, Ivajlo. 2008. *Bālgarskijat komunizām. Sociokuturni čerti i vlastova traektorija*. Sofia: Ciela & The Institute for Studies of the Recent Past.

Sources

- Balkanski, Petār. 1976. „Under the red flag of the Party." *Septemvrijče* newspaper, March 29, 1976, special edition, p. 2.
- Vasilev, Hr., I. Jordanov, L. Mileva, G. Veselinov & P. Ivanov. 1958. *Bukvar 1958*. Sofia: Dāržavno izdatelstvo 'Narodna prosveta'. https://www.prosveta.bg/uploads/files/Stari_bukvari_1947-2002/Bukvar_1kl_1958.pdf (Accessed April 7, 2022).
- Dimitrov, Georgi. 1966. *Za mladežta i pionerite*. Sofia: 'Narodna Mladež' – Izdatelstvo na CK na DKMS.
- Jordanova, Margarita & Ginka Biljarska. 1986. *Pionerski Kalendar*. Sofia: 'Narodna Mladež' – Izdatelstvo na CK na DKMS.
- Marinova, Roksanda, Dora Šopova & Elena Šejnova. 1984. *Vinagi gotov. Dokumenti i rešenija za dejnostta na DPO 'Septemvrijče'*. Sofia: 'Narodna Mladež' – Izdatelstvo na CK na DKMS.
- Našeto detstvo. 2007a. *Za sajta*. http://detstvoto.net/spetz/about/14-za_sajjta.html. (Accessed April 7, 2022).
- Našeto detstvo. 2009. *Družinen sbor*. <http://detstvoto.net/daskalo/pioner/2035-druzinen-sbor.html>. (Accessed April 7, 2022).
- Našeto detstvo. 2012. *Pioneri*. <http://detstvoto.net/teacher/4426-pioneers.html>. (Accessed April 7, 2022).

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ZLATINA BOGDANOVA

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

zlatina.bogdanova@iefem.bas.bg

The “Banner of Peace” Assembly as a National Brand of Bulgaria during Socialism

On December 21st 1976, the UN General Assembly proclaimed 1979 as the International Year of the Child on the occasion of the 20th Anniversary of the adoption of the UN Declaration of the Rights of the Child. In June 1978, Lyudmila Zhivkova, Chair of the Committee for Art and Culture, proposed to organize an exhibition of talented children in Bulgaria to mark the occasion. This was how the idea for the “Banner of Peace” Assembly came about, which evolved into an international festival of children’s art, held under the auspices of UNESCO. In the period of late socialism the “Banner of Peace” movement became a national cultural brand of supranational significance. The communist regime in Bulgaria “advertised” itself and utilized the resources of the “soft power” in an attempt to mitigate the ideological opposition during the Cold War. Unlike “hard power”, which uses military and economic means of coercion, “soft power” works through images and symbols – carriers of positive suggestions: art, creativity, beauty, spiritual development, childhood, peace and cooperation. In this paper the “Banner of Peace” Assembly is juxtaposed to another intercultural project with a political and ideological orientation – “Plovdiv – European Capital of Culture 2019”.

Key words: Banner of Peace Assembly, soft power, cultural diplomacy

Скупштина „Застава мира” као национални бренд Бугарске током социјализма

Генерална скупштина УН је 21. децембра 1976. године прогласила 1979. за Међународну годину детета поводом 20. годишњице усвајања Декларације УН о правима детета. У јуну 1978. Људмила Живкова, председница Комитета за уметност и културу, предложила је да се тим поводом организује изложба талентоване деце у Бугарској. Тако је настала идеја за Скупштину „Застава мира”, која је прерасла у међународни фестивал дечје уметности, који се одржавао под покровитељством Унеска. Покрет „Застава мира” је у периоду позног социјализма постао национални културни бренд наднационалног значаја. Комунистички режим у Бугарској се „рекламирао” и користио ресурсе „меке моћи” у покушају да ублажи идеолошку опозицију током Хладног рата. За разлику од „тврде моћи”, која користи војна и економска средства принуде, „мека моћ” делује посредством слика и симбола који се поимају као предлози са позитивном конотацијом: уметност, креативност, лепота, духовни развој, детињство, мир и сарадња. Пројекат Скупштина „Застава мира” се у раду посматра у корелацији са још једним интеркултуралним пројектом политичке и идеолошке оријентације – „Пловдив – Европска престоница културе 2019”.

Кључне речи: Скупштина „Застава мира”, „мека моћ”, културна дипломатија

“Hallo, hallo, our Sofia Assembly,
Composers, artists, poets,
Future creators of this world,
Let there be on the Planet of Earth
Creativity, unity, beauty!”

From the Anthem of the Assembly

The “Banner of Peace” movement is an original Bulgarian contribution related to promoting children’s rights and creativity and a reflection of the 20th century trends in the preservation of cultural heritage, the international cooperation in culture and the arts, and the goodwill to maintain a balance in the global confrontation during the Cold War. As a positive example of integrating foreign policy with a cultural message the “Banner of Peace” Assembly remains to this day a pinnacle of Bulgaria’s cultural

diplomacy. The international scale of this project was commensurate with the economic development of the country in the late 70's and early 80's of the 20th century – a period now referred to as late socialism or developed socialism. These were years of rising living standards for the population, whose leaders sought to create a positive image for the country abroad, and ultimately achieve their hard policy goals through cultural diplomacy. The strengthening of the cultural exchange with foreign countries included visiting exhibitions of Bulgarian treasures abroad and respectively hosting valuable works of art in Bulgaria. In this way, the country gained international prestige and counteracted its political dependence within the socialist Bloc.

Recently, the research on the scale and importance of culture and cultural diplomacy from the socialist period has multiplied. In his book “The Cultural Front” (2008) Ivan Elenkov examines in great detail the development of culture in Bulgaria during 1944–1989. The subject of his study refers to the political governance, ideological foundations and institutional regimes of the organizations of culture during the decades of communism. Ivo Milev's book “The life and death of Lyudmila Zhivkova” (2018) reviews the cultural diplomacy of Bulgaria from the era of socialism through the life and professional biography of Todor Zhivkov's¹ daughter - Lyudmila Zhivkova.² She was the initiator of ideological programs for aesthetic education and cultural expansion and acted as the major cultural ambassador of the country. In the 1970's, as the face of the Bulgarian culture abroad, Zhivkova contributed to the development of many international initiatives, including the conception and successful realization of the “Banner of Peace” movement. In her recently published work “The Cold War from the Margins” (2021), Theodora K. Dragostinova³ evaluates

¹ Todor Hristov Zhivkov (7 September 1911 – 5 August 1998) was a Bulgarian communist leader of the People's Republic of Bulgaria (PRB) from 1954 until 1989. He was also the General Secretary of the Bulgarian Communist Party (BCP).

² Born on July 26th, 1942 in Sofia, Lyudmila Zhivkova was the only daughter of the Chair of the State Council of the People's Republic of Bulgaria Todor Zhivkov and Dr. Mara Maleeva. Her political career up until her death in 1981 was marked by upward trajectory: in the period 1975–1981 Lyudmila Zhivkova was the Chair of the Committee for Art and Culture with the rank Minister of Culture. Her other official positions included the following: 1975 – Chair of the Council of Chairmen of the Creative Unions and of the National Complex “Artistic creative work, cultural activity and mass media”; 1976 – Member of the Central Committee of BCP and of the Bureau of the Council of Ministers; 1979 – Member of Politbureau.

³ Theodora Dragostinova is an Associate Professor of History at Ohio State University whose work focuses on nationalism, migration, global history, and Cold War culture.

the global 1970's from the perspective of a small socialist state – Bulgaria. Through its cultural engagements with the Balkans, the West, and the Third World, the communist leadership of Bulgaria relied heavily on cultural diplomacy to reinforce its legitimacy at home and promote its agendas abroad. In this period Bulgarian officials and artists traveled the world to open museum exhibitions, show films, perform music, and showcase the cultural heritage and future aspirations of their “ancient yet modern” country. As Dragostinova shows, these encounters transcended the Cold War mentality – as a result Bulgaria’s relations with Greece and Austria improved, the émigrés once considered enemies were embraced, and new cultural ties were forged with India, Mexico, and Nigeria. The strategy of establishing contacts with the West, and in the same time, pursuing solidarity with the Global South reinforced Zhivkov’s regime by securing new allies and unifying its population.⁴

In this paper I argue that the “Banner of Peace” movement was instrumentalised to serve a political agenda related to the cultural opening of Bulgaria to the world. In this way this far-reaching project became a “soft power” tool for achieving international prestige and recognition. Based on archival materials, documents and online sources revealing the significance of the movement, this research addresses the question: how successful was the “Banner of Peace” Assembly as an instrument of cultural diplomacy and a soft power strategy? The goal of the paper is to show the significance of culture in shaping domestic and international agendas and in creating a national brand in the context of the domineering paradigm set by the Cold War politics.

THE “BANNER OF PEACE” MOVEMENT AS A “SOFT POWER” STRATEGY

The concept of “soft power” was developed by the American political scientist Joseph Nye in 1990. In his words, soft power “is the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payments. It arises from the attractiveness of a country’s culture, political ideals, and policies” (Nye 2004, x). According to Nye, soft power strategies are based on persuasion and seduction: “Seduction is always more effective than coercion,

⁴ Cornell University Press. 2022. “The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene by Theodora K. Dragostinova”. <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501755552/the-cold-war-from-the-margins/> (Accessed January 22, 2022).

and many values like democracy, human rights, and individual opportunities are deeply seductive" (Nye 2004, x). Among the soft power resources of a nation are its cultural products (films, music, books, etc.), language, history and political values, visions and aspirations. Soft power, thus, is a conceptual tool applied in international politics and related to the values a nation expresses in its culture. Unlike "hard power", which uses military and economic means of coercion, "soft power" works through images and symbols – carriers of positive suggestions: culture, art, creativity, beauty, brotherhood, spiritual development, childhood, peace and cooperation.

The importance of culture in international relations was recognized by the Bulgarian political elites early on.⁵ Thus I argue that the design and implementation of the "Banner of peace" Assembly could be seen as a soft power strategy. Underlying the project was the emphasis on universal values such as children's rights, friendship, creativity and spirituality along with various expressions of the arts and culture. In this conception children were seen as the messengers of universal brotherhood and cooperation. The regime used the concept of "childhood" to communicate a global vision of peace and harmony among nations. In the ideological platform "culture" and "children" were put together to reinforce this vision. The practical objectives of the project involved making lifelong friendships and attracting potential political allies among the children and the agents of culture who visited Bulgaria during the Assembly. The realization was that there was no more valuable asset to the country than the friendship of future world leaders who had spent time in Bulgaria as children. The young participants in the Assembly usually returned home with a greater appreciation of Bulgarian culture and institutions, so they would constitute a remarkable reservoir of good will for Bulgaria.

The beginning of the Assembly coincided with two important events for Bulgaria internationally. One was the death of Georgi Markov, a Bulgarian dissident writer, who immigrated to the United Kingdom and was killed in London in September 1978. The other key event was the assas-

⁵ Emil Aleksandrov, a close associate of Lyudmila Zhivkova, gives the following definition: "Diplomacy through culture is an official activity aimed at implementing the foreign policy and international cultural policy of a country through specific means, methods and forms, including extensive use of the achievements of the arts, culture, science, education, information and other spiritual achievements, exchange of artists and agents in the field of culture, an activity that is in accordance with the principles and norms of the international law and the requirements for maintaining peace and security and ensuring international cooperation, assisting them by achieving better knowledge among peoples and establishing an atmosphere of trust between them, respectively between the states" (Aleksandrov 1981, 125-126).

sination attempt on the Pope John Paul II on May 13, 1981 in St. Peter's Square in Rome, with which the country had been associated for years. These two events badly damaged the image of socialist Bulgaria. The initiatives in the sphere of culture helped to partially overcome these negatives. Thus, the main mission of the Assembly in the context of the country's cultural opening to the world (and to the West in particular) was to establish international contacts in support of Bulgaria, promote international cooperation in science, culture and art in the process of balancing the ideological differences between the two Blocs.

In 1979, announced as the United Nations' International Year of the Child, Lyudmila Zhivkova organized the first ever meeting of children from around the world in Bulgaria. That event gave the start to the first International Children's Assembly, which later grew into the "Banner of Peace" movement.⁶ The Assembly aimed to unite the creative ambitions of children around the ideal of peace, creativity and perfection. For two weeks in August 1979, Bulgaria hosted 1,321 children from seventy-seven countries. Accompanied by 1,100 Bulgarian pupils they participated in artistic, musical, and performance events – chalk art competitions, joint choir performances in public venues and sightseeing excursions to historical sites. The creative activities of children were united under the motto of the event – Unity, Creativity, Beauty, inspired by Zhivkova's ideas (Dragostinova 2021, 38).

The Patron of the First Assembly was Amadou-Mahtar M'Bow, Director – General of UNESCO.⁷ Further information about the international recognition of the initiative can be found on the website of "Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation:

"In November 1978, at the 20th Session of UNESCO's General Conference M'Bow assessed the International Children's Assembly as one of the greatest initiatives, related to the International Year of the Child, and underlined that the 'idea for its organization offered an opportunity to many children, who had been brought up with various cultures, to understand that despite the differences there existed an universal language of brotherhood and solidarity, which was a guarantee of and a hope for the future'. The First World Children's Parliament was

⁶ On the normative basis of the "Banner of Peace" movement, see Elenkov 2010.

⁷ Apart from the United Nations and UNESCO, "The Banner of Peace" Movement was also supported by UNICEF, InSEA (International Society for Education through Art) and other international organizations.

held at the National Assembly in Sofia, where a 'Letter-Appeal' was adopted by the children participating in the International Children's Assembly 'Banner of Peace', who addressed the children of the world. At the 34th Session of the UN General Assembly the 'Letter-Appeal' was distributed as an official document among the member countries. The Secretary – General of the United Nations Kurt Waldheim also gave his appraisal of the International Children's Assembly, its goals and significance. He underlined that "the entire and effective realization of the children's rights, as well as the stimulation of their artistic gifts, to which the International Children's Assembly 'Banner of Peace' allotted special attention, would promote the enrichment of every society and every nation" ("Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation 2022).⁸

In 1987 the UN honored the Assembly with the title "Messenger of Peace".⁹

Initially, the Assembly was planned as a one-time event, but its great success, the worldwide interest, and the desire expressed by the World Children's Parliament resulted in its continuation and the decision for the meetings to be held once every 3 years in Bulgaria. In the years 1982, 1985 and 1988 three more International Children's Assemblies were carried out in Sofia, along with four meetings of children from all over the world. A total of 3,900 children from 138 countries and 14,000 children from Bulgaria took part in them.¹⁰

The headquarters of the "Banner of Peace" was established in Sofia in 1982 – the year of the second Assembly in Bulgaria. Regional complexes were also set up in Varna, Blagoevgrad and Kuystendil. The movement was popularized abroad by international centers¹¹ in many countries like Poland, France, Portugal, Belgium, the Netherlands, Austria, Brazil, Mexi-

⁸ "Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation. 2022. "The "Banner of peace" Establishment". <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/the-banner-of-peace-establishment> (Accessed February 10, 2022).

⁹ "Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation. 2022. "Messenger of Peace". <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/activity/messenger-of-peace> (Accessed February 15, 2022).

¹⁰ Spomeni ot Narodnata republika. 2014. "Spomen za asambleyata "Zname na mira". <https://socbg.com/2014/08/спомен-за-асамблеята-знаме-на-мира.html> (Accessed November 11, 2021).

¹¹ In 1990, eighteen foreign structures of the movement were closed.

co, Japan,¹² and India. They unified the followers of the “Banner of Peace” Assembly worldwide.¹³ The institutional support for the movement corresponded to an expansionist political vision – setting goals in a long-run perspective. The main objective was forging alliances and making friends with the artistic and cultural elites abroad.

The Assembly had a motto, an emblem and an anthem. The emblem was created by the Bulgarian artist, Asen Starejshiski, and featured two chickens just hatched from the “shell” of the planet Earth looking at each other with amazement and curiosity. These little birds represented the meetings between children during the Assembly. The emblem was widely recognized in Bulgaria and appeared on postage stamps, coins, cards.

The creative activities of children from around the world resulted in a large corpus of art works – paintings, poems, musical compositions.¹⁴ Many of these works were published in book collections and bulletins dedicated to the Assembly. Generally, the focus on children and related state policies during socialism encouraged local filmmaking dedicated to childhood themes, telling about the everyday life of children in Bulgaria. Also, there are numerous books with children’s poetry written by Bulgarian authors from this period.

One of the lasting material evidences of the Assembly is “The Banner of Peace” Monument¹⁵ also called “the Bells”, located at the outskirts of Sofia at the foot of the Vitosha Mountain. It was officially opened on the last day of the First Assembly – August 25, 1979. At the opening, the General Secretary of UNESCO, Amadou Mahtar M’Bow has said, “this monument

¹² Japan was one of the countries that made remarkable commitments to the International Children’s Assembly - the country sent the biggest bell, cast especially for the “Banner of Peace” Monument; more than 500 children’s drawings and 36 children arrived in Bulgaria: “The Japanese very quickly understood what can be the role of cultural policy in the spirit of Zhivkova, how it can be a convenient occasion and conductor of interests, including economic” (Milev 2018, 571).

¹³ “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation. 2022. “The “Banner of peace” Establishment”. <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/the-banner-of-peace-establishment> (Accessed February, 15, 2022).

¹⁴ The paintings of children from the Assembly are kept in the collection of “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation.

¹⁵ Other distinctive monumental constructions were built during the same period – the Monument House of the Bulgarian Communist Party also known as the Buzludzha Monument located in central Bulgaria, the National Palace of Culture (NDK) in Sofia, and the memorial “Founders of Bulgarian state” in Shumen. Dedicated to honour the 1300 anniversary of the Bulgarian state, these key objects were the result of the Complex Program for Memorial Construction.

is an expression of faith".¹⁶ According to Luydmila Zhivkova the monument is "rising as a symbol, carrying the necessity for creative spiritual awakening and development, calling for brotherhood and cooperation, and reminding of the need and inevitability in creating a New United World."¹⁷

THE ASSEMBLY AS A CONCEPTUAL PROJECT

The International Children's Assembly bears the name "Banner of Peace" not by chance. The emblem of the "Banner of Peace" was created and promoted by the Russian painter, writer, archaeologist, theosophist, philosopher, and humanitarian Nicholas Roerich (1874–1947). The emblem was supposed to designate cultural and historic monuments, museums, scientific, artistic, educational and cultural institutions – all objects safeguarded under the Roerich Pact.¹⁸

"The 'Banner of Peace' emblem is a red circle with three red spheres inscribed inside it on a white background. The circle symbolizes the indivisibility of the world, and the three spheres – the unity of present, past and future. Roerich's Banner is an expression of the basic philosophy of the Pact about the eternal evolution of the Universe, based on its laws and harmony, manifested by the unity of past, present, and future. This is the idea behind the International Children's Assembly 'Banner of Peace' (Aleksandrov 1979, 54–55).

Furthermore, the Assembly was part of a larger cultural program for the activities of the National Complex "Artistic Creativity, Cultural Activities and Mass Media" created to mark the 1300th anniversary of the founding of the Bulgarian state. The program was implemented in several directions, one of which was titled "Bulgarian youth – heir to millennial traditions and creator of the new communist culture", where events were held for the early detection and promotion of adolescent talent and development of the Children's Assembly (Milev 2018, 571–574).

¹⁶ A detailed description of the monument is provided in a video posted on the YouTube channel of Atrium Bulgaria. 2014. "The Banner of Peace", Sofia. https://www.youtube.com/watch?v=NdORyU8_hhk (Accessed December 21, 2021).

¹⁷ Central State Archive (TsDA), ф.288Б, оп.1, а.е. 21, л. 24

¹⁸ The Roerich Pact is also known as the Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments, signed by the USA and the Latin American nations in 1935.

The International Assembly of Children was envisioned as a conceptual project that evolved around several key concepts – culture, children / childhood, creativity. In the article “Under the Banner of Peace – towards the wonderful world of perfection”, Luydmila Zhivkova presented the conceptual basis of the movement:

“The essence of the assembly is directly related, derives and is determined by the evolutionary goal – necessity the development of each child to continuously and consistently reveal the creative nature of humanity, the attention and consciousness of children from an early age to be directed towards the beautiful in life, the strengths and energies of development to be turned to the boundless world of perfection. In its specific forms, the assembly will include and cover a number of cultural, national and international events related to the field of fine arts, literature, music, etc. Revealing their need to create according to the laws of beauty and expressing their ability to strive for beauty, thousands of young artists from different parts of the world will meet in the exhibition hall, on stage, meet and talk through the direct language of art, will share their dreams, aspirations, visions for the present and the future” (Zhivkova 1982, 10).

The importance of culture is further highlighted in the article:

“The etymology of the term ‘culture’ takes us back to ancient times – the dawn in which the current human civilization was born – and contains the essence of the eternal universal pursuit and respect for light, the evolutionary need for man to strive for communion and merging with the purest and most eternal element of existence. The fiery principle, which pulsates in every evolutionary process and which turns man into an artist, can be excited and ignited only under the influence and necessity of culture” (Zhivkova 1982, 14).

The central object in the conceptual framework of the Assembly project was naturally the child and its creativity:

“The child is the symbol of the eternal beginning at the infinite end of the spiral development. The child is the hope, the child is the faith, the child is the future, in the name of which it is necessary to consciously experience every present moment” (Zhivkova 1982, 14).

The “Banner of Peace” Assembly was conceptually and ideologically connected with the unified complex national program for aesthetic education, which has been developed as an ongoing project since the early 1970's. This program, according to Lyudmila Zhivkova:

“aims to create the necessary conditions and prerequisites to develop the creative principle in every human individual, through the continuous development and expansion of this principle to expand human consciousness, man to be built as a multifaceted, versatile and harmonious personality” (Zhivkova 1982, 16).

When presenting the ideological platform of the Assembly, Lyudmila Zhivkova¹⁹ used metaphorical language that reflected her interests in the field of esotericism, mysticism, religious philosophy of the East. The Thracian Orphism, the Bogomils, Peter Dunoff²⁰, the living ethics of Nikolas Roerich (Agni Yoga) were among the main influences that shaped her worldview. Her interests in spirituality, belief systems and what we may call today a New Age philosophy had an impact on her public speaking and writing. Her words sounded exotic and incomprehensible to the orthodox communists in the Party who occupied the top positions of the state. The Bulgarian diplomat, Bogomil Gerasimov, wrote in his memoirs, “During the years when Lyudmila was at the top, our cultural policy was not based on Marxism – Leninism or dialectical materialism, but on the teachings of Peter Dunoff” (Gerasimov 2015, 354).

Kostadin Chakârov, a close associate of Todor Zhivkov in the last years of his reign, made the following statement regarding the Assembly:

“Lyudmila was a phenomenon, and she wanted to protest with all her energy and change the conditions; and she wanted to introduce into this post-war world, in conditions where human life cost little, which was rude, hostile, administrative, with military-political systems and headquarters, etc. She wanted to mount spirituality. She wanted to mount values. She

¹⁹ Lyudmila Zhivkova was seen as a controversial figure in late socialism. Her public image and political role have been subjected to new interpretations and revisions in the debate on the communist past (see Luleva 2014).

²⁰ Peter Dunoff [Bulgarian: Петър Дънов (July 11, 1864 – December 27, 1944 – author's note), also known by his spiritual name Veinsa Douno [Bulgarian: Веинса Дуно – author's note]. Addressed as the Master by his followers, Peter Dunoff was a Bulgarian philosopher and spiritual teacher. He has many followers in Bulgaria and worldwide united in the Universal White Brotherhood.

resisted everything related to the party, to the state, which bore the marks of coercion, of class relations. As a scholar, she was also interested in Buddhism, Islam and Christian values. She said: 'Everyone is talking about military space, political space, economic space, but no one is talking about a single spiritual space, biblical space, and a conflict of civilizations is emerging on religious grounds'. [...] What was her project? [...] She was looking for opportunities, points of intersection between these three value systems that I mentioned. In this sense, she escaped traditional class-party notions. Her speech was strange because she was looking for synthetic concepts, integral terms that can unite – Beauty, Advance, Spiral, etc. She said: 'We need to build a system (and this was the 'Banner of Peace' Assembly) in which young people will begin to master this new value system; this spiritual space will unite them'. Each country had to send young talents in the field of the arts, and first, Bulgaria would win as *a small country* that was not burdened with class / colonial history like other great nations. She wanted to encourage children to lend a hand and add this value system to politics. All this, however, she did not dress in class-party, Marxist – Leninist [...] she did not want in these terms – she was looking for a new phraseology."²¹

Anyway, the Assembly did not become an ideological prop in the struggle between the two social and political systems – socialist vs. capitalist. Lyudmila Zhivkova and her close associates avoided propaganda clichés and did not allow the project to be used for narrow party interests; its goal was global and universal. In this way, Bulgaria used "the advantages of smallness" and redefined its position as a Soviet satellite "by asserting an image of national uniqueness" (Dragostinova 2021, 224). The "Banner of Peace" movement was promoted as an independent cultural initiative that showcased the achievements of the modern Bulgarian society and the socialist way of life.

THE LEGACY

One tangible outcome of the Assembly was creating circles of friends of Bulgaria abroad. Distinguished writers, musicians, artists, activists were attracted to these circles. After the death of Lyudmila Zhivkova in 1981, these agents of culture, science and education, representatives of business, reli-

²¹ Kostadin Chakârov "Interview for Bulgarian TV 7 Program "Good morning, Bulgaria" July 22, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=HDxDMRvxunk&t=424s> (Accessed January 28, 2022).

gious and public circles from different countries gathered in Sofia on October 20, 1982 to establish the International Foundation "Lyudmila Zhivkova", renamed International Foundation "St. St. Cyril and Methodius" on February 24, 1990. Among the declared objectives of the Foundation were contributing to international understanding, to the education of the younger generation in the spirit of enduring universal values and virtues; supporting the development of capable young people by providing equal opportunities based solely on professional qualities and skills; promoting the building of high environmental awareness of the young generation. According to the Founding Act the Foundation supports research in the fields of education, science and culture, in addition to facilitating the education, vocational training and creative development of talented children and gifted young people; charity aimed at the younger generation; supporting the preservation, maintenance and promotion of cultural and historical heritage.²²

The realization of the "Banner of peace" Assembly corresponded to Bulgaria's claims to occupy a greater place in international relations. The institutional and financial support for the movement correlated with the economic and demographic rise of Bulgaria in the late 70's and early 80's of the 20th century. The Assembly is now part of the cultural memory of Bulgarians who are not indifferent to this manifestation of international prestige. Reflections on the event can be found in personal blogs and sites dedicated to nostalgic memories of socialism such as *Memories from the People's Republics*.²³

Since 1989 onwards the ensuing political and economic changes precluded the future organization of the Assemblies and the "Banner of Peace" head office in Sofia was closed. In 1999 "Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation was founded on the occasion of the 20th Anniversary of the First International Children's Assembly. The head of the Foundation became and still is the daughter of Lyudmila Zhivkova – Evgenia Zhivkova. Its mission is to perpetuate the ideas of "Banner of Peace", namely Zhivkova's ideal of "Unity, Creativity, Beauty". Since its establishment, the Foundation has organized eleven Children's Assemblies from 1999 to 2019. The participants were mainly children from Bulgaria who had the opportunity to demonstrate their talents in singing, dancing, drawing. Traditionally, the Assemblies were held in Sofia, but this is no longer the case. In 2005 for the first time the Assembly was held outside Sofia – in Vratsa. Two more Assemblies were carried out in Kazanlık – in 2007 and in 2008.

²² International Foundation "St. St. Cyril and Methodius". June 2, 2001. "Founding Act." http://www.cmfnd.org/about/bg/ConstAct_bg.htm (Accessed February 20, 2022).

²³ Spomeni ot Narodnata republika. <https://socbg.com/> (Accessed November 11, 2021).

The latest editions of the Assemblies have seen major changes – firstly, they do not have such a large international scope. They are held with a limited number of children and official guests. Another major change and difference with the socialist Assemblies of the recent past is the presence of clergymen from the Bulgarian Orthodox Church – something unthinkable before 1989. It was explicitly stated on the Foundation’s website that “the Assembly in 2000 is carried out under the patronage of the Bulgarian Orthodox Church, represented by His Holiness Maxim, Patriarch of Bulgaria, His Grace Galaktion, the Archbishop of Stara Zagora, and the Right Reverend Makariopolski Archbishop Gavril and the Levkiisky Archbishop Pavel, as well as by other clergymen” (“Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation 2022).²⁴

In addition to organizing Assemblies, the Foundation carried out initiatives to honor young Bulgarians who had received international awards in the spheres of the arts, sports and sciences. Their names were engraved on a memorial wall:

“An artistic panel with the letters of the Bulgarian Alphabet had also been put up there. In June 2004 a memorial in honour of the children who had become victims of terrorism was erected at the ‘Banner of Peace’ Monument as a present from the Bulgarian Children” (“Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation 2022).²⁵

On November 12, 2019 an exhibition with photos from the Assembly in 1979 and children’s drawings from the “Banner of Peace” collection was opened at “Seasons” Gallery in Sofia. This event commemorated the 40th jubilee of the First International Children’s Assembly “Banner of Peace”.

THE ROAD TO EUROPE AND THE RESUMPTION OF INTERCULTURAL COOPERATION

In 1980, the XXI UNESCO Conference was held in Belgrade, Serbia. On September 30, L. Zhivkova addressed the delegates:

²⁴ “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation. 2022. “Banner of Peace Assembly 2000.” <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace-today/banner-of-peace-assembly-2000> (Accessed February 15, 2022).

²⁵ “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation. 2022. “The “Banner of peace” Establishment”. <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/the-banner-of-peace-establishment> (Accessed February 10, 2022).

“Bulgaria is part of Europe – its future is with Europe; the cultural cooperation of the peoples of Europe is predestined – it is the guarantor of the world cooperation. Culture, this bright phenomenon of our age, will be one of the main pillars in the construction of that global culture and civilization [...] when human knowledge and consciousness will be wide enough to accommodate and harmonize the elements of historical and cultural experience of all countries and peoples, of every culture and civilization, and will live with the wealth of the whole”.²⁶

This expressed geopolitical vision about the European orientation of Bulgaria came true when the country became a member of the European Union in 2007. Culture and the arts once again played a major role in establishing partner relationships with other member states. The EU cultural policies and related programs for academic and artistic exchange proved to be powerful integration instruments, confirming that the European Union as a symbol of a united Europe carries a good deal of soft power (Nye 2004, 77). One major EU initiative accomplished in Bulgaria was the successful realization of the intercultural program “Plovdiv – the European Capital of Culture 2019”.²⁷ In this campaign the use of “culture” understood as *creative industries* and *cultural entrepreneurs* was the main engine for the renovation of urban spaces, reviving deserted neighborhoods (e.g. Kapana²⁸ in Plovdiv), stimulating tourism and creating capacity to implement artistic initiatives (see Bogdanova 2019). Volunteering was a key priority of the project, which also relied on the mass participation of young people to give content and meaning to the various creative workshops. The involvement of young talents, as well as the international character of most projects is among the main similarities between the “European Capital of Culture” (ECC, author’s note) program and the “Banner of Peace” Assembly. While the Assembly engaged talented children from all over the world, the ECC was pushing for cooperation with European partners, which did not exclude participants from outside the European Union. But in general, the ECC program aimed to emphasize the country’s affiliation to the European political project. The Assembly, for its part, set “diplomatic” goals - interstate mediation and internation-

²⁶ Central State Archive (TsDA), ф.288Б, оп. 1, а.е.24, л.10

²⁷ For a detailed description of the program “Plovdiv – European Capital of Culture 2019”, see Bogdanova 2020.

²⁸ The example of Kapana was soon followed by other Bulgarian cities that came up with projects for urban renovation through culture, the arts and heritage preservation.

al cooperation, achieved through promoting universal human values and rights – “peace”, “childhood” and “children’s creativity and rights” under the auspices of UNESCO and UNICEF.

From the fast adoption of the European cultural concepts and practices in Bulgaria, along with the intensification of contacts with European partners after 2007, it seems that the road to Europe has been paved by the cultural diplomacy during socialism.

CONCLUSION

The cultural opening of Bulgaria to the world took place in the years of late socialism. One of the goals was to showcase Bulgarian socialism as a successful way of life. Large-scale cultural initiatives such as the Assembly “Banner of Peace” became an instrument of soft power and laid the foundations of the Bulgarian cultural diplomacy. Soft power strategies aim to achieve geopolitical and hard power results through persuasion and agreement, and not with the methods of coercion, aggression, competitiveness. The Assembly has also become the national brand of Bulgaria by addressing the hopes and dreams of people for a peaceful cooperation between the nations. For that reason, it did not become a symbol of the ideological opposition between the West and the East; on the contrary, it contributed to strengthening the good will and maintaining the balance of powers through the equal treatment of all participating countries. The large international scope of the Assembly (uniting participants from every continent), its sustainability and legacy through the years makes it a successful example for achieving foreign policy goals by the means of cultural diplomacy (“soft power”). Over the years of its development (1979–1988), this initiative gained international recognition and was addressed as one triumphant act by the UN officials. The Assembly certainly improved the image of Bulgaria and paved the way for its future in the European Union.

In the years of the postsocialist transition following 1989, the Bulgarian state withdrew from sponsoring large scale cultural projects such as the “Banner of Peace” Assembly. The difficult economic situation, the fall of a large part of the population into poverty, the demographic crisis and subsequent emigration had negatively affected cultural institutions, artists, academics, etc. In 2007 Bulgaria became part of the EU and since then European funds and programs have helped in terminating the cultural isolation. Cultural initiatives with a pan-European orientation were launched, such as the “European Capital of Culture”, the “European Bauhaus”, etc.

In recent years Bulgarians started traveling the world vigorously and, in contrast to socialism, now they can personally visit European and world museums, see works of art, attend concerts and exhibitions abroad. Culture in Europe and worldwide, only accessible to elites during socialism, has become immediately widely available with the opening of borders and increased opportunities for individual experiences of other cultures and traditions. The cultural capital, accumulated during the socialist period, has facilitated the process of appreciating and embracing these new ways of seeing the world.

Acknowledgment

The financial support from the Bulgarian Academy of Sciences under Bilateral grant agreement between BAS and SASA is gratefully acknowledged.

References

- Aleksandrov, Emil. 1979. *Detsata – nadezhda na sveta*. Sofia: Izdatelstvo „Narodna mladezh“.
- Aleksandrov, Emil. 1981. *Diplomatsiya na dinamichen vek. Sâshtnost, osobenosti i evolyutsiya na sâvremennata diplomatsiya*. Sofia: Izdatelstvo „Narodna mladezh“.
- Bogdanova, Zlatina. 2019. “Kapana in Plovdiv as the first ‘creative industries district’: reality or illusion.” *Anthropology. Journal for Sociocultural Anthropology* (6): 5–26.
- Bogdanova, Zlatina. 2020. “‘Europe’ and the ‘Balkans’ – Images and Narratives in the Cultural Strategy of ‘Plovdiv – European Capital of Culture 2019’.” *Études balkaniques* (3): 654–669.
- Dragostinova, Theodora. 2021. *The Cold War from the Margins: A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*. New York: Cornell University Press.
- Elenkov, Ivan. 2008. *Kulturniyat front: Bâlgarskata kultura prez epohata na komunizma – politicheskoto upravlenie, ideologicheskoto osnovaniye, institutsionalni rezhimi*. Sofia: Ciela.
- Elenkov, Ivan. 2010. “‘Kamenarite na novi rudi, sâzdateli na svetove ot siyayni zvutsi i bagri...’ Mezhdunarodnata detska asambleya “Zname na mira” v politicheskaya, ideologicheskaya i kulturen kontekst na kâsniya sotsializam v Balgariya.” In *Detstvoto pri sotsializma: Politicheski, institutsionalni i biografichni aspekti*, eds. Ivan Elenkov & Daniela Koleva, 52–81. Sofia: Tsentâr za Akademichni Izsledvaniya & Riva.

- Esteticheskoto vâzpitatie – programa, problemi, perspektivi. 1976. Sofia: Izdatelstvo “Nauka i Izkustvo”.
- Gerasimov, Bogomil. 2015. *Diplomatsiya v zonata na kaktusa*. Sofia: Izdatelstvo “Trud”.
- Luleva, Ana. 2014. “The Debate on the Communist Past and the Memory of Lyudmila Zhivkova in Bulgaria.” *Cultures of History Forum* (15.05.2014). DOI: 10.25626/0022 <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-debate-on-the-communist-past-and-the-memory-of-lyudmila-zhivkova> (Accessed February 15, 2022).
- Milev, Ivo. 2018. *Zhivotât i smârta na Lyudmila Zhivkova*. Sofia: Izdatelstvo “Sens”.
- Nye, Joseph S., Jr. 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Zhivkova, Lyudmila. 1982. „Pod znameneto na mira – kâm prekrasniya svyat na savârshenstvoto.” *Asambleya „Zname na mira”*. Kniga pârva, 10–17. Sofia: Izdatelstvo „Otechestvo”.

Sources

Central State Archive (TsDA), ф.288Б, оп. 1, а.е.24, л.10

Online sources

- Cornell University Press. 2022. “The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene by Theodora K. Dragostinova.” <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501755552/the-cold-war-from-the-margins/> (Accessed January 22, 2022).
- International Foundation “St. St. Cyril and Methodius”. June 2, 2001. “Founding Act.” http://www.cmfnd.org/about/bg/ConstAct_bg.htm (Accessed February 20, 2022).
- Kostadin Chakârov “Interview for Bulgarian TV 7 Program “Good morning, Bulgaria”” July 22, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=HDxDMRvx-unk&t=424s> (Accessed January 28, 2022).
- “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation. 2022. “The “Banner of peace” Establishment”. <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/the-banner-of-peace-establishment> (Accessed February 10, 2022).
- “Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace” Foundation. 2022. “Banner of Peace Assembly 2000.” <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace-today/>

- banner-of-peace-assembly-2000 (Accessed February 15, 2022).
- "Lyudmila Zhivkova – Banner of Peace" Foundation. 2022. "Messenger of Peace". <https://www.znamenamira.bg/en/banner-of-peace/activity/messenger-of-peace> (Accessed February 15, 2022).
- Spomeni ot Narodnata republika. 2014. "Spomen za asambleyata "Zname na mira". <https://socbg.com/2014/08/спомен-за-асамблеята-знаме-на-мира.html> (Accessed November 11, 2021).
- Spomeni ot Narodnata republika [Memories of the People's Republic] 2022. <https://www.facebook.com/Peoples.Republic.memories/https://socbg.com/> (Accessed November 11, 2021).
- YouTube channel of Atrium Bulgaria. 2014. "The Banner of Peace", Sofia. https://www.youtube.com/watch?v=NdORyU8_hhk (Accessed December 21, 2021).

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

BOJANA BOGDANOVIĆ

Institute of Ethnography SASA, Belgrade

bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

Children's Perception of the Visual Identity of Belgrade*

The focus of this paper is a research field that has (until now) remained outside the main academic theoretical frameworks – the question of the visual identity of Belgrade seen (and experienced) from the perspective of children. In methodological terms, the paper relies on the results of field research conducted in March 2021 at the Kneginja Milica (Princess Milica) Primary School in New Belgrade, which included a sample of 60 children from Years 1 to 4. The aim of the paper is to discuss from an anthropological perspective some of the key issues of perceiving the appearance of the capital as a visual entity per se: 1) Which visual markers of Belgrade, in the opinion of children, are key to its visual identity and what are the central points on the symbolic map of the capital?; 2) What is the main symbol of Belgrade and what criteria guide the participating children when selecting this central visual marker?; 3) (To what extent) are individual children's perceptions of the panorama of the capital compatible with each other and what are the characteristics of the general children's image of the capital?; 4) (In what way) Is the children's image of the city in harmony with the 'official' image of Belgrade? and 5) Is the child's perception of the visual identity of the capital the result of direct or indirect urban experience?

Key words: children, Belgrade, visual identity of the city

* The text is the result of work in the Institute of Ethnography SASA, which is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, and based on the Agreement on the Realisation and Financing of Scientific Research Work of a Scientific Research Organisation in 2021 number: 451-03-68 / 2022-14 / 200173 from 04.02. 2022.

Дечја перцепција визуелног идентитета Београда

У фокусу овог рада налази се истраживачко поље које је (за сада) остало ван главних академских теоријских оквира – у питању је визуелни идентитет Београда виђен (и доживљен) из перспективе деце. Рад се у методолошком смислу ослања на резултате теренског истраживања које је марта 2021. године спроведено у просторијама ОШ „Кнегиња Милица“ на Новом Београду и којим је обухваћен узорак од шездесеторо деце узраста од 1. до 4. разреда. Циљ рада је да из антрополошке перспективе продискутује нека од кључних питања сагледавања појавности главног града као визуелног ентитета *per se* и то: 1) који су визуелни маркери Београда, према мишљењу деце, кључни за његов визуелни идентитет и које су централне тачке на симболичкој мапи главног града?; 2) који је главни симбол Београда и којим се критеријумима анкетирани деца руководе приликом селекције централног визуелног маркера?; 3) да ли су (и у којој мери) појединачне дечје перцепције визуре главног града међусобно компатибилне и које су карактеристике опште дечје слике главног града?; 4) да ли је (и на који начин) дечја слика града усклађена са „званичном“ сликом Београда? и 5) да ли је дечја перцепција визуелног идентитета главног града резултат непосредног или пак посредног урбаног искуства?

Кључне речи: деца, Београд, визуелни идентитет града, урбано искуство деце

INTRODUCTION

The contours of everyday life and the experiences of millions of children are shaped by the urban environment (Radović 2014, 1)

Despite the fact that, according to official data, children make up a significant proportion of the urban population of Serbia, the relationship between urban space and childhood, as a research topic, is not sufficiently represented in Serbian ethnology and anthropology. A cursory glance at the bibliography of published works in this social science shows that the point of their intersection is almost non-existent. In other words, on the one hand there are numerous studies on the social and cultural practices characteristic of childhood, which Serbian ethnologists / anthropologists approach from various thematic, methodological and theoretical positions. On this occasion, only some of the topics of previous studies on the position

of children in society and various aspects of their upbringing will be listed: children's games; children in traditional culture; children's daily lives; children's rights; children's economic situation, education, inclusion, etc. (see Đorđević 1941; Marjanović 2005; Krel 2005; Đorđević 2018; Mitrović & Brujić 2021). On the other hand, there is a continuously increasing number of urban anthropological works dealing with the most significant theoretical problems that define the city as a spatial and cultural entity per se, as well as the peculiarities of urban life (see Vučinić 1995, Vučinić-Nešković & Miloradović, 2006; Radović 2013; Dražeta 2018; Bogdanović 2019, 2020; Nikolić & Vujović 2020; Blagojević 2020; Jakovljević Šević 2020). The available studies in which some of the aspects of childhood are considered in the context of urban space are the result primarily of research in the fields of the sociology of the city, i.e. the sociology of childhood. However, their number is minimal, which allows some of them to be named even in the work of this length. So, one of the (newer) examples of research on the relationship between urban space and childhood – specifically the urban dimension of children's everyday life – is the doctoral thesis *Urban Space as a Frame of Children's Everyday Life based on the Study of the Specific Urban Areas of Novi Sad*, defended in 2014 in the Department of Sociology of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade (see Radović 2014). In the article *The City: a Place for a Child or a Child's Place – Spatial Aspects of the Institutionalisation of Childhood from the Perspective of Children*, 'places for children' or 'children's places' are considered in the context of broader social processes of urban space production and the structural processes of shaping modern childhood (Radović 2015). Also worth mentioning are two other works – *Playgrounds: Spatial Resources of Structured and Controlled Play* and *The Pedagogical Implications of the Commercialisation of Playgrounds for Young Children in the City* – in which institutionalised urban play spaces are seen as places whose physical, symbolic, social and discursive dimensions shape the conditions and characteristics of children's growth, their identity and ways of participating in the community (Radović 2016; Malović 2019). Although not numerous, these works with their thematic, methodological and theoretical concepts show that *childhood and / in the city(s)* is fully relevant as an independent subject of research.¹

¹ On this occasion, due to constraints on the work, limited reference will be made to studies by foreign authors which, in thematic terms, are a counterpart to the above works by Serbian authors: Lukashok & Lynch 1956; Behera & Trawick 2001; Churchman 2003; Spencer & Blades 2006; Liu 2022.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF RESEARCH

The city, as an extremely complex spatial, cultural, social, economic and demographic phenomenon, has over time become a place of general interest to both professionals and the general public, and thus urban issues are considered and analysed at various levels (see Radović 2013, 9). The history of urban settlements, urban development, urban structures, spatial patterns and urban policies and problems are just some of the topics that touch many disciplinary approaches and paradigms (political economy, theories of architecture and planning, ethno-anthropological studies, urban sociology, cultural geography...). However, the focus of this paper is a research field which, it seems, has so far remained outside the main academic theoretical frameworks – the visual identity of Belgrade seen (and experienced) from a child's perspective. Given that the basis of the defined topics of the paper are extremely complex concepts, it is necessary to begin by clarifying them in more detail.

Many researchers have dealt with *the identities of cities*, directly or indirectly, in multiple disciplines, approaching the topic from different directions and with different focuses and goals (Spasić & Backović 2017, 16). Given that this is a multifaceted phenomenon that has given rise to many different theoretical concepts and systems (mutually consistent or completely opposed), it is important to point out that in this work the term city identity is used in the same sense as by sociologists Vera Backović and Ivana Spasić: “the identity of a city is a set of unique features and characteristics that ensure its permanent recognisability in comparison with other cities, by which it differs from them and is recognised as special” (Spasić & Backović 2017, 16).² Following Edward Relph, the authors state that the identity of the city consists of physical-material and immaterial features, i.e. that its basic components are physical appearance, i.e. the environment (built and natural), activities that take place in that environment, and the meanings that people attribute to both (see Spasić & Backović 2017, 16). On this occasion, the defined theme of the paper directs attention to the basic (but of course not the only) ‘means’ of perception of an urban whole as an entity per se – *the visual appearance of the city*.

Although the space of the city is perceived on the basis of the synthesis of information that we receive by different senses, for the formation of the

² For more information on the history of the topic and existing approaches, see Spasić & Backović 2017, 17–21.

sense of space, the sense of sight is basic.³ Numerous studies (primarily in the field of psychology) have shown that the visual perception of space is a very complex cognitive process that involves extracting and organising impressions from the environment received by the sense of sight. According to psychologists, this process comprises several stages, starting from receiving information, through its processing, to integration with pre-existing knowledge and storage in the long-term memory. The end result is observation, i.e. the identification of information that arrives with the sense of sight and its subsequent filling with meaning based on previous experiences and stored knowledge (Grbović 2017, 41).⁴ In the context of this anthropological research, visual perception of the city space means an active process of *receiving*, *selecting* and *interpreting* visual information obtained by perceiving a certain urban environment. Bearing in mind that the visual appearance of the city is constructed from numerous elements of urban structure (squares, streets, houses, bridges, monumental heritage, sacral buildings . . .) and the natural environment (rivers, lakes, hills...), the city space captured in a single glance contains a theoretically unlimited number of visual stimuli. The amount of (potential) visual information obtained (*received*) in optical 'contact' with the urban environment is therefore infinite. However, it seems that *visual markers* are the first to be noticed in the city panorama – those built / natural elements of urban structure that have such aesthetic, monumental and / or positional properties that they can most likely make a strong impression on any observer (see Linč 1974, 13). Institutions of public importance, places that have historical, cultural and / or architectural value, spatial landmarks, etc., are most often visually marked in the city space. However, not all the building blocks of the city's visual appearance have the 'power' to overcome their initial function and become *a symbol(s) of the city*. The human mind will not (and cannot) uncontrollably add *meaning* to every visual stimulus. Therefore, the *interpretation* of the urban environment is crucial for understanding the process of the visual perception of the city space. In other words, the visual identity of the city cannot be discussed at the level of the mere visual observation (perception) only of the material dimensions

³ Visual information is complemented by information received by other senses with which they integrate and thus make a more complete experience of space (Todić, Jakšić & Tošković 2017, 228).

⁴ Primarily due to constraints on the work, it is not currently possible to explore in more detail research on the visual perception of space in the field of the psychology of perception, but it is necessary to focus on parameters relevant in the field of urban anthropology.

of the urban landscape. When considering the visual “representability”⁵ of one city as special in relation to others, it is necessary to keep two facts in mind: the first is that it is the appearance of *the public open space of the city* which is a product of the common assumptions, values and beliefs of members of one group,⁶ while the other is that the observer “with great adaptability and in the light of his own goals and intentions – chooses, organises and attaches a certain importance to what he sees” (Linč 1974, 8).⁷ In other words, this work distinguishes between two aspects of *the visual identity of the city*, i.e. *the totality of those visible elements of urban structure that unite and communicate symbolic meanings that cannot be expressed in words and that distinguish the appearance of one city from others*: ‘official’ – within which the visual appearance of the city is clear, limited and precise – and ‘individual’ – within which the visual appearance of the city is not necessarily precise, unified or properly arranged.

With the approval of the Belgrade School Administration, the field research on *children’s perception of Belgrade’s visual identity* was conducted in March 2021 at the Kneginja Milica Primary School in Block 62, New Belgrade.⁸ The research included a sample of 60 children drawn from Years 1 to 4 of the primary school.⁹ Bearing in mind the cognitive

⁵ This term is used by sociologists Vera Backović and Ivana Spasić in the context of shaping the identity of the city through the visual, through what is seen (see Spasić & Backović 2017, 64).

⁶ The appearance of a city is most often a consequence of the political instrumentalisation of its physical urban structure (see Bobić 2003; Pušić 1997; Bogdanović 2019).

⁷ Although the impression is that daily contacts with the urban environment are performed immediately, reflexively and routinely because, in the visual sense, the urban environment is relatively constant and stable, the observer is not a passive recipient of stimuli and information coming from the external (urban) environment. On the contrary, everything that comes ‘from outside’ passes through the observer’s prism of expectations, interpretations and experiences. The meaning that will be added to the offered (already selected and marked) components of the physical appearance of the city depends on a number of subjective factors: the observer’s age, education, social environment, previous experiences, mood and many others. Hence the large number of different ‘experiences’ (of the same) visual appearance of the urban landscape.

⁸ The research was conducted on a random sample of primary school pupils.

⁹ The original idea was for this research to include pupils from Years 1 to 8 (7–14 years of age). However, bearing in mind the current pandemic situation (caused by COVID-19) which conditioned altered teaching in all educational institutions, the research was physically possible only in the lower primary groups where the model of regular attendance was maintained; in the upper primary groups, research was not feasible due to the extraordinary model of combined teaching, and older pupils’ views of the capital (fifth to eighth grade) will be the subject of special research and a separate paper.

and expressive abilities of children aged 7–8, it was decided that Year 1 and 2 pupils should express themselves artistically about the symbols of Belgrade. The task of *drawing (and colouring)*¹⁰ what makes the city in which they live recognizable in the visual sense, was set before 17 children who normally attended childcare out of school hours.¹¹ The children were asked to write their name on the back of the paper, along with their age and, in case the art presentation was not sufficiently 'readable', the name of the symbol they chose. At the same time, 43 third and Year 4 pupils filled out a *questionnaire*¹² during regular classes, which took into account that children aged 9–11 can express their own vision of the capital city in which they live in a simple and clear way. Special attention was paid to ensuring that the questions were easy to understand in the first place, had a logical order and were not too numerous.¹³ Bearing in mind that children in this school age group are already familiar with the meaning and characteristics of certain visual markers of the capital through the

¹⁰ After consultations with lower primary teachers at the Knežinja Milica Primary School on the abilities of children's creative expression in art activities, a technique was chosen that gives children the opportunity to easily, simply and spontaneously express and show all their feelings and the way they see the world around them (drawing); its basic means of expression – line – can be used to show shape, direction and movement, texture, space, proportion and size (everything except colour).

¹¹ In this way, in already difficult conditions, regular classes were not 'burdened', so the children had enough time to artistically shape their thoughts about the appearance of the city in which they live.

¹² A number of factors influenced the selection of the questionnaire as a method of data collection: since this is the first research on children's perceptions of Belgrade's visual identity within Serbian ethnology and anthropology, the primary goal was to include as many children as possible, to 'hear' as many authentic children's 'statements' as possible; secondly, survey-type research enables the collection of comparable data suitable for further analysis and last, but not least, is the specific public health situation during which the research was conducted – the written survey, or 'paper-pencil' questionnaires were assessed in accordance with the prescribed measures, as the most suitable / safest during the COVID-19 pandemic.

¹³ Given that this is the first research on this topic in Serbian ethnology and anthropology and that there are, therefore, no research experiences that could serve as indicators when designing the questionnaire, Lynch's concept proved to be useful in the selection and formulation of survey questions. Images of the city, coupled with our idea of urban symbols as well as the experiences of local urban sociologists in the field of empirical research on the identity of cities (Linč 1974; Radović 2014; Spasić & Backović 2017). It should also be emphasised that the field research in all its phases was conducted in full accordance with the Ethical Code of the Institute of Ethnography SASA (Article 9) based on international legal acts protecting human rights, including, inter alia, the UN Convention on the Rights of the Child (available at https://etno-institut.co.rs/storage/635/61c36ce7bde09_5f33deefc1cef_eticki-kodeks-srpski-SKENIRANO.pdf).

curriculum, the subject of the research was completely clear to them, and there was no need for a more detailed explanation of the phenomenon. Building on the pupils' experiences of testing knowledge by completing control exercises in regular classes, on this occasion the methodology of the questionnaire was presented as a way of recording their views of Belgrade through answers to pre-formulated questions, noting that there were no correct or incorrect responses. In order to get as wide and interesting a range of information as possible through longer answers, most of the questions were open-ended (six out of ten); however, in order that filling out the questionnaire after attending regular daily classes for children in the lower primary school would not be too tedious, the remaining four questions gave the opportunity to circle / rank the suggested answers. One lesson period was made available for children to fill in the questionnaire.¹⁴

PRESENTATION OF FIELDWORK MATERIALS

Art works

The topic of the research defined for the Year 1 and 2 pupils was approached by an imaginary 'walk' through the capital of the Republic of Serbia during which children were asked to 'stop' and 'photograph' those places that they found beautiful, interesting and / or special; in the continuation of the conversation, the fact that there are no two identical 'photo albums' of the city that was 'toured' was discussed. Based on this conversation, children aged 7–8 were given the task of drawing on paper the place that, during the imaginary 'walk', made a particular impression on them. The 17 children singled out St Sava's Temple (10), the Avala Tower (3), the Sava Quay (3) and the Kneginja Milica Primary School (1) as the central visual markers of the city in which they live. It seems that on this occasion, the children

¹⁴ I would first like to thank Darko Eger, head teacher of the Kneginja Milica Primary School in New Belgrade, for his help in conducting the field research: he undertook the task of obtaining all the necessary permits to conduct field research on the premises of the school he manages, corresponding with the professional school staff and providing the technical conditions for the realisation of the research. I would like to express my gratitude to the primary school teachers who supervised the process of making art works / filling out questionnaires and patiently answered all the children's additional questions. I would also like to thank Bogdan (10 years old) and Ana (9 years old) who participated in the 'trial examination', after which the form of certain questions was corrected and adjusted to the age of the children participating in the research. Finally, many thanks to my 'small' respondents who helped to collect data that I hope will have wider academic application.

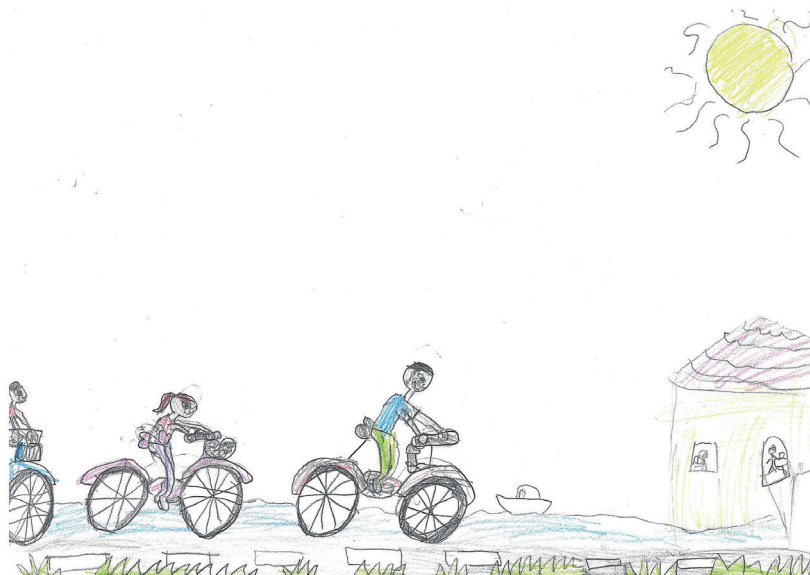
paid special attention to the nature of the shape of the visual marker – all works are clearly ‘readable’, i.e.) unequivocally associated with the subject of artistic expression. However, there was also interest in their individual parts, colour and details.

Picture 1. *St Sava's Temple*; Luna, 7 years old

Picture 2. *Avala Tower*; Bogdan, 8 years old

Picture 3. Sava Quay; Iva, 7 years old

Picture 4. Kneinja Milica Primary School; Isidora, 7 years old

QUESTIONNAIRE

Considering that visual perceptions of phenomena and objects are perceived primarily as a whole, and only later through parts and in parts,¹⁵ the *first question* in the questionnaire referred to the perception of Belgrade as a visual whole. In order to 'begin' the conversation with the children about the appearance of the city in which they live, the questionnaire started with an open-ended question, i.e. the participating pupils were given the opportunity to formulate their own answers. The answers to the question, "How would you describe the appearance of the city where you live to a friend who has never been to Belgrade?" are almost uniform – the children describe their city as beautiful, spacious and big: "I would say my city is the most beautiful in the world" (Marija, 9 years old); "Belgrade is a very beautiful city. I love it because there are many beautiful places and the Pobednik (The Victor) statue" (Hristina, 9 years old); "Belgrade is a very beautiful city: it has two rivers, lakes, forests and many other beautiful places" (Lena, 10 years old). Bearing in mind that the visual appearance of the city is constructed from numerous natural and built elements of the urban structure, the *second question* was related to their classification within the visual whole of Belgrade. This question was, for practical reasons, closed (so that the answers would be as comparable as possible), so the children were asked the following question: "How does the appearance of Belgrade compare with the appearance of other cities you have visited?" answers: a) natural features (two rivers and Mount Avala; b) monuments; c) museums, theatres and galleries; d) play areas (parks and playgrounds) and e) churches. Scoring the answers with numbers from 1 to 5 (where 1 is the lowest and 5 the highest grade), the children ranked the offered elements of the urban structure in the following order:¹⁶ the most important feature of the visual whole of Belgrade are churches (total score 126), followed by natural features (total score 125), a cultural institutions (111) and monuments (106), while play areas are the lowest ranked category (88). The *third question* was about the appearance of the part of the city where the children

¹⁵ According to the principles of gestalt psychology, the whole is always given before the parts – first of all the whole assembly is perceived before the details or constituent parts of that assembly are recognised. Only with subsequent analytical effort is it possible to observe details in the perceptual field (see Arnhajm 1985).

¹⁶ Out of a total of 43 questionnaires, the second question was not adequately answered by 6 pupils (ranking several of the offered answers with the same grade, entering only the lowest and / or highest grade, completely skipped answer to this question, etc.), meaning that answers from 37 children are analysed here.

who participated in the research live – specifically, they were asked whether, in their opinion, the appearance of New Belgrade differs from other parts of the city, or whether, from their perspectives, it is (in a visual sense) more beautiful / interesting than other parts of the city? 23 children answered in the affirmative to the offered yes / no answer, while 20 pupils believe that in the visual whole New Belgrade does not stand out in relation to other parts of the city. The *fourth question* (“What makes the appearance of New Belgrade more beautiful / interesting than other parts of the city?”) was answered by children who answered yes to the previous question. Different elements of the urban structure of New Belgrade were recognised and cited by the children as key and distinctive categories, but the answers can still be divided into several basic subgroups: the most common special elements of the urban structure of New Belgrade are the river Sava and Sava Quay, followed by New Belgrade parks, then wide and flat streets, playgrounds, tall buildings and numerous shopping centres. There were also answers that cannot be categorised, such as: “New Belgrade differs from other parts of the city in that the night scene is beautiful” (Andrej, 10 years old); “New Belgrade is more beautiful because it is much bigger than other parts of the city” (Teodora, 9 years old); “New Belgrade has many bike paths” (Mina, 10 years old), etc. In order to ‘narrow’ the conversation about the appearance of the capital, and direct the attention of the participating pupils to specific visual markers of Belgrade, the *fifth question*, asked them to name at least three symbols of the city in which they live. The children singled out a total of 19 visual markers of Belgrade, as follows: the Avala Tower (22); Kalemegdan (14); St Sava’s Temple (13); the Sava (6); Pobednik (The Victor statue) (5); Belgrade Waterfront (5); Ada Ciganlija (4); Knez Mihailova (Prince Michael) Street (3); Beogradanka (sky scraper) (3); the National Assembly (2); the National Theatre (2); the Monument to Stefan Nemanja (2); Ušće (the Confluence of the rivers Sava and Danube) (2); the Museum of Illusions (2); St George’s Church (2); the Danube (2); the Nikola Tesla Museum (1); the Ada Bridge (1) and the Botanical Gardens (1).¹⁷ In the *sixth question*, the pupils were asked to single out (and write down) one – main – symbol of Belgrade. On this occasion, the children singled out the following visual markers as ‘trademarks’ of the capital: St Sava’s Temple (17), Kalemegdan (16), the Avala Tower (4), the National Theatre (1), St Nikola’s

¹⁷ Seven children did not answer the fifth question, while three answers were not adequate, as the pupils mentioned ‘symbols’ such as the coat of arms, anthem and flag of the Republic of Serbia.

Church (1), the Ada Bridge (1) and Belgrade Waterfront (1).¹⁸ In the *seventh question* (open type), the children were asked to explain their previous answer, i.e. to briefly explain why they singled out those particular visual markers from the visual whole of Belgrade.¹⁹ In order to further clarify the question, it was suggested to the children (within brackets) that the answers could potentially refer to the appearance of the visual marker, its position in the urban structure, name, etc. The most common criteria that children were guided by when choosing the main symbol of the city in which they live was appearance ("St. Sava's Temple looks very beautiful and interesting; it is also made of gold and I really like how it looks when the sun shines on it" [Andrija, 10 years old]); then the monumentality ("Saint Sava's Temple is the most important place in my opinion because it is the largest temple in the world" [Elena, 10 years old]) and the position in the urban structure ("Kalemegdan is located in the city centre. The view is very beautiful and you can see beautiful sunsets. You can also see the rivers and New Belgrade from there" [Ksenija, 9 years old]). There are several answers that cannot be classified into the above categories, such as: "Because Saint Sava's Temple is a holy place" (Peter, 10 years old); "I believe in God, and I pray to him here (*in Saint Sava's Temple, author's note.*)" (Andrija, 10 years old); "Kalemegdan stands out because it is very old" (Anastasia, 10 years old) and the like. Gaining an insight into whether the children perceive the selected symbols of the city as 'visual values in themselves' or observe them within the 'socio-historical context and knowledge of the origin and construction' provided the motivation for the *eighth question*. The children were asked to provide some (interesting) information about their chosen main symbol of the city. However, a total of 67.44% of the participating children (29 pupils) did not answer this open question. The 14 answers given mostly state the year of the beginning / end of construction ("The construction of Saint Sava's Temple began in 1935. Due to the bombing, it was stopped in 1945. Construction began again in 1985" [Marija, 9 years old]), founders ("Prince Mihailo Obrenović was responsible for the construction of the National Theatre" [Mina, 10 years old]) or the role and significance of the visual symbol in crucial historical moments ("The Avala Tower was destroyed in the NATO bombing in 1999" [Bogdan, 10 years old]; "Soldiers of the city of Belgrade were housed inside and they could see from there if

¹⁸ Out of a total of 43 questionnaires, two pupils did not answer the fifth question, meaning that answers from 41 children are analysed here.

¹⁹ Due to the fact that the answer to the previous question was not given by two children, once again the answers of 41 pupils are shown.

anyone would attack them” [Ana, 8 years old]; “Kalemegdan has always been used in wars” [Andrej, 10 years old]). The *ninth question* aimed to resolve the dilemma of whether the perception of Belgrade’s visual markers is a consequence of direct, or indirect, *children’s urban experience*²⁰ and the participating children were offered a yes / no answer to the question, “Have you visited this symbol of the city?” 81.40% (35 pupils) answered in the affirmative, while 18.60% (8 pupils) gave a negative answer to the question. Bearing in mind that in the *ninth question* the participating pupils could give a negative answer (which was confirmed by the survey result), the *tenth question* tried to define (and rank) the indirect ways in which the children had gained knowledge about the chosen symbol of Belgrade. With the possibility of circling one or more options, four potential answers were available: media (“I saw this in a video on TV / in a book / magazine”), then the immediate environment (“I heard about it from parents / friends / grandparents”) and / or school curriculum (“I read about it in the textbook / the teacher told me about it”), while the fourth option gave the children the opportunity to formulate their own answer (“something else: what?”). Of the eight pupils who stated that they had no direct urban experience related to the visual perception of the main visual symbol of the city in which they live, seven pupils answered that they noticed a separate visual marker of Belgrade in the public media space, six through communication with people in their immediate environment, while four children stated that they selected the city’s central visual marker thanks to the school curriculum. No child opted for the option of formulating their own answer. In the *last* (optional) question, children were given the opportunity to state what specifically they would change about the appearance of the city in which they live – in other words, the participating pupils could express their opinions on Belgrade’s appearance as a whole, point to deficiencies in the appearance of the city in which they live, or specifically propose new visual markers for the capital. While 19 pupils would not change anything about the appearance of Belgrade (“I like Belgrade just the way it is” [Bogdan, 10 years old]; “I wouldn’t change anything, because no other city in Serbia is as beautiful” [Nina, 9 years old]; “Belgrade is perfect, I don’t want to change anything in it” [Olivera, 10 years old]), 23 of them had objections to the

²⁰ The paper takes the term children’s urban experience from sociologist Svetlana Radović, who defines and analyses the term through spatial mobility, the degree of the institutionalisation of free time and the spatial autonomy of children (Radović 2014). This construct is used in this anthropological research in the broadest possible sense – it generally means (any kind of) interaction of children with their urban environment.

general appearance of the city in which they live (“I would very much like our city to be at least a little bit cleaner” [Hristina, 9 years old]; “There are too many shopping centres, buildings and asphalt” [Iva, 9 years old]; “The facades and tiles on the buildings are old” [Bogdan, 10 years old]), and the children took the opportunity to offer concrete solutions to improve the appearance of Belgrade (“I’d remove the building opposite the market in Block 44 because it stole the meadow where the amusement park used to be” [Masha, 10 years old]; “I’d like to renovate the parks and plant lots of plants” [Bogdan, 10 years old]; “I’d get rid of all the graffiti” [Milan, 10 years old]).

CHILDREN’S PERCEPTION OF THE VISUAL IDENTITY OF BELGRADE

Taken as a whole, the results of this research provide answers to a number of questions that, in a broader sense, revise children’s urban experiences and the visual appearances of cities (as unique combinations of natural and built elements of urban structures) and, more narrowly, children’s perceptions of Belgrade as a visual entity per se. At this time, due to constraints on the work, only some of them will be discussed:

1) *Which visual markers of Belgrade, in the opinion of children, are key to its visual identity and which are the central points on the symbolic map of the capital?*

There are a total of 20 visual markers on the basis of which children aged 7–11 recognise the appearance of the city in which they live as special, i.e. by which pupils who participated in the research perceive the visual appearance of Belgrade as different from other cities. Seen from children’s perspective, the appearance of Belgrade is dominated by built elements of the physical structure of the city – buildings (of various purposes), monuments and streets. This supports the opinion of those authors who believe that the appearance of symbols in urban space is primarily related to their application in architecture, and only then to other (and different) elements that build the urban space of a city (see Hegediš 2008, 81). The natural elements of the urban structure of the capital (two rivers and their confluence, the Ada Ciganlija peninsula and Mount Avala) also find their place in the children’s overall image of Belgrade, but they are proportionally far less represented in relation to built elements.

By mapping the selected components of the visual appearance of the capital – from the Avala Tower located on the south side of Belgrade, through monuments, streets, public institutions and other visual land-

marks in the very centre of the city, to those visual markers located on the north side of the city in New Belgrade's Block 62 – it can be seen that, in the symbolic sense, the children's territorial coverage is significantly smaller in relation to the total area of the city in which they live. In other words, the children's symbolic map of Belgrade has three main units: *the central part of the city* within which the largest number of separate visual markers of Belgrade is mapped (Kalemegdan; St Sava's Temple; the Pobednik; Belgrade Waterfront; Knez Mihailova Street; Beogradanka; the House of the National Assembly; the National Theatre; the Monument to Stefan Nemanja; the Museum of Illusions; the Nikola Tesla Museum, the Botanical Gardens and Ada Ciganlija); *the New Belgrade side of the city* (the Sava / Sava Quay; Ušće; the Danube; St. George' Church; the Ada Bridge and the Kneginja Milica Primary School)²¹ and *an isolated point on the south side of the city* (the Avala Tower). The symbolic 'hub' of Belgrade is, conditionally speaking, a linear axis from Saint Sava's Temple to Kalemegdan, along which a total of 9 (out of 20) isolated structural elements of the visual appearance of the capital were concentrated.²²

2) *What is the main symbol of Belgrade and what criteria are the participating children guided by when selecting the central visual marker?*

According to the interviewed children, the central symbol of Belgrade is *St Sava's Temple*. This building stands out in the vista of the capital with its characteristic *appearance*, monumentality and specific position in the urban structure: the children understand the external aesthetics of the central visual marker – St Sava's Temple is a "very beautiful building" adorned with "beautiful domes" and "huge golden crosses"; during the selection of the main symbol of the city based on the criteria of *monumentality*, the participating children refer to the fact that St Sava's Temple is the largest Orthodox church in the world, not just a building that occupies a prominent place on the Belgrade skyline and is visible from all approaches; meanwhile, the *place* occupied by St Sava Square (upon which St. Sava's Temple stands) held a key positional point in the urban struc-

²¹ It is interesting to mention here that the participating children do not perceive the part of New Belgrade where they live as a separate visual whole, which is somewhat unexpected, given that New Belgrade's Blocks 62 and 63 are recognisable on a wider scale and visually / architecturally different from the rest of the city. This fact should certainly be examined in more detail in some future research.

²² According to Kevin Lynch, although in most cases 'hubs' are conceptually very small dots in the image of a city, in nature they can be very large, elongated or spread over the entire territory of a district (see Linč 1974, 91).

ture of the city for the participating children, because it is frequented by and easily accessible to a large number of people.²³ Apart from aesthetics, monumentality and positioning as physical predispositions that give Saint Sava's Temple the rank of the central visual marker of the capital, there is another (less represented) criterion that the participating children were guided by when choosing the main visual marker of Belgrade – that is the immeasurable significance that St Sava has for Serbian culture overall and, consequently, the extremely high position accorded the first Serbian archbishop, saint and educator in the general symbolic system of a given society. In other words, the surveyed children choose Saint Sava's Temple as the main symbol of the city in which they live because it was built for "our great saint, teacher and the son Stefan Nemanja", "a very good and important man who did so many things for Serbia." This illustrates that children aged 7–11 can connect, in a clear and unambiguous way, the bearer of symbols (the Temple as a monumental architectural work) with what it represents (one of the most important figures in the history of the Serbian people).

3) *(To what extent) Are individual children's perceptions of the appearance of the capital compatible with each other and what are the characteristics of the general 'children's' image of the city?*

Images of one and the same city can vary greatly between different observers – urban reality (what is seen) is interpreted and connected to the whole by individuals in different ways (Linč 1974, 8; 169). In other words, next one – there are as many images of the city as there are people who perceive it – there are always many 'cities' that can be imagined and articulated as personifications of the "city itself" (Spasić & Backović 2017, 24). And indeed, there are no two identical children's depictions of Belgrade – each of them represents a unique combination of given urban shapes, sizes, colours, textures and details. There are even different ways of 'depicting' one and the same visual marker – in some cases its form is emphasised, in some its monumentality, while in some its disposition within a given physical structure of the city.

However, in the case of each city, individual images and impressions still establish certain patterns, with significant repetitions and overlaps in terms of major 'bright spots', i.e.) symbolically loaded locations, build-

²³ The above criteria that children are guided by when selecting the main visual marker of Belgrade almost completely correspond to those criteria that Maoz Azaryahu recognises as key in the interpretation of symbolic urban spaces (Azaryahu 1999).

ings, phenomena and concepts that serve as the backbone of its identity (Spasić & Backović 2017, 24). Comparing the individual children's images of Belgrade, the conclusion is that the structural elements of the visual appearance of the capital among children of younger school age are largely consistent, but that children connect them as a whole in different ways.²⁴ Therefore, conditionally speaking, we can talk about a monolithic children's image of the city, formed on the basis of roughly the same / similar generational urban memory and, consequently, the same / similar formative urban experience of children perceiving the city (see Spasić & Backović 2017, 104). Belgrade, seen through the eyes of children aged 7–11, is in the first place a *beautiful* and *colourful* city. Seen from their perspective, the capital has an exceptional aesthetic potential to leave a favourable visual impression on observers: its exterior is adorned with wide and beautiful streets, two rivers and Mount Avala, a large number of impressive buildings (museums, theatres, sacral buildings), bridges, monumental statues... Hence, the children's image of the city includes "only what is beautiful, pleasant and attractive, what can be easily transformed into a postcard or souvenir" (Spasić & Backović 2017, 23). The appearance of Belgrade is also *impressive* – the children's vision of the capital is dominated by visual markers of striking size and luxurious exterior, whose implementation in the urban structure of the capital was carried out through large urban interventions. Finally, Belgrade is a *dynamic* city: adapting their own images of the city in which they live "to secondary changes in the physical reality that surrounds them" (see Linč 1974, 109), the participating pupils, as observers, observe changes in the visual appearance of the capital in which they live and its visual markers. Belgrade Waterfront (at the time of writing the business-residential complex is still under construction) and the monument to Stefan Nemanja (whose unveiling ceremony was on St Sava's Day, January 27, 2021, just a month before the field research was conducted).

4) (*In what way*) *Does the children's image of the city harmonise with the 'official' image of Belgrade?*

²⁴ An indicator for this statement is the fact that the participating children were given the opportunity to name three visual markers within the questionnaire, which, in their opinion, are key to the visual identity of the city in which they live; given that 43 children completed the questionnaire, the fifth question could, in theory, result in a list of 129 potential visual markers of the capital. However, a total of 20 elements of the visual appearance of the capital were singled out, and the conclusion is that the constituent elements of each individual child's image of Belgrade are largely compatible with each other.

Bearing in mind the fact that no academic 'consensus' has as yet been reached on those elements of the urban structure that make Belgrade special and different from other cities,²⁵ the only relevant image of the city that can be used in this context for comparison with children is the image of the city which, as a state institution, is offered by the Belgrade Tourist Organisation. Therefore, at this point, we are actually discussing 'external' and 'internal' Belgrade, in the sense in which the above terms are used by Brian Graham (see Graham according to Spasić & Backović 2017, 22): *the first*, whose appearance consists of externally visible features and unique markers into which the capital can be 'summarised' for tourism and marketing purposes and primarily for external audiences and *the second*, whose mode of urban visual identity exists in the consciousness, habits and memories, in this case, of children aged 7–11 years. In that sense, the general conclusion is that the image of the city produced on the basis of children's statements largely corresponds to the 'official' image of Belgrade, which, as a representative, is placed on the tourist market.²⁶ In other words, the symbols through which children 'embody' the city in which they live are almost completely in line with the visual markers that institutionally "shape the city's identity in its most striking features" (Backović & Spasić 2016, 215): as many as 14 of the 20 elements of Belgrade's urban structure, which children aged 7–11 singled out as visual markers of the city in which they live, are also among the main tourist attractions of the City of Belgrade. The so-called 'children's places' are missing in the 'official' image of the city – those places with which children are physically connected, to which children are attached, which they point out and talk about, to which they attribute the meaning of *their* places (Rasmussen, 2004).²⁷ On the other hand, in the children's image of the city, those places which are part of the tourist guide to the capital intended for us-

²⁵ In this context, the article "The Urban Identity of Belgrade: Perfect Chaos, Imperfect Balance" is worth mentioning, in which sociologists Ivana Spasić and Vera Backović, speaking about the urban identity of Belgrade seen from the perspective of its inhabitants (locals and foreigners), consider material occurrence relying on qualitative empirical data collected during field research (see Spasić & Backović 2020).

²⁶ See Belgrade Tourist Organization <https://www.tob.rs/sr>

²⁷ For example, the Kneginja Milica Primary School, which is attended by the children who participated in the research, St. George's Church – the central sacral institution located in the neighbourhood where the participating pupils live – or the Museum of Illusions that children – it can be assumed because of the content that this institution offers – recognise as one of the symbols of Belgrade.

ers of a different age profile are invisible.²⁸ The high level of coincidence between the two images of the city ('official' and children's) speaks of the fact that the visual appearance of Belgrade is clear, understandable and legible, i.e. that the capital has the visual quality that Kevin Lynch explains as "the ease with which its parts can be recognised and can be organised into a coherent pattern" (Linč 1974, 3), regardless of the perspective from which they are viewed. However, unlike public images that are created less on the basis of physiological similarities in the work of human senses, and much more as a communicative–interpretive construction that is formed gradually, through historically grounded and ingrained conversations about the past, tradition, specifics, present hopes and prospects, qualities and resources, as well as losses, falls and failures that mark 'our' city (Spasić & Backović 2017, 24–25), it seems that children's images of the capital are not the product of these (and such) processes. This is supported by the fact that for nearly 70% of the participating children, the main symbol of Belgrade is 'value in itself', while the answers about the origin and construction appear only enough to provide context, not to revise the past as such.

5) Is the children's perception of the visual identity of the capital the result of direct or indirect urban experience?

Considering the children's answers to the ninth and tenth questions in the survey, which were aimed at gaining insight into the ways in which children gain knowledge about the visual appearance of Belgrade, the general conclusion is that children's perception of the visual identity of the capital is, in most cases, the result of direct urban experience. Children identify, verify and place the visual appearance of the city in which they live in concrete material forms on the basis of a posteriori (co) knowledge. Over 80% of the children who participated in the research (re) construct their own image of Belgrade by direct observation of the given urban environment – in other words, the participating pupils selected visual markers of the city where they live which they had visited live and of which they had a direct 'experience of the place'.²⁹ This illustrates that children aged 7–11 are largely independent participants in urban processes, i.e. that children's perception of Belgrade's visual appearance does not necessarily have to be influenced by external factors (public

²⁸ For example, Skadarlija, Kosančićev Venac, Savamala and the like.

²⁹ The indicator for this statement is the affirmative answer of 81.40% of the surveyed children to the question "Have you visited this symbol of the city?"

media discourses, social environment or educational content). However, there are also children who establish a relationship with the observed elements of the urban structure of the city in which they live based on indirect experience gained by consuming media content, interacting with their immediate environment (family / peers) or adopting a school curriculum. More precisely, the information obtained through these communication channels (either horizontal or vertical) allows children to establish basic relationships with the space or area of the unexperienced and become operational in the process of receiving, selecting and interpreting visual information. It is also noticeable that the answers of children who do not have direct urban experiences are uniform – the central symbol of Belgrade is, without exception, St. Sava's Temple, which suggests that in all three information systems available to children there is a unique symbolic matrix through which the participating pupils profile their own images of the capital.

CONCLUSION

This paper indicates, although perhaps only in an elementary way, a potentially new approach to the study / perception of the mode of perceiving the visual dimension of the city as a structural context of children's urban experience. It seems that the initial steps have been taken when it comes to researching the visual appearance of Belgrade, seen (and experienced) from the perspective of children aged 7–11: those elements of urban structure that, according to the children who participated in the research, are the basis of the visual identity of Belgrade have been identified; its main symbol was marked with an explanation of the criteria on the basis of which the participating children singled out the central visual marker of the city in which they live; the visual whole of the capital has been considered, with the mapping of key points on the symbolic map of Belgrade, etc. Also, this research confirmed that children have a developed attitude towards the urban environment that surrounds them and that, in that sense, they are competent urban actors worth studying (see Radović 2014, 54). However, given that this is a new research topic (at least when it comes to Serbian ethnology and anthropology), there is an obligation to point out in the conclusion of the paper some of the difficulties that accompanied the process of the reconstruction of the children's image of the city, so that they may be avoided in future research. In fact, there are two main reasons why the research conceived in this way only partially clarified the attitude of children towards the visual

appearance of their environment. In the first place, the applied methodological procedure (which, given the emergency public health measures pertaining when the field research was conducted, was, in fact, the only one possible) and the fieldwork material obtained in accordance with it (which is not questionable in terms of quality), excluded certain aspects of the visual appearance of the city from further analytical procedure: for example, the way in which children perceive the exterior of the city in which they live in the context of broader social processes – primarily institutionalisation and ‘family-isation’ as “structural processes of shaping and expressing childhood in modern society” (Radović 2014, 29) – remained somewhat unclear. There are only indications that ‘children’s’ images of the city are shaped, in addition to the primary direct urban experience, by the media, educational institutions and / or the immediate social environment (family / peers). However, readers of the paper were deprived of additional clarifications, at least an overview of the ways and mechanisms by which public images of Belgrade are transposed to the level of children’s perceptions of the visual appearance of the capital. Also, on this occasion, one extremely important – according to some theorists – component of the (visual) appearance of the city was omitted: the significance and meaning that structural elements of the ‘image’ of the city have for observers, on a practical or emotional level (Linč 1974; Lefebvre 1991). Unlike the spatial and dispositional relations of visual markers that are easily and quickly noticed in the urban structure of Belgrade, the participating children do not give significance and meaning to the symbols of the city in which they live, at least not to the extent expected. Another reason for some ambiguities lies in the fact that, as emphasised in the introductory part of the paper, there is no realised qualitative research on children’s perception of Belgrade’s visual identity (even smaller ones) in other / different contexts that would (somewhat) enable comparative analysis, and thus allow the drawing of more general conclusions. So, there are many ways in which it is possible to continue, and more importantly, to deepen research in the field of children’s perception of the visual appearance of the capital. One of the goals of this paper is, therefore, to encourage further studies that will contribute to a more integrated view of children’s perception of the visual identity of Belgrade.

References

- Arnhajm, Rudolf. 1985. *Vizuelno mišljenje – jedinstvo slike i pojma*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Azaryahu, Maoz. 1999. „Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju.“ *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 29 (22): 255–267.
- Backović, Vera & Ivana Spasić. 2016. „Slika grada između sklada i tenzije: primeri šest gradova u Srbiji.“ *Sociologija* LVIII: 210–231.
- Behera, Deepak Kumar & Margaret Trawick. 2001. „Children and childhood in metropolitan cultures: An introduction.“ *International Journal of Anthropology* 16: 57–64.
- Blagojević, Gordana. 2020. „Urbani prostor kao muzička scena: beogradske priče.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (1): 95–111.
- Bobić, Miloš. 2003. „Arhitektura i diktatura.“ *Vreme*, 2. oktobar. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864> (pristupljeno 1. novembra 2017).
- Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada – političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bogdanović, Bojana. 2020. „Grad kao metatekst: studije iz srpske urbane antropologije.“ *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 68 (1): 7–12.
- Churchman, Arza. 2003. „Is There a Place for Children in the City?“ *Journal of Urban Design* 8 (2): 99–111.
- Dražeta, Bogdan. 2018. „Nacrt istraživanja javnih gradskih prostora u Mostaru i Sarajevu.“ *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 82: 53–70.
- Đorđević, Tihomir. 1941. *Deca u verovanjima i običajima našeg naroda*. Beograd – Niš: Idea – Prosveta (reizdanje).
- Đorđević, Ivan. 2018. *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji*. Beograd: UNICEF, EI SANU, Romski ženski centar BIBIJA.
- Grbović, Aleksandra. 2017. *Metodski pristupi čitanju i pisanju kod slabovide dece i odraslih*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Hegediš, Ivan. 2008. „Fizička struktura urbanog prostora.“ *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 17: 81–107.
- Jakovljević Šević, Tijana. 2020. „Kog je roda grad? Odonimi i orodnjavanje prostora: primer grada Novog Sada.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (1): 113–129.
- Krel, Aleksandar. 2005. *Dečije igre*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell, Inc.
- Linč, Kevin. 1974. *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga.

- Liu, Jieyu. 2022. „Childhood in Urban China: A Three-Generation Portrait.“ *Current Sociology Monograph* 70 (4): 598–617.
- Lukashok Alvin K. & Kevin Lynch. 1956. „Some Childhood Memories of the City.“ *Journal of the American Institute of Planners* 22 (3): 142–152.
- Malović, Marija. 2019. „Pedagoške implikacije komercijalizacije igrališta za decu ranog uzrasta u gradu.“ *Nastava i vaspitanje* 68 (1): 51–70.
- Marjanović, Vesna. 2005. *Tradicionalne dečje igre u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska.
- Mitrović, Katarina & Marija Brujić. 2021. „Good Parenting in Post-socialist Serbia: Too Much Parental Care or Too Many Children’s Needs? Anthropological Reflections.“ *Antropologija* 21 (1): 29–46.
- Nikolić, Sara & Anja Vujović. 2020. „Draži zajedništva: senzorni pristupi prostornim zajedničkim dobrima.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (1): 149–168.
- Pušić, Ljubinko. 1997. „Urbana politika – deo društvenih promena.“ *Sociološki pregled XXXI* (3): 323–336.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radović, Svetlana Đ. 2014. „Gradski prostor kao okvir svakodnevnog života dece na primeru istraživanja konkretnih urbanih prostora u Novom Sadu.“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Radović, Svetlana Đ. 2015. „Grad, mesto za dete ili dečje mesto – prostorni aspekti institucionalizacije detinjstva iz perspektive dece.“ *Krugovi detinjstva* 2: 81–97.
- Radović, Svetlana Đ. 2016. „Igrališta – prostorni resursi strukturisane i kontrolisane igre.“ U: *Svakodnevni život deteta*, ur. Lada Marinković, 80–99. Novi Sad: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Novi Sad.
- Rasmussen, Kim. 2004. „Places for Children – Children’s Places.“ *Childhood* 11(2): 155–173.
- Spasić, Ivana & Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Spasić, Ivana & Vera Backović, 2020. „Urban Identity of Belgrade: Perfect Chaos, Imperfect Balance.“ *Sociologija* 62 (4): 569–589.
- Spencer, Christopher & Mark Blades, eds. 2006. *Children and their Environments: Learning, Using and Designing Spaces*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todić Jakšić, Tijana & Oliver Tošković. 2017. „Auditory space perception – accuracy of distance and direction localization in blind and sighted.“ *Primenjena psihologija* 10 (2): 227–244.

- Vučinić, Vesna. 1995. „Antropologija u „divljim“ naseljima: pogled na Staro sajmište u Beogradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 168–184.
- Vučinić-Nešković & Jelena Miloradović. 2006. „Corso as a Total Social Phenomenon: The Case of Smederevska Palanka, Serbia“. *Ethnologia Balkanica* 10: 229–251.

Internet sources

Turistička organizacija Beograd. <https://www.tob.rs/sr> (Accessed January 21, 2022).

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

MILAN TOMAŠEVIĆ

Institute of Ethnography SASA, Belgrade

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

Upper Primary School Children's Cosmogonic Ideas: Childhood and Space^{*}

This paper collates research on the ideas about the origin of the universe and the planet Earth that pupils from Years 5 to 8 of primary school in Belgrade have. Such knowledge should open space for us to further analyse the attitude of young people towards science and the world it describes. With them, it is possible to gain a better insight into the basic ideas about reality that people build and adopt in general. The starting hypothesis is that pupils themselves create hybrid concepts that combine knowledge from classes, ideas from popular culture, and modern scientific theories that are available to them through various media. The cosmological knowledge offered to pupils in geography classes will be analysed, along with the popular discourse accessible to young people. Finally, a preliminary ethnographic study of pupils' cosmogonic ideas conducted on a pilot sample will be presented. The aim of the research is to understand the pupils' fundamental knowledge about reality, about the formation of a cognitive framework in which pupils inscribe their own ideas about the place of the Earth and life in space.

Key words: cosmology, worldview, school, geography, universe, Big Bang

^{*} This text is the result of work in the Institute of Ethnography SASA, which is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of RS, and based on the Agreement on realisation and financing of academic research work of NIO in 2022 number: 451-03-68 / 2022-14 / 200173 from 04.02. 2022.

Космогонијске представе код деце виших разреда основне школе: детињство и свемир

Рад доноси истраживање представа о настанку свемира и планете Земље које имају ученици од 5. до 8. разреда основне школе у Београду. Таква сазнања требало би да нам отворе простор за даљу анализу односа младих људи према науци и свету који она описује. Са њима је могуће стећи бољи увид у темељне представе о стварности које људи уопште граде и усвајају. Полазна хипотеза је да ђаци сами стварају хибридне концепције које комбинују знање са наставе, идеје из популарне културе и савремене научне теорије које су им доступне путем различитих медија. Биће анализирано космолошко знање које се ђацима нуди на часовима географије, као што ће бити описан и један популарни дискурс приступачан младим људима. Напокон, биће представљено прелиминарно етнографско истраживање космогонијских представа ученика обављено на пробном узорку. Циљ истраживања је сагледавање фундаменталних знања о реалности, о формирању когнитивног оквира у који ученици уписују сопствене представе о месту Земље и живота у свемиру.

Кључне речи: космологија, поглед на свет, школа, географија, васиона, Велики прасак

INTRODUCTION

The purpose of this text is to see the scope and depth of cosmological knowledge that children accumulate during their time in primary school. This corpus of ideas is important as an integral part of a broader worldview that focuses on building a system of norms or philosophy of living based on scientific ideas and knowledge, based on what the latest theories in astronomy, quantum physics and cosmology bring to the modern world. The correlation of scientific ideas, worldviews or value systems in children and young people should be studied more seriously in order to gain a more complete insight into all the mentioned categories, and this is only the first step in that direction. The basic question from which we start in this text is: do children learn enough about the origin of the cosmos and its evolution? In essence, it is important to consider whether pupils rely on this knowledge in creating their own worldviews and whether

they draw some particularly important conclusions from them for people of their age.¹

The research was conducted at the end of 2021 in Belgrade through a questionnaire filled out by ten pupils from Years 5 to 8 of primary school, who were selected after their parents were informed about the scope and nature of the research (Marković 2008). The questions were focused on the knowledge of basic cosmological concepts, but they also aimed to look for the deeper philosophical implications of this knowledge in pupils. The Year 5 geography textbook was also analysed, since it contains the only lessons that deal with space and vague instructions on theories that consider its origin. In addition to textbooks, the popular science book *Svemir (Space)*, which could be purchased in the Lidl retail chain at the beginning of 2022, was analysed and served as an illustration of material or reading available to children older than ten. The textbook, book and questionnaire are tools with the help of which it is possible to open the door of children's understandings of the universe as a manifestation and extension of the natural environment that they can directly experience.

THEORETICAL FRAMEWORK: COSMOLOGY, WORLDVIEW AND THE MEANING OF MYTH

Cosmology can be defined as a science that deals with humanity's relationship to their own environment, primarily to nature and the entire universe. It is almost certain that there is no culture without cosmology, and anthropology assures us that it is through cosmological ideas that people understand where they come from, who they are and what the position of their lives in the wider picture of the world might be. Mythological cosmologies often clarify 'true relationships in reality' and show people how they should behave, think, and feel. They are generally not factually accurate, according to modern scientific standards, but they have frameworks and armatures of their own value systems in which they figure as inviolable truths that establish codes of meaning, behaviour and identity. All cultures develop systems for understanding natural phenomena. Sky provides us with a living context in which it is possible to inscribe what

¹ At the very beginning of the text, it is necessary to point out that the paper represents introductory research on a topic that requires significantly greater knowledge of developmental psychology, as well as the anthropology of childhood, than the author has. In the light of such an assessment, it is completely clear that the topic of cosmogonic ideas in pupils requires further and deeper research, which will undoubtedly be undertaken.

we have known and experienced as human beings, and it 'takes' form and structure from humanity's daily needs, as well as from established practices to which they themselves adhere. The idea that the heavens are in fact the fruit of social construction, as are other artifacts, and that their conceptualisations are the product of human efforts to understand the universe, allows us to clearly define the "cultural character" of the cosmos (Iwaniszewski 2009, 106).

During the twentieth century the concept of cosmology began to refer to the scientific study of the origin and structure of the universe (Kragh 2007). However, in anthropology, the term has remained reserved for descriptions of the world models conceived as structures of knowledge about the order of the symbolic universe of specific cultures. In this field, the concept of cosmology has been adapted to the idea of a worldview in order to jointly mark cognitive, symbolic and ideational frameworks that shape the ways in which people classify, organise and understand their own physical environment (Dundes 1971; Geertz 1957; Iwaniszewski 2009, 102–103; Tomašević 2021, 187–203). Cosmology is at the same time an explanation of the origin and evolution of the universe, but also the role and meaning that people and life have within the cosmos. From an anthropological perspective, cosmology includes explanations of the past, present, and future of society, and as such includes all forms of existence. People have the ability and knowledge to create and nurture cosmologies as a means of giving meaning to civilisation or the cosmos, so that they themselves can lead fuller and richer lives. Cosmologies contribute to the understanding of nature and the relationships that govern it, and thus also contribute to the awareness of the individual about his or her place in the overall order of things.

The concept of worldview defines the cosmos as a social category, as a set of signs and the embodiment of human meaning and purpose that are inscribed in it. It treats the cosmos and society as clearly interconnected systems that are both physical and ideational (Iwaniszewski 2009, 100). *Worldview* signifies a generally accepted perception of reality. Although it is a fluid category that is constantly changing, a large number of individuals are convinced that it is constant and stable. According to Michael Kearney, it is defined as a system of knowledge, the way people look at their own reality, as a set of existential propositions, life settings that allow them to imagine themselves and others, time and space or their environment (Kearney 1975, 247–248). Based on that, the development of the worldview takes place within the framework of specific traditions that are rooted within the cultural trajectories of specific societies. Although worldviews are culturally specific, special, and unique, they are all composed of the same

formal cognitive categories, such as time, space, self, otherness, causality, relationships, classifications, and so on (Kearney 1975; Iwaniszewski 2009, 102–103). These basic categories are often used as a universal analytical tool in deconstructing specific worldviews and examining intercultural similarities and differences, but very often they are modelled according to the schematic arrangements of anthropologists themselves, instead of the cultures to which they apply. The relationship between cosmology and worldview can help us understand the relationships that human societies and cultures build with the universe. It is believed that cosmologies can be developed only when the ‘dehumanised cosmos’ is conceived as a separate entity and when it is freed from “human limitations” (Iwaniszewski 2009, 101). On the other hand, every view of the world is historically conditioned, limited and relative. Despite these differences, the concepts of cosmology and worldview are often mixed and used as synonyms.

Cosmogonies, as myths about the origin of the universe, are one of the oldest ways of understanding everything that happens around humanity and is an expression of their systematic orientation in time and space (Čapo 2008; Dundes 1971; Eliade 1970, 15; Geertz 1957; Leeming 2010; Malinovski 1971, 89–128; Meletinski 1983, 39–40; Tomašević 2020, 1101–1118; Tomašević 2021, 187–203). Cosmogonic ideas, sooner or later, become the subject of attention for almost every human being. The connection between science and certain folklore narratives lies in the need for orientation and meaning that every person feels at some period of their own life. Science and myth, along with cosmology and *worldview*, stand as four answers to the same questions: where am I, where am I from, who am I, and what should I be like? Science and mythology thus have a similar task: it is necessary to understand reality and give it some meaning, to discern order in the chaos of reality. Science and myth break reality down into segments and try to valorise the value of the connections between those parts. Mythology and scientific theories separate when it comes to providing answers to the fundamental questions of the human spirit.

COSMOLOGY IN PRIMARY SCHOOL

Pupils in primary schools in Serbia receive their first serious lessons about space at the age of eleven, in their Year 5 geography classes. At the beginning of the school year, children have three classes about the universe. Two classes are set aside for teaching input, and one for revision. These are lessons when pupils are introduced to rudimentary knowledge about the universe, the solar system and planet Earth's position in it.

According to the standards of primary education in Serbia, as an outcome and consequence of those classes, pupils should be able to distinguish between the terms universe, galaxy, solar system, Milky Way and Earth. They should be able to explain and show the structure of the solar system and the Earth's position in it, to distinguish the celestial bodies and list their features, to determine the position of the Moon in relation to the Earth and to name the lunar phases. The idea is for pupils to use the globe to describe the shape of the Earth and provide evidence for claims about the curvature of the planet, and to use the map to describe the distribution of land and water, and to list continents and oceans. They should be able to use examples to explain the action of the Earth's gravity on the geographic envelope, to distinguish and explain the movements of the planet and their consequences, to connect the direction of rotation with the change of day and night, to connect the tilt of the Earth's axis with the different degrees of illumination of the planet's surface, for example in the change of seasons and thermal zones.

The lesson "The Universe" is composed of a set of informative passages that contain key information that children should learn, but that also represent instructions indicating the importance of understanding the context in which this knowledge should be placed.² The teaching unit dealing with cosmological knowledge begins with a general definition of the universe and an assessment of the human effort to understand it:

"The universe is a vast and little explored space. It contains a huge number of astronomical (celestial) bodies, only some of which are known to us. The study of the universe began long ago with the observation of the stars and the moon in the sky. Thanks to the development of science and technology, we understand the universe better today" (*Geography* 2019, 17).

Year 5 pupils are taught that fascination with the night sky is a universal characteristic and that it is inseparable from the development of the technology that brings stars and planets closer to us, but that is constantly raising new and increasingly complex questions.

² The *Geography* textbook from the Novi Logos publishing company was used as the material for the analysis. It was selected on the basis of interviews with several primary school teachers, i.e. geography teachers, with whom I spoke. It is their preferred teaching tool, so I thought it adequate for the conducted analysis.

After basic information about the development of astronomy and the scientific means that enable further breakthroughs, the lesson is directed towards definitions. One of the passages that pupils need to master offers a very simplified picture of the universe:

“The universe is a space filled with astronomical (celestial) bodies. Celestial bodies are: stars, planets, meteoroids, comets, satellites and asteroids. Other names for the universe are: space, cosmos and vasiona. It is not known whether or not the universe is infinite, as its boundaries have yet to be determined. The science that studies the universe is called astronomy” (*Geography* 2019, 18).

Special attention should be directed to the sentence giving pupils information about whether or not the universe is infinite, since its boundaries have yet to be set. This is exactly the sequence of narratives from the textbook that can encourage children to further research and understand everything that such a *finite, but unbounded universe* implies. It can lead pupils to such concepts as the Big Bang, inflation, the multiverse, as well as to ideas about quantum gravity, the subatomic world or string theory, which are an integral part of modern cosmogonic and cosmological theories. Certainly, it is a space that requires teachers to properly assess the interests and abilities of their pupils, and their desire to grapple with such topics, phenomena and processes.

After explaining that astronomy is a science that deals with the universe, the lesson then introduces an important concept, the idea of the speed of light, which the pupils will later study in physics classes:

“The universe stretches for billions of kilometres. The distances between celestial bodies are much larger than the distances on Earth, so they are measured in light years. That is the distance that light travels in a year, moving at a speed of 300,000 km / s” (*Geography* 2019, 18).

The idea that distance is measured by light probably creates some confusion in children, but it points them to completely different dimensions from those they are used to. Children are exposed to the vast expanse of space and shown that it cannot be compared to anything else.

After this, the rest of the lesson is dedicated to stars and galaxies. Pupils are introduced to the fact that the stars are “celestial bodies of different sizes are made of gases” and that they “represent a source of light and heat” (*Geography* 2019, 19). It is further explained that the stars are

grouped into constellations, that there are 88 of them in the sky, and that about 60 can be seen from Serbia” (*Geography* 2019, 20).

After information about the universe, stars and constellations, the lesson looks at galaxies:

“Galaxies are star systems made up of hundreds of billions of stars. Astronomers estimate that there are about one hundred billion galaxies. The galaxy in which the Sun is located is called the Galaxy, the Milky Way or the Godfather’s Straw. Many of the stars we observe in the night sky are part of our galaxy, which actually includes many more stars than we can see. In addition to the Sun, the Milky Way encompasses a huge number of other stars.

Galaxies are of different shapes and sizes. The most frequent shapes are spiral, elliptical and irregular. The majority of galaxies have an elliptical shape. The Milky Way belongs to the group of spiral galaxies and has a diameter of about 100,000 light years. All celestial bodies within our galaxy revolve around its centre” (*Geography* 2019, 21).

The realisation that there are about a hundred billion galaxies in the universe with billions of stars and planets could cause deep intellectual shocks in pupils, as well as in any adult. It is interesting that pupils are offered more names for the galaxy in which the solar system is located, but there is no deeper explanation that indicates their origin and meaning. Finally, the last sentence in the quote hints at a black hole, points to the centre of the galaxy’s gravitational field and provides the opportunity for pupils to further research and consult with the teacher.

This is all the information that children need to learn in primary school. These are the data that should explain to pupils what the universe is and how big it is, as well as what makes it up. However, the open question remains, is that enough? According to the information received from teachers, it is clear that some children have the capacity to accept far more knowledge, if it is presented to them in an easily digestible manner, and that they can deal with far more complex ideas such as the Big Bang, the multiverse, black holes and a child-friendly explanation of the concept of space-time.³ The idea of how the cosmos came into being is not articulated, but, like the question of the limitations of space-time, is

³ However, more serious research needs to be carried out on a larger sample. It is certain that such research would yield even more interesting results and would provide a better insight into both what pupils can and wish to master, and what they can and do not.

left for later, as a field of open unknowns and potential research. The pupils acquire a set of ideas about cosmological facts, such as that the universe is made up of galaxies, planets, stars and other objects. However, a large gap is left when it comes to black holes, dark matter or dark energy – phenomena that make up 95% of the total mass of the universe. These passages give the impression that pupils are presented with a picture of an unlimited universe that has always existed and that could also exist forever. It becomes clear to the children that the universe is inconceivably large, but there is no word in the lesson about its beginning, about the Big Bang or any derivation of that theory.

COSMOLOGY AT LIDL

As a counterbalance to textbook knowledge, there is a huge body of material from popular science books that are not intended exclusively for younger readers (Gleiser 2005; Grin 2012; Hoking 2002; Kaku 2012; Kragh 2007; Tajson & Goldsmit 2005) and various videos available on television and social networks. In the next few paragraphs, quotes illustrating the knowledge available in popular science will be highlighted. This is knowledge accessible and understandable to children older than 10, at least according to the publisher, who emphasised that the book is not intended for readers below that age. As an example of the presence of a modern cosmogonic narrative in popular science, the book *Space: Star Systems – Planets – Galaxies*, issued by the German publishing house Neumann & Göbel Verlag in 2009, was translated into Serbian in 2021 and sold through the Lidl retail chain. The content of the book, which is part of a wider edition, *The Wonderful World of Knowledge*, and does not name the authors of the texts, is very illustrative and touches on similar phenomena and processes as the geography textbook.

Space introduces its readers to the following topics: the cosmos and cosmology (the universe; the Big Bang; symbols and units; is there anyone out there?); the solar system (the Sun, Mercury, Venus, Mars, Jupiter, Saturn, Uranus, Neptune, Pluto, the Earth, the Moon); small celestial bodies (comets; meteors and meteorites; interplanetary matter; planetoids); galaxies (our Milky Way; classification; galaxy clusters; quasars); star systems (stars; types of stars; star clusters; variable stars); and observation of the sky (orientation; astronomical instruments; seasons; movement of the Sun; movement of the Moon; solar and lunar eclipses; magnitude).

The content of *Space* corresponds to the Year 5 *Geography* textbook, but allows much more room for more concrete explanations and a more com-

plex approach to the observed topics. What is extremely important for this text is the segment that deals with cosmology, that is, the theory of the Big Bang and the explanation of that concept. Readers of the book are briefly acquainted with the overall period of the evolution of the universe, but also with the basic theoretical assumption that points to the conclusion:

“Today, it is believed that about 13.8 billion years ago, everything started with a huge explosion – the Big Bang. How did we come to that figure?

The explanation was offered by the American astronomer Edwin Hubble. He developed a mathematical constant according to which the speed at which very distant galaxies are moving away is proportional to the distance between them. That speed is about 75 kilometres per second per megaparsec (1 parsec = 3.26 light years). But if everything is now moving apart, it implies that at some point earlier, the matter of the universe had to be united in space.

If we reverse the Hubble effect, we can use the constant to calculate when the universe came into being. It is clear that science cannot provide an exact date here.” (*Space* 2021, 9).

Young readers are very receptive to this explanation, like playing a film backwards, of the mechanism by which science has reached a fairly precise age of the universe. Certainly, the book cannot deconstruct and describe the whole set of complex mechanisms that characterise the evolution of the cosmos, but it is enough for readers to open the door to knowledge and embark on deeper research.

With the proviso that science does not offer definitive answers, but constantly raises new questions, it is explained to readers that the universe in its initial state had to be contained in extremely small dimensions:

“Much remains unknown about the first period after the Big Bang. Thus, for example, it has not been clarified whether there may have been a delay in the expansion of the universe. What is certain is that all matter was concentrated in the narrowest possible space” (*Space* 2021, 9).

‘By reversing the arrow of time,’ readers are shown that all existing matter had to be placed in extremely small dimensions. Finally, a part of the initial conditions of a very young universe is described:

“Immediately after the Big Bang, after less than a millionth of a second, the temperature was still infinitely high (50,000 billion degrees Kelvin),

despite the beginning of the expansion. Particles and antiparticles were formed from that radiation. They turned into photons, and from them again particles and antiparticles were formed. The expansion was inconceivably fast. After just one second, the diameter was four light years" (*Space* 2021, 9).

Rapid expansion and the emergence of matter are not topics that can be simply described to readers, so it is always necessary to make simplifications. In this context, this means omitting the story of the hyperinflation of space-time, the separation of the forces of nature, and the creation of the capacity for everything that would follow after the end of the initial phase of the evolution of the universe.

The book briefly describes the completely different conditions of the universe from those currently known to man:

"Compared to the initial phase, it was already quite cold (10–15 billion degrees Kelvin). After a few minutes, the temperature dropped to one billion degrees, and the density was the same as the density of iron. The first nuclei of helium formed from protons and neutrons.

The Big Bang ended after 100,000 years. The diameter of the propagation was then seven million light years. Since then, matter has formed and the period of the radiation of the universe has ended" (*Space* 2021, 9).

From the selected quotations, one can infer that complex theories can be adapted to pupils under the age of fifteen, at least according to the team that prepared the book in question. If it is possible with the theory of evolution or with complex theological ideas taught in religious education classes, if it is possible with complex mathematical calculations, chemical formulae and formulae in physics classes, the question arises: why do children not learn about the scientific concept of the formation of the universe? Based on the selected quotations, it seems that less than one page is thought sufficient to communicate basic cosmological and cosmogonic ideas to the pupils and to direct them to further, independent research, as the book *Space* already does. Therefore, I am convinced that it is necessary to find room in textbooks for the adequate presentation of the basic cosmogonic ideas that are currently advocated by modern cosmology. It seems very important that pupils be informed that science has its answers to the eternal religious and philosophical question: what was in the beginning? The imperatives of modern life indicate that it is very important that pupils from an early age gather knowledge and develop an awareness of the full complexity

of the world around them, and that this complexity has been grasped and deconstructed by humanity, as self-conscious beings able to seek answers, using their own intelligence and with the help of science, to the most difficult questions they are constantly faced with. The question also arises as to why cosmological ideas are important. My research so far shows that this is because answering the fundamental questions of the beginning of the universe, the origin of everything we can comprehend, is deeply important to every free and thinking person, no matter how old they may be and where they may live. Based on the answers we understand, we as human beings build our perspectives on life, our attitude towards authorities, the foundations of our own lives. Based on the answers we become aware of, we build relationships with others, with the Other, but also with ourselves. Research shows that people are deeply shaken by some of the ideas that modern cosmology confronts them with. However, subsequent earthquakes are what could make a difference in the perception of the world, but these effects are often ignored. A large number of people have no need to further elaborate the acquired knowledge and change their own behaviour as a result.

PUPILS AND THE BIG BANG

In order to gain a more complete insight into what children know about cosmology, preliminary research was conducted in Belgrade at the end of 2021, by formulating a questionnaire filled out by pupils from Years 5 to 8 of primary school. The questionnaire was completed by four girls and six boys. The answers are grouped thematically, as a deeper analysis of each individual answer would require significantly more space, and would not provide significantly different information, in the context of this research. The main task of the questionnaire was to show what children know about cosmology and space, how they perceive the Big Bang theory and how they assess the significance of this knowledge for their own philosophical views (if they have any). The questionnaire also aimed to examine whether pupils value this knowledge as part of a value system and whether these concepts are part of the children's worldview, whether they have their own place in their personal identities and philosophies of life. The questions asked were selected in accordance with the assumption that children are interested in these topics and are willing to engage in their own research.

The first question put to the pupils was whether the universe was created or has it always existed? The obtained answers showed that children have knowledge about the existence of cosmological theories and that they build their own attitudes about them:

"The universe, like everything else, has a beginning and an end" (boy 2007). "I believe that everything must have a beginning, including the universe, but I don't think I've thought enough about having an opinion" (girl 2007). "We can't know for sure if it had a beginning" (girl 2007). "The universe once didn't exist" (boy 2010). "I think it has always existed and has no beginning" (boy 2007). "I think the universe has always existed" (girl 2007). "The universe has a beginning" (boy 2007).

The pupils' answers are divided exactly as it has been throughout history. Arguments for the emergence of the universe from nothing, that is, for the thesis of the endless universe, have been an integral part of the past of philosophy since Parmenides and Lucretius. They are equally important and challenging today, when the concept of an eternally existing multiverse is being developed. The fact that some children accept that the universe is an endless process or phenomenon testifies to the value of debates about cosmogonic theories in which pupils can be involved. Their authentic argumentation testifies to the fact that they are capable of rethinking cosmogonic issues long before, according to the curriculum, they meet them in secondary school philosophy and physics classes. These topics are close to the children and they accept them relatively easily, and the people responsible for compiling school curricula and syllabi should be aware of that. The obtained answers show that it is quite clear to the children who participated in the research that theories about the origin of the universe have their own conceptual problems; that they are difficult to understand; that they call for deeper thinking; and that understanding them requires a wide knowledge of various branches of science. It should also be noted that the obtained result indicates the need for more significant research based on a knowledge of child psychology and sociology, which will deepen the understanding of the way they adopt and use cosmological concepts.

The next corpus of questions considered how pupils imagine the cosmos. They were asked to describe the appearance of the universe and to list what is in it. At the same time, they were asked if they knew the concepts of black holes and wormholes, and finally, to describe the place of the Earth in the universe:

"In space there are: planets, stars, black holes, meteors..." (girl 2009). "Dark and empty, but full nevertheless. Planets, stars, galaxies, nebulae... black holes are masses infinitely folded into one one-dimensional point. Wormholes are theoretically "tunnels" for traveling long distances in space" (boy 2007).

“The universe looks dark and complex because it is never peaceful. In addition to planets, there are satellites, stars, meteors and certainly a million other unusual bodies in space. Black holes are the part of the universe where the magnetic force is large, so they attract objects and bodies. Earth is in the solar system. It is the third planet from the Sun. It is located between Mars and Venus” (girl 2007).

“Infinite almost empty space with celestial bodies” (boy 2007). “The universe is an infinite space, it contains stars, planets, black holes... no object or matter can escape from a black hole” (girl 2007).

“The universe probably just looks like a set of stars and nebulae getting bigger and bigger, seen from the outside. There is matter in space: substances and physical fields. Black holes and wormholes are holes in the fabric of space-time. The difference is that black holes simply destroy the matter they swallow while wormholes move it to another place, even though they are deadly to humans. The Earth’s place in space is impossible to describe. The only thing that’s certain is that it’s not at the very edge of space, because on one side of the sky there would never be stars, because it would be on the boundary of the universe” (boy 2010).

“The universe looks black, it’s full of stars, galaxies and planets. I don’t know much about black holes. The earth is just one small atom compared to the universe” (boy 2007).

“The universe is infinite space and time. There are substances in space that are made of particles from space. Black holes are transport to parallel universes that are still in the universe. Earth is a large set of particles from space that has favourable conditions for the development of more connected particles that work together as bacteria and substances” (boy 2007).

“The universe is a space that is unlimited, full of interesting planets and probably some more advanced creatures. In my opinion, black holes are tunnels or maybe some portals that transfer us from galaxy to galaxy. Wormholes are (as I heard in a movie) holes or channels (tunnels) that will probably dump someone somewhere else when they suck them up. I imagine them as space lifts. The place of the Earth in space is very small in my opinion and there are vast expanses around us with other planets” (girl 2007).

“The universe is a huge, airless space filled with celestial bodies. The Earth is in the Milky Way galaxy, but I can’t really describe where it is in space” (boy 2007).

The obtained answers testify to the consideration of the vastness of space-time and the potential composition of the universe, the number of galaxies and planets as possible worlds supporting the emergence of life through scientific ideas and concepts. The answers show a very rational view of the natural environment, raised to the cosmic level, as well as an attitude towards space open to further research in astronomy. Children understand the character of the universe very well, as an unprecedented possibility for the existence of different celestial bodies, as a vast expanse that contains quite exotic phenomena. The pupils are aware that the Earth is only one habitable world, and it is clear to them that it is possible that there are similar planets in space. All this points to a clear, thoughtful and interested attitude towards the appearance of life on the planet, to a rational approach to understanding the role of humanity in space.

The next set of questions was dedicated to the idea of the Big Bang and the ideas that pupils have about it. They were asked how the universe came into being, and when and how they imagined this 'event'. These questions provided answers that speak most vividly about children's conceptual categories of space and time, about how they make cause-and-effect relationships and are guided by the logic of causality:

"The universe came into being in a big bang" (girl 2009). "About 14 billion years ago, as far as I can remember. I imagine it would be something like a black hole" (boy 2007) "Apart from the Big Bang theory, I personally imagine the creation of the universe as a thickening of substances that later become space bodies, as filling a large gap during the change of some compositions and merging of substances" (girl 2007). "I imagine it came from something very small" (boy 2007). "It is thought to have originated about 13 billion years ago. I first imagine it as a small space that has expanded over time" (girl 2007).

"The universe was created 13.7 billion years ago by an infinitely small dot exploding and making the universe. It probably looked like a very bright ball that came out of nowhere and the more it started to expand the less bright it got" (boy 2010).

"It came into being very, very long ago when the explosion happened and the universe came into being" (boy 2007). "The universe came into being at the beginning of time, which means it has always existed. The beginning of the universe does not exist, because it is infinite" (boy 2007).

"It was formed many years ago, because our planet is also old, so the universe is certainly older. It was probably formed by some stars or

celestial gases accumulating and creating more and more mass, which later had a place for life. Although the universe had to come from something, which means there was something before it and it goes on indefinitely. That's how various galaxies, beings and things came into being. They also came out of stardust and other celestial things" (girl 2007).

"It was formed by the expansion and contraction of a black hole billions of years ago. When the universe came into being, it was just simple atoms, compounds and bonds evolved from simple atoms. The simplest atom is hydrogen, which has one proton and electron; all more complex atoms have over one hundred and fifty protons and electrons" (boy 2007).

The largest number of answers received testifies that the pupils are familiar with the Big Bang theory. However, it is necessary to underline that there are pupils who simply do not believe that this theory is correct. Some respondents do not like the idea that the cosmos came into being at some point in the past. Like Albert Einstein, before he changed his mind, some pupils have a more receptive understanding of the endless universe governed by the laws of nature in maintaining equilibrium at the macro level. It is interesting that children intuitively understand that the creation of the universe implies the formation of matter, but also of space and time. However, a conceptual error is also evident, which has been repeated ever since the moment Fred Hoyle somewhat mockingly called the modern cosmological conception the Big Bang theory. It should be remembered that this theory describes the origin of space – time, matter, and even the laws of physics. There was no space in which the explosion could happen, could be "noticeable". The notion of explosion is repeated as the simplest option of conceptualising the origin, the beginning, the creation of everything that exists. Pupils who tried to describe the Big Bang repeated what popular science and the media offer them as an unquestionable fact. However, all this does not diminish the fact that pupils have an idea of the origin of the universe at a fairly clearly defined moment in the deep past. This opens the possibility for the conclusion that a change in the curriculum is necessary and that more room is needed for cosmogonic ideas in geography, and even physics, textbooks for primary schools.

In the continuation of the questionnaire, a specific question was asked about the origin of the knowledge that pupils have. All the respondents agreed that they had acquired basic knowledge about the universe and the position of the Earth in the solar system in geography classes. However, in the case of children who gave more elaborate answers and illus-

trated deeper than basic knowledge, the constant answer was that they had found the specific information by which they expanded their knowledge for themselves. The majority of the pupils with a significant interest in cosmology, pointed out that they had learned what they were interested in through social networks, primarily through YouTube and the videos that can be viewed there:

“In geography class” (girl 2009). “Research because I was bored, I’m into astrophysics and various lectures on YouTube” (boy 2007). “It’s mostly geography classes and a few YouTube clips” (girl 2007). “Geography mostly” (boy 2007). “On TV shows” (girl 2007). “I learned about space through a physics video from YouTube” (boy 2010). “On YouTube” (boy 2007). “I learned a lot from cartoons and movies. Mostly from *Star Wars*” (boy 2007). “Mostly on the basis of various clips from YouTube, but also movies and popular sci-fi shows. I gained my opinion based on these things, not knowledge” (boy 2007). “I gained knowledge in geography, from movies, shows, sometimes from a physics teacher and sometimes on YouTube. I’ve heard a lot in cartoons. From books and *Mali Politikin Zabavnik*. I also dream about it, so various films inspire me that everything can be” (girl 2007).

The fact that most children found the information they are interested in on their own is the best evidence of how important it is to place the topics of the universe and the main ideas of the Big Bang theory in the geography curriculum for Year 5 of primary school. It is evident that the children with whom the research was conducted know much more than the textbooks from a range of publishers provide them with. The preliminary research shows that they independently seek out what interests them, and are capable of independently researching the available content. Interest in the Big Bang theory, as well as the phenomena that exist in the universe, indicates the need to better reflect on the content of the lesson on “The Universe” in Year 5 geography. The answers received testify that the pupils are interested in cosmogony, that they are able to deal with complex terms and concepts, and that it is necessary to provide them with more comprehensive and layered knowledge about the origin of the universe than they currently receive in school. This is important because scientific cosmogony represents fundamental knowledge, the basis on which pupils can build their further understanding of both the universe and the immediate world around them. With clear ideas about how the universe came into being, they can later build their own philo-

sophical views, worldviews and identities rooted in secular value systems and a humanist ethos. They are able to connect the knowledge they care about with the world in which they grow up and which they strive to understand and comprehend.

Finally, pupils were asked whether knowledge of the Big Bang theory in any way affects the formation of their worldview. At the same time, they were asked: does the idea of the existence of infinitely large space–time affect your understanding of the values and significance of life? Negative answers were received from almost all interlocutors. The children simply wrote that knowing the Big Bang theory does not affect them and their views of the world. The research suggests that the pupils may not have understood the question because it was poorly posed, but also the possibility that it is too complex an issue and requires in-depth interviews with respondents. Finally, it is quite possible that the answers obtained indicate a more significant need to raise the given topics and an open space for communication between teachers and pupils. Only a few more elaborate statements were obtained:

“It influences the formation of further theories about the formation of various celestial bodies” (boy 2007). “Not really, because I don’t go into these issues so much. They are not part of my everyday life; and yet somehow they are because I live on that Earth” (girl 2007). “The first theory affects me, because I know there is a multiverse and other universes. The second theory wouldn’t affect me too much, because I would know that the universe will never disappear and that’s why I don’t have to run away from it, but I would be a little disappointed, because I would not see space outside the universe and experiment with other laws of physics” (boy 2010). “My knowledge of the Big Bang does not affect my view of the world because I think it is not true. Yes, the idea of infinitely large space and time affects my understanding of the value of life” (boy 2007).

It can be assumed that the last set of questions is not well phrased and requires additional reflection and research. At first glance, it is quite clear that children do not connect the Big Bang theory with their attitude towards the world because it is a scientific concept that describes an extremely distant event. However, if the relationship between the Big Bang theory and the myth of the origin of the Abrahamic religions (present in Islam as much as in Christianity) was more clearly set out for children, it is certain that pupils would offer different and more complex answers.

This is an assumption that requires completely new research and a series of in-depth interviews. Moreover, it is possible that asking this question in the context of humanity's relationship to potential extraterrestrial beings and cultures would lead to more complex assessments of both the value of life on Earth and one's own identity. All this points to the fact that the relationship between popular cosmology, ethos and worldview among primary school pupils, i.e. young people who are slowly forming and adopting their own value systems, is a very fruitful research field that can provide us with relevant data on how in Serbia today, a very clear and concrete relationship to the culture and the people with whom living space is shared is established.

Alternatively, it is possible that the knowledge of cosmogonic ideas really has no influence on the formation of their worldview. The initial hypothesis of the paper was that cosmogonic ideas have a significant place in the process of building a system of children's knowledge as the basis of the idea of the nature of reality itself, and as such represents the basis of an interpretive framework in which pupils inscribe meaning and significance. It turned out that the hypothesis formulated in this way and the research as set did not yield the expected results. The fact that these questions do not provide answers that would give us more information, leaves open the door to research what does actually influence children to think about their worldview and what they think about the process of forming their value systems and identity. Children's interests go beyond what textbooks offer them, they learn what interests them much more easily than what the curriculum sometimes imposes on them. On the other hand, pupils should learn about cultural values and forming a worldview in classes of religious instruction, civic education and through alternative sources of knowledge, primarily through social networks and the video clips they find there.

More specifically, ethnographic research, as a kind of methodological examination of what can and cannot be learned from young people of a particular age about value systems close to them or the identities they seek to build, requires more sustained contact with the pupils, as well as a more comprehensive questionnaire that would provide even more valuable data through in-depth interviews. That is why the research was presented and characterised as 'preliminary'. The questions asked were designed to illustrate whether the children think about the selected topics at all, and to acquaint us with the level of knowledge that the pupils have. The questionnaire showed that the children who filled out the questionnaire were very well informed, but that they came to this knowledge on their own

initiative. On the other hand, it turned out that the questionnaire alone is not enough to obtain more comprehensive information about children's value systems and the ways in which they use the acquired knowledge in the process of forming their own identities. It seems that the chosen set of questions was too extensive and too demanding to provide answers concerning personal philosophies and worldviews. Simply put, for children, the topic of cosmology is too complex and tedious to yield answers that would allow us insights into their intimate worlds. This does not mean that they do not have them or that they are not able to elaborate them. On the contrary, it only means that such a task requires different preparation and more concrete research. What the offered questionnaire showed is that primary school pupils are very capable, and able to think deeply about the world around them and that it is necessary to pay adequate attention to them if we want to find out what their observations look like and what conclusions they draw from them.

CONCLUSION

The presumption that pupils form their own cosmogonic assumptions and ideas proved to be correct. All pupils stated that they acquired a part of their knowledge outside school, being interested in deeper ideas and knowledge about space. The scope of knowledge and depth of concepts acquired vary from pupil to pupil and their interests. It is quite certain that a significant number of pupils, who could not be covered by this research, do not touch on these topics at all, that they are not interested in them, and to a certain extent they are pupils who did not want to participate in the research. However, the pupils whose answers were recorded show a solid level of understanding of cosmogonic and cosmological theories among children who still attend primary school compared to the general ideas available through television and popular science cosmological literature.

The paper revealed a positive answer to one of the initial questions: do children acquire adequate knowledge about the origin of the cosmos and its evolution? Pupils in school receive minimal information about the universe, but based on their own research and interests, they gain a more complete picture of the processes and phenomena that determine the origin and character of the universe.

Conversely, it has been shown that pupils do not connect modern cosmological theory and cosmogonic conceptions with their own philosophical views and worldviews. The question remains as to how they themselves experience the process of forming an identity and value system, how they

adopt and understand cultural norms and ideas. Certainly, this is a topic that requires much deeper and more serious research and to which it is necessary to return in the future. What is important to acknowledge at this moment is that children have not recognised the cultural value of scientific cosmology, and that they do not regard it as relevant for their own vision of determining their place in the world. On the other hand, the conclusion points to the fact that pupils adopt values that are important for establishing cultural identity and worldview, in addition to what they learn in the family and from peer groups, in classes of Serbian language and literature, history, religion and civic education. Likewise, the assumption remains that the process of acculturation often takes place equally through learning through social networks and content that can be found there.

It is quite clear to the children that the universe is endless, and that it is actually extremely difficult to gain full awareness of its vastness. A number of respondents are familiar with the concepts of black holes, wormholes and multiverses, so it can be concluded that pupils have a developed awareness of the complex composition of the cosmos. It is certain that the *Geography* textbook does not offer too much information that interests pupils, but it leaves quite enough material for interested children to research independently. Research has shown that children, with whose help the research was conducted, show the ability to be inspired to understand concepts such as space-time, Grand Unified Theory and the emergence of the Laws of Nature, and even the multiverse, as a consequence of the inflation of the universe.

Finally, the question arises: why are cosmological and cosmogonic notions and ideas important at all? One of the answers says that it is because they explain processes and phenomena from the very beginning, as events that will lead to ourselves, to our lives, knowledge and emotions in the overall order of things. These are ideas that describe to us where we come from and what we really are, what we are made of and what we have 'behind us'. These are notions created by the human mind motivated by science, research and experimentation, by a rigorous process of testing and rejecting false theories. In this context, cosmological theories and cosmogonic ideas figure as knowledge very close to the truth, and this is just one of the views on which it is possible to build a specific humanist philosophy of life, a cultural ethos that implies the pursuit of knowledge and deep respect for life, the cosmos, millions of years of human development and millennia of civilisation.

In that sense, positive and encouraging answers were received from the surveyed pupils. Although children currently, in the observed period

of their lives, do not value the philosophical aspect of cosmological theories, their knowledge shows the capacity for deep reflection on these topics. Such a conclusion obliges us, as ethnologists and anthropologists, to become better acquainted with the issue of building philosophical views in children and understanding their worldviews.

Sources

- Joksimović, Marko. 2019. *Geografija: Udžbenik za 5. razred osnovne škole*. Beograd: Novi Logos.
- Svemir: zvezdani sistemi - planete - galaksije. 2021. Cologne: Naumann & Göbel Verlag.

References

- Čapo, Erik. 2008. *Teorija mitologije*. Beograd: Clio.
- Dundes, Alan. 1971. "Folk Ideas as Units of Worldview." *The Journal of American Folklore* 84 (331): 93–103.
- Eliade, Mircea. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Geertz, Clifford. 1957. "Ethos, World-View and the Analysis of Sacred Symbols." *The Antioch Review* 17 (4): 421–437.
- Gleiser, Marcelo. 2005. *The Dancing Universe: From Creation Myths to the Big Bang*. Hanover – New Hampshire: Dartmouth College Press.
- Grin, Brajan. 2012. *Skrivena stvarnost – Paralelni univerzumi i duboki zakoni kosmosa*. Smederevo: Heliks.
- Hoking, Stiven. 2002. *Kratka povest vremena*. Beograd: Alnari.
- Iwaniszewski, Stanislaw. 2009. "Did I Say Cosmology? On Modern Cosmologies and Ancient World-views." *Cosmology Across Cultures ASP Conference Series*. 409: 100–106.
- Kaku, Mičio. 2012. *Paralelni svetovi – Putovanje kroz postanak, više dimenzije i budućnost kosmosa*. Smederevo: Heliks.
- Kearney, M. 1975. "World View Theory and Study." *Annual Review of Anthropology* (4): 247–270.
- Kragh, Helge. S. 2007. *Conceptions of Cosmos – From Myths to the Accelerating Universe: A History of Cosmology*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Leeming. David A. 2010. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC – CLIO, LLC.

- Malinovski, Bronislav. 1971. *Magija, nauka i religija i druge studije*. Beograd: Prosveta.
- Marković, Jelena. 2008. „Je li etično istraživati s djecom? Neka etička pitanja u istraživanju folklorističkih i kulturnoantropoloških aspekata djetinjstva.“ *Etnološka tribina* 31 (38): 147–165.
- Meletinski, E. M. 1983. *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
- Tajson, Nil de Gras i Donald Goldsmit. 2005. *Nastanci – Četrnaest milijardi godina kosmičke evolucije*. Beograd: Laguna.
- Tomašević, Milan. 2020. „Popularna kosmologija i mit: osnovni pojmovi.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 1101–1118.
- Tomašević, Milan. 2021. *Kosmologika: kontekstualizacija popularnog kosmološkog narativa*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

VARIA

SRĐAN RADOVIĆ

Institute of Ethnography SASA, Belgrade

srdjan.radovic@ei.sanu.ac.rs

Dynamics and Transformations in Small Disciplinary Communities: Some Remarks on Institutional and Paradigm Shifts in Ethnology/ Anthropology in Post-Yugoslav States

The paper presents an overview of some major paradigmatic and thematic currents developing in ethnology (or ethnologies) in what used to be Yugoslavia and after the breakup of this country; these processes are discussed also by monitoring the evolution of institutions and through dynamics in numerous small disciplinary communities of ethnologists/anthropologists. After almost a hundred years of relatively slow paradigmatic, yet intensive institutional development, ethnological communities in this part of Europe accelerated their uplift in the last quarter of the 20th century with their theoretical modernization (sometimes also coined 'anthropologization'), which is in the most recent times followed by acceleration in overall scholarly production (bordering on proliferation), of research topics and outputs (which can also be dubbed as 'projectification'), much in line with trends enveloping in the global scientific markets. The paper calls upon a renewed collaboration between academic and museological anthropology as a potential impetus for increasing the discipline's local relevance and for the creation of new research areas.

Key words: history of ethnology, (cultural) anthropology, former Yugoslavia, 'anthropologization', 'projectification', small disciplinary communities

Динамика и трансформације у малим дисциплинарним заједницама: неколико опажања о институционалним и парадигматским променама у етнологији/антропологији у постјугословенским земљама

У овом раду даје се преглед значајнијих парадигматских и тематских токова који су се развијали у етнологији (односно етнологијама) у бившој Југославији, те након распада ове земље. Ови процеси се разматрају и посматрањем развоја установа и динамике у бројчано малим заједницама етнолога/антрополога. Након готово стотину година релативно успореног парадигматског, а истовремено интензивног институционалног развоја, етнолошке заједнице у овом делу Европе убрзале су своје напредовање у задњој четвртини двадесетог века посредством теоријске модернизације (често означаване као „антропологизација“). На ово се у најрецентнијем добу надало убрзање и у свеукупној научној производњи (готово пролиферацији) истраживачких тема и уопште научних резултата (што се може означити и као „пројектификација“), сасвим у складу са трендовима на глобалним научним тржиштима. На овом месту указује се на обновљену сарадњу између академске и музејске антропологије као потенцијални импулс за увећавање локалне релевантности дисциплине и за стварање нових истраживачких поља.

Кључне речи: историја етнологије, (културна) антропологија, бивша Југославија, антропологизација, пројектификација, мале дисциплинарне заједнице

ETHNOLOGY IN TWO YUGOSLAVIAS

The discipline researching culture (in Western academies usually known as social or cultural anthropology) was traditionally designated as ethnology in former Yugoslavia and was from its beginnings heavily influenced by research paradigms originating from Central European countries, thus mostly focusing on cultural issues of the domestic peasantry

and folklife.¹ By the end of the 19th century, interest in numerous aspects of folk culture, customs, vernacular language, and oral literature was pursued mostly by 'native' researchers, who represented a quite mobile network of practicing proto-ethnographers. Such research and national 'renaissance' efforts were thus closely knitted with dominant cultural concepts of the Central European academia of the time, and research of folk culture and language would be closely influenced by cultural and scientific concepts coming from this part of Europe for a long time, being rooted in romanticist worldviews,² and ethnology as a discipline in lands that were to become Yugoslavia after World War I, laid its formal foundations at the turn of the century.³ Unlike some other European ethnologies/anthropologies which showed interest towards the 'outside' (indigenous and 'exotic' communities of the overseas), Balkan ethnologies mostly gazed to the 'inside', to its own local 'other' (or its 'own') – peasant and rural population. The founding fathers of academic ethnology in Croatia (Antun Radić), Slovenia (Karel Štrekelj and Matija Murko), and Serbia (Jovan Cvijić) had set up dominant fields of interest in the newly formed disciplines, together with basic methodological and research outlines. Romanticist roots were theoretically upgraded by paradigms from Slavic studies in Slovenia, the anthropogeography of Cvijić, and the two-cultures theory by Radić, creating research programs that collected and presented cultural traits with the aim of understanding (and defining) the ethnos (and sometimes also advancing the living circumstances of peasant communities). Such circumstances turned ethnology into a sort of a '(ethno)national' discipline, a (self)designation that would dominate the discipline in decades to come.

¹ This paper is a result of research pursued at the Institute of Ethnography SASA through the contract with the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (contract no. 451-03-68/2022-14/200173). I would like to thank my distinguished colleagues Ines Prica and Mladena Prelić for their comments on the draft versions of this paper.

² On the romanticist inception of ethnology in Serbia, and its initial detachment from the Enlightenment concepts of the era, see Kovačević (2015), and for similar controversies in Croatia – Prica (2001).

³ In this paper, I am following in the footsteps of many ethnologists/anthropologists who have researched the history of ethnology in former Yugoslavia. Among the studies on the history and politics of ethnology/anthropology in this part of Europe, one could mention the works of Jasna Čapo Žmegač (2001, 2002), Ines Prica (2001, 2004, 2004a, 2004–2005, 2005), and Dunja Rihtman-Auguštin (1992, 2001, 2004) in Croatia, Ivan Kovačević (2006, 2015), Slobodan Naumović (1998, 2002, 2005, 2008) and Mirjana Prošić-Dvornić (1990, 1996, 2008) in Serbia, and in Slovenia, a seminal study on the history of Slovenian ethnology by Ingrid Slavec Gradišnik (2000; also Slavec Gradišnik 2013).

With the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later renamed Yugoslavia) in the aftermath of the Great War, previous ethnological trends continued. The existing ethnological academic and cultural infrastructure inherited from the pre-war era (Ethnological Department at the Belgrade University, the Ethnographic Museum in Belgrade, the Ethnological Committee of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb, etc.) was further developed by the establishment of specialized ethnographic museums in Zagreb (1919) and Ljubljana (1923), ethnological departments at universities in Zagreb (1924) and Ljubljana (1940) and at the Faculty of Philosophy in Skopje (1921), creation of ethnographic collections at some larger museums, and establishment of new ethnological scientific periodicals (see Radojičić 2019). At the same time, followers of the turn-of-the-century ethnological founding fathers didn't bring any substantial novelties to the ethnological pursuit, both in terms of the research topics or theory and methodology. By this time relatively established (national) discipline(s) petrified itself into institutions and previously laid tracks, not producing any new theoretical views (or substantially implementing new paradigms from foreign scientific communities), and a theoretical and methodological standstill occurred: collecting of data remained in the hands of semiprofessional amateurs living in scrutinized localities, while academic ethnologists only occasionally pursued (methodologically outdated) field research (Kovačević 2006, 49). At the same time, some professional ethnologists and other scholars researching the local 'other' (or 'cultural differences' in this region) sometimes employed academically fruitful positions of epistemological eclecticism (combining the approaches of both 'anthropology at home' and 'anthropology abroad'), and this dual interpretative discourse, which also stemmed from the local ambiguity in defining the 'other' in terms of nationhood and modernity (see Brković 2018), will occasionally be present in ethnological research till the end of the century.

The beginning of the socialist epoch after 1945 brought the previous standstill to an end, at the institutional level at least. A new extended network of ethnological institutions emerged: research institutes in Belgrade (1947), Sarajevo (1947), Zagreb (1948), Skopje (1950), and Ljubljana (1951), specialized ethnographic museums in Skopje, Cetinje, Split and other cities, creation of ethnographic collections in many museums throughout the country (including numerous newly founded museums), and establishment of new ethnological scientific journals. These new developments were also characterized by gradual devolution of ethnologic infrastructure (be it scientific or museological) throughout

constituent Republics and Autonomous Provinces of the socialist federation, which slowly spread out the research effort and cultural heritage planning from traditional centers of academic ethnology. Hence, all Yugoslav constituent states had (by the end of the socialist era) their ethnographic museums, professional ethnologic societies, scientific periodicals dealing with issues of ethnology, etc.⁴ This way, the old tradition of separate ethnologic centers and schools continued in the socialist period (with the gradual formation of new hubs for ethnologic research), so the Yugoslav ethnology of the era could be referred to in plural terms too, as Yugoslav ethnologies, since the discipline still operated as a sort of (ethno)national science. This (surviving) perception and organization of ethnology as a national discipline was in this period mostly formal though – while the infrastructure and organization of ethnology/ethnologies were ‘national’ (spread throughout constituent Yugoslav republics, later on, sovereign states), the disciplines’ goals and aspirations were not that anymore. The romanticist twist that was keeping ethnology on the tracks of age-old peasant traditions made the discipline appear somewhat marginal to the future-bound doctrinaires of the socialist society (Naumović 2008, 217). Thus, earlier ethnology’s national goals were put aside (with other social sciences, such as sociology, folklore studies, and modern history, receiving greater attention from official circles), and the, now mostly de-politicized, discipline was left on the side-tracks of public and political interest together with its old research object(s) – rural dwellers, which were no longer seen as exclusive bearers of the ‘national spirit’.

And if the prewar aura of ethnology as a national science has evaporated, together with previous political uses of the discipline (which were less frequent already after the First World War), one other tradition of ethnology was jealously held on to until at least the 1970s. Theoretical and methodological autarky of the early 20th century, together with a firm attachment to the *Volkskunde* concept of ethnology, remained the prevailing paradigm in Yugoslav ethnologies for most of the socialist era. In Croatia, ethnology adhered to its cultural-historical paradigm which overwhelmingly stemmed from the tradition of A. Radić and Central Eu-

⁴ On the development of ethnology during socialist Yugoslavia outside of older centers (Belgrade, Ljubljana, Zagreb) of academic ethnology see Kurtović (2013) for Bosnia-Hezegovina, Risteski & Dimova (2013) for Macedonia, and Vujačić (2005; 2013) for Montenegro. In time, infrastructure has further developed in then autonomous provinces of Kosovo and Vojvodina as well (see Damjanović et al. 1983; Dushi 2014; Halili 2017).

ropean academia: cultural circles theories were further developed at this time by Milovan Gavazzi with his research platform of 'culture areas' in southeastern Europe. In Serbia, ethnological research was for decades characterized by, what Lukić-Krstanović (2012) coins as 'anthropogeographization' and 'ethnogeographization', and prevailing empiricism where collecting ethnographic data and material was seen as the most important task – the more 'original', 'authentic' and older that data was, the better (Pavković 1988, 7). Slovenian ethnology also initially stayed true to the tradition of theoretical standstill, with the prevailing opinion being that "there is not much place for theory in such practical work as the collection, analysis, and comparison of material" (Slavec 1988, 43). Other ethnologic centers followed suit (with most of the practicing ethnologists in Bosnia, Macedonia, and Montenegro being educated in Belgrade, Ljubljana, and Zagreb), adhering to the cultural-historical and empiricist ethnological paradigms (naturally with some exceptions).⁵ At the same time, Yugoslav ethnologies (at that time perceived as marginal and antiquated by dominant ideology) were mostly left untouched by the tidal wave of Marxist theoretic concepts which overwhelmed many other social sciences.⁶ Never would Marxist paradigms be prevalent in any of the Yugoslav ethnologies, and in cases when advanced and theoretically developed concepts would be implemented, they would usually originate from Western Marxist schools, rather than those from the USSR and Eastern Europe.⁷

The independent position of socialist Yugoslavia in the Cold War, and the increasing openness of the country towards the outside, enabled the flow of ideas and people over Yugoslav borders, which usually resulted

⁵ It should be noted that ethnological production resulting from such paradigms was not, as sometimes is simplistically stated in some contemporary overviews of 'socialist' ethnologies, automatically banal or sometimes even nationalist – a substantial number of studies from this period show high-quality writing, collection, and interpretation of data.

⁶ Before the 1970s, dialectic materialism was only rudimentarily present in ethnology, through either banal implementation of basic Marxist concepts or somewhat more elaborated research designs based on historical materialism (Špiro Kulišić – see Gorunović 2007). This 'streak' in ethnology would sometimes be dubbed as (pseudo-) Marxism, 'evolutionary-Marxist' theory, or simply evolutionism (Gorunović 2008, 307).

⁷ For example, Gramscian concepts in the works of Dunja Rihtman-Auguštin, the Marxist anthropology of Maurice Godelier in Serbian ethnology, etc. Reception of Soviet scientists in Yugoslav ethnology remained relatively weak and superficial – e.g., no paper by the leading Soviet ethnologist/ethnographer Julian Bromley has ever been translated in Yugoslavia (Prelić 2008, 267), while translations of Western ethnologists/anthropologists were becoming ever more frequent since at least the 1960s.

in increased cultural transfer with the 'West', more often than with the 'East'. This also entailed a greater influence of Western social sciences and their contemporary paradigms on related disciplines in Yugoslavia, through either the growing number of translations at home or the fluctuation of academics to the West (and back). This trend could not miss ethnology in Yugoslavia either. Modern anthropological paradigms from western countries initially caught the attention of some Yugoslav sociologists and philosophers (Supek, Golubović, Gluščević et al.) who presented research platforms for constituting a new anthropological discipline, independent from existing ethnology entrenched in its decades-old empiricist limitations.⁸ The 1970s inaugurated the beginning of much more interesting times (Naumović 2008) in Yugoslav ethnology with a gradual shift, both thematic and theoretical, within ethnological communities in Yugoslavia where contemporary ethno-anthropological paradigms would gradually be developed. By this time, new research areas have been located, moving further from peasant communities and pursuit of ancient cultural traits in folk culture toward other social groups in contemporary Yugoslav society and their culture and lifestyles. The local 'other' (or one's 'own') turned out not to be only domestic peasantry, but also other numerous social strata and communities in ethnologists' nearest vicinity. That way, research of the culture of the working class was inaugurated in Slovenia, "ethnology of everyday culture" became prominent in Croatia, fieldwork in urban and suburban communities in Serbia became systematic, and so on. A theoretical breakthrough initially occurred in the Belgrade and Zagreb academic communities. In the late 1970s and 1980s Serbian ethnology experienced massive implementation of research concepts from British, American, and French anthropologies (especially structuralism and semiotics), producing a new corpus of studies interpreting both contemporary and traditional cultures (Naumović 2008, 237). Simultaneously, Croatian authors only sporadically used Structuralist and Marxist methodologies, but folk and modern culture were now more often scrutinized via concepts of Bakhtin and Gramsci, and German critical ethnology (Prica 2004, 27). Sloveni-

⁸ It was noted that "if anthropology were to develop in Eastern Europe, it would develop first in Yugoslavia", since, from at least the late 1950s, Yugoslav social scientists were exposed to continual contact with their Western colleagues, including American anthropologists doing fieldwork in Yugoslavia (Denitch 1980, 431). The most prominent foreign anthropologists doing continuous fieldwork in Yugoslavia were Joel Halpern and Eugene Hammel, and they also wrote a valuable contribution to ethnologic history in Yugoslavia (Halpern & Hammel 1969).

an ethnology somewhat lagged in this 'innovation' process (apart from the research of the culture of the working class), and the 1990s saw the formation of Slovenian 'would-be-anthropology' (Bošković 2005; Slavec Gradišnik 2000, 509–524). Other Yugoslav ethnologies gradually also received the echo of disciplinary changes, and things were becoming ever more interesting in the newly shaken science. However, even more 'interesting' things were about to happen in Yugoslavia at the beginning of the 1990s.

SHAKE-UPS AND BREAKUPS

(Ex)Yugoslav ethnologies thus began, and by the turn of the century mostly completed, the process of "anthropologization" (Dunja Rihtman-Auguštin 2001, 275; Kovačević 2015, 18), a paradigm shift that was also typical for many other Central European ethnologies in differing periods of the 20th century. It could be argued that it wasn't merely a matter of simple imports of newer anthropological concepts from the West, but of general paradigmatic alignment taking place in many continental ethnologies determined by the free flow of scholars, concepts, and literature within most of Europe. As Ines Prica (2004–2005, 13) points out, the ethnological 'modernism' of the second half of the 20th century (which represented the antithesis of 'traditional' 'national(ist)' ethnologies) in Central and East European academies, was inherent for the 'times of socialism', and, if scrutinized in detail, not always (sometimes not at all) exclusively rooted in mainstream Western anthropological theory. Local circumstances that gave way to such processes were the 'dethroning' of ethnology as a 'national science' since the 1940s (with ethnology usually 'left in peace' by political and official circles) and the dynamic social development of Yugoslav society undergoing rapid modernization (which led to the social demise of the 'original' research object of ethnology – domestic peasantry and folk culture). Together with generational shifts in Yugoslav ethnologies, all this naturally led to a gradual transformation of ethnology into '(cultural) anthropology'.⁹ In that way, the transformation in Yugoslav ethnologies was occurring and preceded the political transformations that were to substantially reshape the societal landscape in Central

⁹ Which will also be followed by the renaming of ethnologic departments at universities: Department for Ethnology and Anthropology in Belgrade, Institute for Ethnology and Anthropology in Skopje, Department for Ethnology and Cultural Anthropology in Zagreb and Ljubljana, and so on.

and Eastern Europe from 1989. The 'fall of communism' in Europe was accompanied by the dissolution of the country and the establishment of new nation-states in what was soon to become former Yugoslavia, ravaged by a series of wars from 1991 to 1999. These paramount processes inevitably influenced the scientific sphere, post-Yugoslav ethnologies (anthropologies) included.

The first impact of the break-up of Yugoslavia was that Yugoslav ethnologies were not Yugoslav anymore – together with the federal country, the federation of ethnologic societies of constituent states (*Savez etnoloških društava Jugoslavije*) ceased to exist. Already loosely coordinated ethnological communities now became formally separate (very often divided also by war fronts), and their future development was decisively determined by the wider political context during the 1990s. In countries that only briefly experienced war, academic and museological ethnology was only slightly affected in its development course, while ethnology/anthropology in states deeply involved in the Yugoslav wars underwent profound changes, both in terms of ethnologic infrastructure and thematically. Following the short Slovenian Independence War of 1991, the ethnologic community continued its already begun transformative path, with the climax of discussions between proponents of 'traditional' and 'modern' ethnology (anthropology) happening at the congress of the Slovenian Ethnological Society in 1995 (Brumen 2001, 12). In Macedonia, ethnological uplift, also facilitated by the reopening of the ethnological department at Skopje University in the 1980s, was somewhat slowed due to economic hardships caused by the Greek blockade, the beginning of the transition, and the floating status of the new-born state, but the academic and museological effort was continued (see Risteski & Jakimovska 2014). Contrary to this, in Bosnia-Herzegovina ethnology faced almost near collapse because of the savage war inflicted on this country. Not only had the research stopped due to the Bosnian war, but many ethnologists were to become war victims, refugees, or resettled, and after the war, the bulk of anthropological research was undertaken by foreign anthropologists working in Bosnia (Kurtović 2014). In Croatia, another war-torn country, trends occurring from back in the 1970s (the emergence of the so-called 'new paradigm') continued, with further adoptions of contemporary theoretical views from European ethnologies/anthropologies (and to a lesser extent from American postmodern anthropology and cultural studies). The new political situation also determined novel foci of research interests: on one hand, new writings and interpretations of previously cumulated eth-

nographic material and writing of monograph studies on folk culture, and on the other, investigation and writings on war, refugees, symbolism, and rituals in contemporary politics, sometimes designated as 'war ethnography' (Prica 2005, 32; Rihtman-Auguštin 1998, 113, 114). At the same time, in Serbia under UN sanctions, the new political climate also profoundly influenced the ethnological/anthropological academia. Slobodan Naumović (2005, 36) distinguishes three major tracks in Serbian ethnology/anthropology from the beginning of the 1990s: 'ethnological traditionalism' (mostly based on century-old traditions of Serbian ethnology), 'ethnological modernism' (resulting from the Serbian 'new paradigm' emerging in 1970s and 1980s), and 'critically oriented political anthropology' (which was largely the result of the novel political circumstances in Serbia and surrounding countries). In Montenegro (which was to initially stick together with Serbia in a joint commonwealth), UN sanctions, deteriorating economy, and war in surrounding countries somewhat slowed down ethnological research, which is to this day institutionally most developed through the Ethnological Committee of the Montenegrin Academy of Sciences and Arts and Ethnographic Museum in Cetinje (see Đukić et al. 2014).

The political overturn and ongoing wars of the 1990s in former Yugoslavia influenced organization and research interests in most ethnological (from this time on, very often designated also as anthropological) communities in this part of Europe. Yugoslav wars, new political landscapes, and contemporary nation-building directly determined the emergence of the so-called war ethnography in Croatia, and political anthropology in Serbia, and studies stemming from these thematic fields would also receive prominent reception in international academia. However, even the newest research topics and approaches were not the mere result of a 'sudden event' or researchers' 'revelation' of new theories and paradigms: it could be argued that they represented the continuation of previous ethno-anthropological trends in (post)Yugoslav academiae. Thus, Croatian ethnography of war leaned on earlier research of everyday life and culture, only in the 1990s, that same everyday culture was defined by the war and intensive nation-building and their effects. In the same way, emerging political ethnology/anthropology in Serbia for example was rooted in already developed semiotic paradigms which were now implemented on issues of nationalism, political symbols, folklore, rituals etc. New theoretic approaches also emerged (such as postmodern paradigms, feminist anthropology, reflexive writing, and so on), but they also represented the continuation

of gradual inclusion of novel methodologies and ethno-anthropological discourses occurring since at least the late 1970s. It could be said that following the fall of communism, and the break-up of Yugoslavia, most post-Yugoslav ethnologies/anthropologies continued their cumulative development and paradigmatic enhancement initiated already in the 1970s and 1980s, with no spectacular theoretical and paradigmatic 'leaps forward' till the end of the century.¹⁰ The fall of the Iron curtain did not facilitate some new, special openness to foreign scientific paradigms, since the intellectual flow over Yugoslav borders had been almost unmediated in the latter part of the socialist period.¹¹ The downfall of Yugoslavia on the other hand profoundly influenced most ethnological/anthropological communities in this part of Europe, not by delivering some especially novel scientific paradigms, but by delivering new research issues to ethnologies that were already quite oriented toward the question of the contemporary and the quotidian.

ETHNOLOGY OF POST-SOCIALISM AND ONWARDS¹²

Post-socialist development of post-Yugoslav ethnologies/anthropologies is therefore characterized by continual diversification of research paradigms and research topics that had begun in the late socialist period. This ongoing 'democratization' of ethno-anthropological research was also enabled by the demise of strict 'ethnological schools' at most institutions. What Mirjana Prošić-Dvornić (2008, 375) states for Serbian ethnology could stand true for most other Balkan anthropologies, the fact that being redefined in the last quarter of the twentieth century, they have developed an incredible diversity of styles and topics, preventing the discipline from falling into the trap of 'movements' and 'schools', a general circumstance stemming from intradisciplinary democratizations of the 1970s and 1980s (and not the political democratization of the early 1990s). One other new development was profoundly de-

¹⁰ At the same time, the 1990s witnessed a certain 'slowdown' in paradigmatic innovations in Western anthropology (in some cases even a return to positivism), and for ethnologists in this part of Europe there often were no new 'theoretical bandwagons' to jump on at this time.

¹¹ Paradoxically, in the initial phases of the post-socialist transition, many ethno-anthropological communities of former Yugoslavia experienced a decline in the mobility of scholars and a decrease in the number of translations and publishing of foreign scientific literature due to the harsh economic situation or war.

¹² Paraphrased from Prica (2004–2005).

terminated by political changes of the late 20th century though. Many post-socialist countries became the new 'exotic', 'other' for some European and American anthropologists (with a significant increase in the number of scholars doing research in these countries compared to the Cold War era), and former Yugoslav countries recovering from war and undergoing intensive nation-building were that more interesting. With post-socialist social scientific research (sometimes called transitionology or transitology) becoming increasingly popular in foreign academia, an inpour of international anthropologists researching both contemporary and historic topics occurred, and local researchers were at times even outnumbered by their visiting colleagues. In time, a respectable corpus of studies and thorough ethnographies on post-Yugoslav issues from European and North American anthropologists emerged, which gradually started to define and interpret the 'post-socialist' (and sometimes also the historic) state of things, usually in journals and volumes published abroad. With increasing online accessibility of foreign literature (mostly in English), these anthropological studies on former Yugoslavia became prevalent not only in foreign academies but in local ones too, for reasons ranging from the high quality of many of those studies to the perceived prestige of literature published in Western journals and publishing houses.¹³ Sometimes uncritical and non-conditional embracing of both Western theoretical paradigms and research findings on post-Yugoslav space was occasionally the result of "the aspiration to move away from the own unadorned tradition which becomes one of the necessary conditions for the intellectual self-fashioning, forming a more acceptable model of 'contemporary European expert', distanced from the fate of the place which marks him 'by default'" (Prica 2007, 171).

Eventually, global scientific/anthropological interest for this part of Europe formed local research interests to a significant degree, with some researchers defining both their theoretical framework and research top-

¹³ This knowledge transfer is very often only one-way though since Western anthropological publications on Central and East Europe can sometimes "show a remarkable shortage of references to local ethnographies, not to mention theories" (Buchowski 2004, 6). An observation by Michał Bukowski (2004, 12) could still sometimes stand valid: "The subaltern status of scholars living in postsocialist countries in relation to their Western colleagues seems to be a fact of life that has various historical, psychological and, last but not least, material grounds (access to grants, equipment, disparities in salaries). It leads to an intellectual domination of the West, the perpetuation of hierarchies of knowledge, and creates a one-way street in the flow of ideas".

ics as to fit the 'global demand' for certain types of studies.¹⁴ Such alignment with 'global' anthropological trends on 'local' anthropological issues (also often present in some other 'small' anthropologies in Central and East Europe) further diversified research in post-Yugoslav ethnologies/anthropologies, but also found local researchers in a position that not only has their 'own', local 'other' become increasingly popular 'other' for foreign anthropologists, but that the readership of their studies is also increasingly international. Quite opposite from the times of their inception, when national ethnologies interpreted local 'own' for one's 'own' sake or perceived interest, post-Yugoslav post-national anthropologies are often creating research fields (still very much local in geographic terms) having in mind both the domestic academia and readership, and the global research community interested in those same issues. This can also be the case in instances of international research projects which are becoming ever more frequent – domestic anthropological research communities never before were this well integrated into the global scientific community, which comes as a result of the recent (postmodern) formation of the international scientific 'market', which is regionally best epitomized by the establishment of the European Research Area (whose member almost all post-Yugoslav academies are currently part of). Besides the by now obvious, and somewhat expected hierarchies established in such forms of cooperation (with academics and teams from larger and more affluent, usually West European universities and research centers being on the top of the pyramid), an additional issue arises in the field of humanities and social sciences. The perceived local thematic scope of research by (South) East European social scientists (anthropologists included), pushes them more closely into the orbit of the area and regional studies departments abroad, rather than towards strict disciplinary academic hubs in other countries. With anthropological research in the West still largely oriented towards overseas communities (paired with the slight decrease in international academic interest in post-socialist issues over time), this is also somewhat more prominent with Balkan ethnologies/anthropologies. More anthropologically focused interest and research of this part of Europe is facilitated more through European and

¹⁴ Which is also paired with an increasing number of local anthropologists receiving their degrees abroad and returning to their home countries, and frequent guidelines by scientific managerial authorities to researchers to publish in English, preferably in foreign publications (for reasons such as bigger prominence in the global academic market, advancement of universities in generic competitive lists, local and global scientometric competition etc.).

regional ethnological and anthropological associations, but they inevitably lack resources for mid and long-term academic research compared to academic and other institutions.

Such slight dilution of the disciplinary (and theoretical) axis of some anthropological research (in favor of its local/regional thematic orientation) can become evident in international interdisciplinary projects when ethnology/anthropology is primarily represented by the symbolic capital of the ethnographic method. In circumstances of such 'project interdisciplinarity' (Prca 2019), ethnography, ethnographic method, and fieldwork research have been often inaugurated as an independent methodological domain radiating to the entire interdisciplinary field, while ethnological and anthropological interpretative positions randomly find their place in such 'mosaic' research agendas (Prca 2019, 17, 22). In the regional context, detachment of the ethnographic/anthropological method from theories and interpretations partially also has its determinants in the modernist backlash against all-prevailing empiricism of the traditional Yugoslav ethnologies, where extensive ethnographic fieldwork was perceived as a bulk, if not an entirety of ethnologists' pursuits. Since at least the 1980s, a visible decline in interest for traditionally understood fieldwork occurred – in ethnology/anthropology itself the importance of fieldwork is reconsidered, and the interests of a new generation of scientists are best articulated by the statement that "the field is everywhere around us" (Prelić 2008, 279). That way, once regular multi-sited fieldwork usually pursued by groups of ethnologists (classic individual stationary fieldwork was not prevalent in Yugoslav ethnologies of the 20th century) is becoming less frequent, and ethnographic research is increasingly becoming very much 'individualized', with researchers (even those affiliated with established institutions) mostly relying on sporadic and irregular grants. The funding for ethno-anthropological research is regularly fluctuating (especially from public research authorities who often do not straightforwardly recognize ethnographic fieldwork as an evident methodological tool) which also affects the organization of extensive field research. Thus, when pursued, longer individual stationary ethnographic work is mostly undertaken by Ph.D. candidates, while later-stage researchers usually do not have such opportunities. More brief ethnographic research is enabled by project grants (international, and in recent years also domestic, with the establishment of national agencies and funds for scientific research), but such frameworks mostly do not provide for even a mid-term inquiry into a specific locale or community even for individual researchers, let alone research groups.

Contrary to circumstances in the second half of the 20th century in what used to be Yugoslav ethnologies, an 'atomization' of anthropological pursuit enveloped, both in terms of the thematic scope of the research and in terms of timeframes for it, when decreasing numbers of either individuals or institutions at best form relatively small research teams working on particular issues. Once prevalent long-term researches formulated and led by institutions and employing most of the academic staff (often adjoined by fellows from other institutions, including ethnologists from museums), are by now almost forgotten, and project-based and goal-oriented pursuits with swift result returns have become commonplace. The overall frame of 'projectification' (Prca 2019, 16) has become widespread even when not pursuing research on a particular project, since a dominantly project-oriented academic environment has produced a mindset focused on if not immediate, then a relatively speedy procurement of research results. Such an environment of dynamic proliferation of academic results (primarily research papers) is encouraged by governing public authorities in the scientific domain in most post-Yugoslav countries, but in time has also become self-induced by many academic anthropologists due to the hectic rhythm of provisioning of research results, with 'publish or perish' academic culture making its late, but nevertheless grand entry into the academic communities of Southeast Europe in the 21st century. The quantity of published research results becoming the prime norm of scientific evaluation has further diminished the long-term and greater thematic ambitions of many practicing anthropologists, thus increasing the number of researches with limited theoretic and thematic aspirations that can produce academic results in less time. Furthermore, the growing threat of citation metrics becoming the essential criteria for (external) evaluation of produced anthropological knowledge (see Milenković 2010; Bašić & Pavićević 2017), can also influence the creation of research fields, since strictly local topics can appear disadvantageous with regard to the potential outreach, and consequently future citations. The perfect storm consisting of global and national scientific markets, projectification, and citation metrics is steadily erasing the remnants of the 20th-century culture of 'slow science' (Prca 2019, 17) which was widespread in regional ethnologies just a few decades ago.

'SLOW DEATH' OF 'SLOW SCIENCE'

The previously mentioned 'slow death' of 'slow science' is (slowly) coming as a more or less expected echo of such trends from the more affluent academic communities in the West, which are currently also expe-

riencing worrying neglect and closures of social science and humanities departments at some universities. In the former Yugoslav space, ethnological institutions have thus far managed to preserve their formal integrity and existence (except in Bosnia-Herzegovina which came as a result of postwar general devastation of institutions in this country). Since the beginning of the millennium, the number of ethnological and anthropological institutions even increased with the opening of new departments at public universities in Koper, Priština, and Zadar, and several anthropological research centers. In general, the post-socialist period saw an increase in the number of practicing academic ethnologists/anthropologists in most countries in this part of Europe, including the establishment of new anthropological journals and student associations. However, this additional 'manpower' in research and university teaching is usually facing precarious working conditions and constraints of the work overload stemming from the general circumstances of the 'fast' science. On the other hand, the number of ethnologists and anthropologists working in museums has not significantly increased compared to the socialist period when the vast majority of practicing ethnologists were employed in museums and other cultural institutions. With the creation of the extensive network of specialized and especially local and regional museums in the aftermath of World War II, the majority of these museums catered for at least one ethnological collection and graduated ethnologists were employed as curators of these numerous collections. The transitional period has not witnessed a significant increase of new museums (especially public ones with ethnological collections), and hence the more or less same numbers of ethno-anthropological professionals engaged in museum institutions. However, unlike their peers at universities and institutes subjected to the ever 'faster' science, ethnologists and anthropologists in museums, for now, are somewhat less exposed to grant/project dynamics and pressures in their work, and are still frequently managing to produce 'slow' culture. With exhibitions also receiving regular media coverage, their impact on the general public is inevitably also bigger than the one from academic ethno-anthropologists, also with social capillary effects which can stretch to local communities with permanent and temporary exhibitions presented in local museums.

During socialism, a network of practicing ethnologists working in museums outside of state and regional capitals of then Yugoslavia was one of the backbones of the general ethnological pursuit which did not radically differentiate between academic and museum ethnology. The

gradual formation of the scientific markets and fast-tracking of science (ethnology included) in post-socialism loosened this previously strong bond. Divergence of museological and academic ethnology/anthropology also came as a result of what was perceived as slower 'anthropologization' of museum ethnology compared to academic ethnology, decreasing number of joint ethnographic field research and mutual projects, and growing numbers of practicing anthropologists at universities and research institutes. In countries that have not experienced a significant increase in the number of academic anthropologists, formal and institutional connections and joint endeavors of museological and academic ethnologists/anthropologists are still present (e.g. in Montenegro). Closer connections between ethnologists/anthropologists working in the cultural and scholarly sector can be, and sometimes are facilitated through national professional ethnological associations, while the duration and content of such collaborations vary depending on fluctuating finances and official policy frameworks that usually do not facilitate or recognize a crossover bridge between science and culture. A revival of such a bridge despite the hectic circumstances of marketization of science could prove fruitful for academic ethnology/anthropology in small disciplinary communities such as the ones in this part of Europe – still dominantly oriented toward the domestic cultural area, cultural production of museum ethnologists and anthropologists can be very relevant for scholars in creating common anthropological research areas that would not necessarily align just with other disciplinary fields and other anthropological academic communities, but also with the domestic cultural sector and the wider public. Additional public relevance of academic anthropology could be facilitated in such a manner, and some authors point out such potential avenues of the discipline's development on the home front (e.g. see Milenković 2016), with heritage being a possible framework that could enhance anthropology's societal impact. Indeed, museological and academic anthropologists have begun to jointly dwell on particular issues related to the intangible cultural heritage (driven by the UNESCO's global cultural initiative), but additional mutual research and creative anthropological areas (that do not necessarily need to be policy or practically oriented) could arise with tighter cooperation between ethnologists/anthropologists working in either culture or academia, in what still are numerically relatively small disciplinary communities.

In conclusion, we should also be reminded that modernizing processes in the Yugoslav ethnologies of late socialism occurred in even less nu-

merous disciplinary communities which encompassed ethnologists from both the academic and cultural sector, and that paradigmatic changes occurred without some significant defining impetus from the outside, but were initiated and then followed through from within the local ethnological circles. Thus synergy of two anthropologies, academic and museological, potentially can lead to paradigmatic and thematic innovations even in a 'small' domestic disciplinary community, regardless of official national politics of science and culture, or international theoretical and methodological currents in the discipline. The creation of substantially new approaches and research fields is somewhat hindered by current circumstances of 'fast' and 'projectified' science and similar trends in the cultural sector, but the evident resilience of most institutions in this region could potentially counterbalance the 'post-scientific' and 'post-cultural' trends developing around us.

References

- Bašić, Ivana & Aleksandra Pavićević. 2017. „Između politike, istorije i ideologija: humanistika u okrilju kargo kulta.“ In *Zbornik za percepciju naučnog rada i poznavanje rekvizita njegove ocene*, eds. Jovan Ćirić & Luka Breneselović, 99–116. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Bošković, Aleksandar. 2005. „Distinguishing 'self' and 'other'. Anthropology and national identity in former Yugoslavia.“ *Anthropology Today* 21 (2): 8–13.
- Brković, Čarna. 2018. „Epistemological eclecticism: Difference and the 'Other' in the Balkans and beyond.“ *Anthropological Theory* 18 (1): 106–128.
- Buchowski, Michał. 2004. „Hierarchies of Knowledge in Central-Eastern European Anthropology.“ *Anthropology of East Europe Review* 22 (2): 5–14.
- Brumen, Borut. 2001. „'Refolucija' slovenske etnologije in kulturne antropologije.“ *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 41 (1–2): 8–16.
- Čapo Žmegač, Jasna, Reinhard Johler, Sanja Kalapos, Herbert Nikitsch, Ines Prica, & Vitomir Belaj, eds. 2001. *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in den Neunzigern*. Wien: Institut für Europäische Ethnologie.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2002. „Petriified models and (Dis)Continuities: Croatian Ethnology in the 1990s.“ In *Die Wende als Wende? Orientierungen Europäischer Ethnologien nach 1989*, eds. Konrad Köstlin, Peter Niedermüller & Herbert Nikitsch, 94–109. Wien: Institut für Europäische Ethnologie.
- Damjanović-Kadić, Gordana, Nice Fracile, Zoja Karanović, Erne Kiralj, Marija Kleut, Martin Kmeć, Ljubomir Medješi, Jovan Mihajlović, Olga Penavin &

- Magdalena Veselinović-Šulc. 1983. "Razvoj etnologije i folkloristike u Vojvodini od 1945." In *Zbornik Prvog kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov*, eds. Janez Bogataj & Mirko Terseglav, 138–146. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Denitch, Bogdan. 1980. „Yugoslavia: the practical critique of ideological Marxism.“ In *Anthropology: Ancestors and Heirs*, ed. Stanley Diamond, 431–454. Berlin: Walter de Gruyter.
- Dushi, Arbnora. 2014. "Talking to Ourselves: Albanian Folklore Studies in Kosovo and the Challenges They Face Today." *Ethnologia Balkanica* 17: 163–176.
- Đukić, Danijela, Ana Popović & Vesna Vučinić Nešković. 2014. "Ethnology in Montenegro: an Overview from 1990 to the Present." *Ethnologia Balkanica* 17: 199–208.
- Gorunović, Gordana. 2007. *Srpska etnologija i marksizam: naučno delo Špire Kulišića*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Gorunović, Gordana. 2008. "On a Not So Well Tempered Marxism. Ideological Criticism, Historical Reconstructions, and a Late Return to Ethnogenesis in the Work of Špiro Kulišić." In *Studying Peoples in the People's Democracies II*, eds. Vintila Mihailescu, Iliia Iliev & Slobodan Naumović, 307–335. Berlin: LIT Verlag.
- Halili, Rigels. 2017. „Albanian folkloristics and ethnography (Albania and Kosovo 1945–1991).“ *Ethnologie Francaise* 66 (2): 203–212.
- Halpern, Joel & Eugene Hammel. 1969. „Observations on the Intellectual History of Ethnology and other Social Sciences in Yugoslavia.“ *Comparative Studies in Society and History* 11: 17–26.
- Kovačević, Ivan. 2006. *Tradicija modernog: prilozi istoriji savremene antropologije*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, Ivan. 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske etnologije I–II*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kurtović, Larisa. 2013. „Cataloguing Tradition in a Socialist Republic: Ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945–1990.“ In *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*, eds. Aleksandar Bošković & Chris Hahn, 305–340. Vienna–Berlin: LIT Verlag.
- Kurtović, Larisa. 2014. „Conundrums of Ethnological and Anthropological Research in Bosnia-Herzegovina.“ *Ethnologia Balkanica* 17: 45–54.
- Lukić-Krstanović, Miroslava. 2012. „Ethnology of Socialism: New and Old Paradigms of Institute of Ethnography SASA.“ *Ethnologia Slovaca et Slavica* 35: 7–20.
- Milenković, Miloš. 2010. *Ka politici srpske antropologije za XXI vek*. Beograd:

Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

- Milenković, Miloš. 2016. *Povratak nasleđu: ogled iz primenjene humanistike*. Beograd: Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju – Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika.
- Naumović, Slobodan. 1998. „Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology.“ *Ethnologia Balkanica* 2: 101–120.
- Naumović, Slobodan. 2002. „The Ethnology of Transformation as Transformed Ethnology: The Serbian Case.“ *Ethnologia Balkanica* 6: 7–37.
- Naumović, Slobodan. 2005. „Nacionalizacija nacionalne nauke? Politika etnologije/antropologije u Srbiji i Hrvatskoj tokom prve polovine devedesetih godina dvadesetog veka.“ In *Problemi kulturnog identiteta stanovništva savremene Srbije*, ed. Senka Kovač, 17–60. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Naumović, Slobodan. 2008. „Dangerous Liaisons and Never-Ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism.“ In *Studying Peoples in the People's Democracies II*, eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev & Slobodan Naumović, 211–260. Berlin: LIT Verlag.
- Pavković, Nikola, Dušan Bandić & Ivan Kovačević. 1988. „Aspirations and Directions of the Development of Ethnology in the Socialist Republic of Serbia (1945–1983).“ *Etnološki pregled* 23–24: 5–16.
- Prelić, Mladena. 2008. „Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity.“ In *Studying Peoples in the People's Democracies II*, eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev & Slobodan Naumović, 261–284. Berlin: LIT Verlag.
- Prica, Ines. 2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.
- Prica, Ines. 2004. „Na tlu trivijalnog: pismo iz tranzicije.“ *Narodna umjetnost* 41 (2): 141–157.
- Prica, Ines. 2004a. „Nasleđe jugoslavenskih etnologija i suvremeno istraživanje postsocijalizma.“ *Traditiones* 33 (1): 19–35.
- Prica, Ines. 2004–2005. „Etnologija postocijalizma i prije ili: Dvanaest godina nakon 'Etnologije socijalizma i poslije.“ *Etnološka tribina* 27–28/34–35: 9–22.
- Prica, Ines. 2005. „Autori, zastupnici, presuditelji – hrvatska etnologija u paralelizmima postsocijalističkog konteksta.“ In *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, ed. Ljiljana Gavrilović, 29–44. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prica, Ines. 2007. „In Search of Post-Socialist Subject.“ *Narodna umjetnost* 44 (1): 163–186.

- Prica, Ines. 2019. „Delivery of Ethnographic Material. The Work of Ethnologists in the Conditions of ‘Project Interdisciplinarity.’“ In *Prospects for Anthropological Research in South-East Europe*, eds. Marina Martinova & Ivana Bašić, 15–25. Moscow – Belgrade: N. N. Miklouho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology RAS – Institute of Ethnography SASA.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1990. „Etnos i strategija.“ *Etno-antropološki problemi* 7: 23–36.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1996. „Reconstruction of Identity and the Role of National Ethnology: Detached Observation or Active Participation.“ *Narodna umjetnost* 33 (2): 121–137.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2008. „Serbian Village Culture: The Meeting Point of American Anthropology and Serbian Ethnology.“ In *Studying Peoples in the People’s Democracies II*, eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev & Slobodan Naumović, 353–380. Berlin: LIT Verlag.
- Radojičić, Dragana. 2019. „Ethnography and Ethnology in Yugoslavia between 1918 and 1941.“ *Národopisný věstník* 36 (1): 83–98.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992. „Etnologija socijalizma i poslije.“ *Etnološka tribina* 15: 81–89.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: Naklada Publica.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2004. *Ethnology, Myth and Politics. Anthropologizing Croatian Ethnology*. Progress in European Ethnology Series, ed. Jasna Čapo Žmegač. Aldershot: Ashgate.
- Rihtman-Auguštin, Dunja & Aleksandra Muraj. 1998. „Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu.“ *Narodna umjetnost* 35 (2): 103–124.
- Risteski, Ljupčo & Rozita Dimova. 2013. „Between Folklore, Geography and Ethno-Nationalism: Ethnology in Macedonia during and after Socialism.“ In *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*, eds. Aleksandar Bošković & Chris Hahn, 273–292. Vienna–Berlin: LIT Verlag.
- Risteski, Ljupčo & Ilina Jakimovska. 2014. „Against All Odds: Auto-Reflexive Reconstructions of the Development of Ethnology and Anthropology as Academic Disciplines in the Republic of Macedonia (since 1990).“ *Ethnologia Balkanica* 17: 177–190.
- Slavec, Ingrid. 1988. „Slovenian Ethnology between the Past and the Present.“ *Etnološki pregled* 23–24: 37–59.
- Slavec Gradišnik, Ingrid. 2000. *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Slavec Gradišnik, Ingrid. 2013. „Disciplinary Continuities and Breaches: Contested Issues in Slovenian Ethnology in the Socialist Era.“ In *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*, eds. Aleksandar Bošković & Chris Hahn, 191–222. Vienna–Berlin: LIT Verlag.

Vujačić, Lidija. 2005. „Etnologija i antropologija u Crnoj Gori – institucionalni i profesionalni okviri.“ In *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive*, ed. Ljiljana Gavrilović, 45–54. Beograd: EI SANU.

Vujačić, Lidija. 2013. „'Croquis' of Ethnology in Montenegro.“ In *The Anthropological Field on the Margins of Europe 1945–1991*, eds. Aleksandar Bošković & Chris Hahn, 293–304. Vienna–Berlin: LIT Verlag.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

МАРИНА СИМИЋ

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

marina.simic@fpn.bg.ac.rs

МИЛОШ НИЧИЋ

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

milos.nicic@fpn.bg.ac.rs

Од алијенације до ироније: критичке студије филма и киничка субверзија у домаћем филму*

Циљ овог рада је двојак. С једне стране, у њему се разматра однос политичке теорије и студија филма и преиспитују основе за настанак критичких студија филма и њихову савремену трансформацију. Са друге стране, у раду се разматра употреба киничке субверзије и ироничне апропријације за разумевање друштвене стварности и политике у филмовима југословенског црног таласа и савременом српском филму. Нове форме популарне апропријације филмског наслеђа показују начине на који су се и филм и критичке студије филма одвојиле од алитесеровски инспирисане друштвене критике, према савременим идејама киничке апропријације и ироније као друштвене критике.

Кључне речи: политичност филма, иронија, киничка субверзија, црни талас, Желимир Жилник

* Истраживање је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, број пројекта 7747152, *Cultural Transfer Europe-Serbia from the 19th to the 21st century – CTES* и Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, број: 451-03-68/2022-14, од 17. 01. 2022. године.

From Alienation to Irony: Critical Film Studies and Kynical Subversion in Serbian Film

In this paper, we will discuss two issues. First, the relation between political theory and film studies is discussed as the basis for the emergence of critical film studies and its contemporary transformation. Second, we consider the kynical subversion and ironic appropriation as a set of frameworks for understanding the social reality and politics in the Yugoslav Black Wave cinema as well as in the movies of the contemporary Serbian cinematography. New forms of popular appropriations of cinematographic heritage show the ways through which both the very movies and critical film studies have disassociated themselves from Althusserian social critique and embraced contemporary ideas of kynical appropriation and irony as forms of social critique.

Key words: film and politics, irony, kynical subversion, Yugoslav Black Wave, Želimir Žilnik

ПОЛИТИЧНОСТ ФИЛМА

Академске студије филма у Европи и свету развиле су се шездесетих и седамдесетих година прошлог века у оквиру критичке теорије, посебно се ослањајући на марксистички теоријски оквир и радове Луја Алтисера (Rushton 2013, 33). Тај критички програм студија филма имао је своје упориште у најзначајнијим филмовима тог времена – филмовима Бергмана, Годара, или Милоша Формана, али и у новим револуционарним филмовима у Латинској Америци, што је учинило да веза између политике и филма буде од централне важности и за уметнике и за њихове интерпретаторе. Неопходно деловање оних који се баве критичким студијама филма јесте да укажу да се на тај начин приказује/репродукује идеологија и да укажу на начине путем којих се на то приказивање или саму идеологију може утицати. Неки од тих покушаја биће активности настале у правцу стварања такозваних антифилмова или трећих филмова, који не само да треба да утичу на филм, већ и на сам свет, што указује на истинску заснованост ових студија на марксистичким визијама трансформације света.

Пратећи ову линију аргументације, последице праксе гледања филмова, виђене у овом кључу, воде директно у производњу гледа-

лаца као субјекта идеологије, што је свакако на алтисеров(ск)ом трагу да идеологија интерпелира индивидуе у субјекте. Пракса гледања филмског материјала је кључна за овај процес, јер гледалац стиче утисак да је „господар онога што је видео“, а самим тим да је субјекат виђеног. Оно што је заправо на делу није господарење виђеним, већ илузија тог процеса, јер се путем деловања поменутих филмских механизма гледалац наводи да мисли да је господар виђеног, а заправо бива „утамничен филмском машином којој је изложен“ (Rushton 2013, 8). Оно што бивање субјектом у овом случају заиста значи јесте да, иако гледалац мисли да је независна индивидуа, он бива начињен субјектом који је подвргнут истим тежњама и жељама као и други; односно он постаје субјекат капиталистичког друштва, чијег је само један део стварање комерцијалних филмова који настављају овакав ток.

Бег од „лажне субјективности“ и интерпелације представљаће једну од централних тема критичких студија филма од њеног настанка до данас, преузимајући теоријске обресе карактеристичне за времена у којима су настајала. Упркос томе, иницијална инспирација биће лоцирана у Брехтовом концепту отуђења (*Verfremdungseffekt*), који подразумева технике свесног дистанцирања публике у односу на перформанс који се посматра, омогућавајући на тај начин стварање неопходног јаза који штити од постајања субјектом идеологије – уколико је гледалац дистанциран од себе, али и од онога што се на сцени/платну приказује, неће постати субјектом онога што гледа, а самим тим ни идеологије која се иза тога налази. Позиционирање у односу на могућност удаљавања представљаће лакмус папир који ће одвајати „добре“ од „лоших“ филмова у овој фази критичких студија филма, где би лоши филмови били они који нуде тоталну транспарентност између приказаног и гледаоца, те тиме нужно производе гледаоце у субјекте (идеологије), а ти су најчешће филмови холивудске продукције. Добри филмови су они који нуде могућност за стварање тог јаза посредством ефекта удаљавања и постизањем поменутог дистанцирања (в. Rushton 2011; 2013).

Критику субјективности пратила је уједно и критика критике субјективности, која је са подозрењем гледала на покушаје да се из отуђених, али и стално мобилних, неусидрених и променљивих субјеката оцрта некакав корпус револуционарних потенцијала (Carroll 1982). Излазећи из оквира савремене политичке теорије, проблем субјективности наставио је да окупира студије филма, нарочито у погледу искуства који гледаоци имају приликом гледања филма. На

том трагу, значајне увиде пружа Пипин (Pirpin 2011) који се усредсређује на перцепције активности филмских ликова које гледаоци имају приликом гледања филма, посебно холивудских остварења. Наиме, Пипин сматра да је питање субјективности централно место у већини филмова који су доступни гледаоцима – питање зашто актери филма делају на начин на који то чине и зашто праве одлуке које праве. Другим речима, гледаоци покушавају да разумеју личне (субјективне) потезе и мотивације, да разумеју њихову субјективност. Пипин (Pirpin 2011) то чини анализирајући филм *Девојка из Шанијаја* Орсона Велса (1948) у којем протагониста доживљава низ непријатних догађаја и ламентира над преварама које су га задесиле и муком која га је због тога снашла. Усредсређујући се на наратив који протагониста (Мајкл) представља гледаоцима, Пипин закључује да је незавидно стање у којем се Мајкл нашао последица његовог одбијања да активно учествује у дешавањима која га се тичу и препуштања току ствар. Другим речима, Мајкл се одрекао своје субјективности тако што ју је предао другима на управљање и тако завршио обмањен и преварен. У даљој елаборацији, то значи да се одбијање субјективности одвија, између осталог, путем одбијања да су догађаји које су се десили, уједно и они који су били прижељкивани или намеравањима, што у крајњој инстанци упућује да они који на одређени начин одбијају статус субјекта, одбијају и моћ деловања која са њом иде, а самим тим и полагање права на свет (Rushton 2013, 13–14). Бивање субјектом би Мајклу дало прилику да се не нађе у незавидној ситуацији у којој се на крају нашао.

Значај Пипиновог аргумента за везе између политичке теорије и студија филма је вишеструка. На првом месту, прави се значајан одмак од раних покушаја да се политички филм веже искључиво за питања идеологије и структуралистичке визије марксизма; долази до својеврсног изласка из алтисеровске сенке политичких модерних и нуди се значајно проширење у односу на технике дистанцирања, које су сматране за стубове како политичког филма, тако и његовог теоријског промишљања. На другом месту, начињен је значајан помак у односу на то који филмови чине корпус политичког филма. Инсистирањем да се у холивудским блокбастерима проналазе значајни елементи политичке теорије, али и нуди могућност за активизам, Пипин одступа од уврежених позиција да се револуционарни потенцијал може пронаћи искључиво у холивудским антиподима, већ само у поменутих тзв. „добрим“ филмовима. Холивуд је подједнако поље које може генерисати или приказати моћ

деловања, као што то могу филмови сматрани контра или трећим филмовима.

Излазак из алтисеровског шињела у критичким студијама филма јесте трајао дуго, али је понудио значајне нове увиде у везе политичке теорије и филма. Оно што јесте био заједнички именитељ тог дугог периода јесте одбијање инхерентног уживања у гледању филма, односно став да је у основи политичког филма управо уживање нешто што треба заобићи (в. Wollen 1985). Покушај повезивања политичког филма са темом уживања у филму окупирао је значајан део аутора критичких студија филма, којима алтисеровска визија забаве, која нуди слику нечег бољег у шта се може побећи, није ништа друго него баријера за остваривање отуђења и дистанцирања, једноставно више није била прихватљива. На првом месту, Дајер (Dyer 1992) уводи у истраживачки фокус појам уживања који холивудски филмови нуде и иако кроз такво осећање филмови неће понудити одговор на питање шта утопија јесте, успеће да одговоре на питање како бисмо се осећали живећи утопију (“what utopia would feel like”) (Dyer 1992, 18). Оно што ови филмови нуде јесте нешто што недостаје у свакодневним животима гледалаца, а то није интелектуално значење које ће водити ка стварању бољег места за живот, већ осећај таквог живота (Dyer 1992, 25). Тако холивудска индустрија изражава праве потребе своје публике, на првом месту – потребе за другачијим и бољим друштвеним поретком (Rushton 2013, 68).

Везе између капитализма и уживања, а са значајним утицајем на критичке студије филма, развијао је Славој Жижек. За њега само постојање филмског уживања није довољан предуслов за настанак политичког филма; оно што јесте неопходно је *jouissance*¹, појам који преузима од Жака Лакана. Разлика између уживања и *jouissance*, бележи Жижек (Žižek 2002) користећи се едиповском аналогијом, види се у односу на оквир „онога што је дозвољено” – уживање се налази у домену дозвољеног, а *jouissance* изван тог домена. Заправо, *jouissance* настаје управо зато што се уживање налази у домену забрањеног. Исти случај је и са филмом – не можемо говорити о политичком филму, уколико нас остварење оставља на нивоу уживања, које ну-

¹ Појам *jouissance* се у домаћој академској литератури задржава у оригиналу (Јевремовић 2000, 54) или преводи различитим терминима – Ђорђевић (2009) наводи „уживање, блаженство“, Ковачевић (2010) „тотално уживање“, а Антониа Бановић и Доротеа-Дора Хелд у преводу Бадјуовог есеја о срећи (Badiou 2016) наводе „наслада“.

ди капиталистички систем забаве (или било који други систем који функционише по принципима културне индустрије), који перпетуира постојеће стање ствари. Тек када то уживање у себе укључи и „претњу вешалима“ (Žižek, 2002 [1991], 239)², филм може бити политички (види Rushton 2013: 68) и говорити о утопији коју је помињао Дајер (Dyer 1992), а која ће бити важна за разумевање киничке дистанце, о којој говоримо у наставку текста.

ПОЛИТИЧНОСТ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ И СРПСКОГ ФИЛМА: ЦРНИ ТАЛАС И ЊЕГОВ НЕМЕСИС

Преплитање политичког, друштвеног и социјалног била је главна тема југословенског филма после Другог светског рата. Филмска инфраструктура била је потпуно уништена за време рата и југословенске власти су учиниле велике напоре да у веома кратком року успоставе нову социјалистичку филмску индустрију (в. Goulding 2002). Водећи се Лењиновом идејом о филму као најважнијој уметности,³ један од приоритета у обнови земље било је и успостављање југословенског филма. Основана је Државна филмска агенција која је била одговорна за снимање филмова и оснивање биоскопа, филмских центара и студија, као и за набавку филмова. Брза децентрализација земље, довела је до тога да ово централно тело бива расформирано после неколико година, па су тако основани филмски центри у свакој југословенској републици: Јадран филм, Триглав филм, Авала филм, Босна филм, Вардар филм и Цетиње филм, а локални одбори и општине постали су одговорни за рад локалних биоскопа.

Први југословенски филмови били су документарни: Никола Поповић снимио је 1945. филм *Београд* направљен од архивског материјала из предратног, ратног и послератног периода са појединим снимљеним сценама,⁴ а исте године снимљен је и филм Радоша Но-

² Под претњом вешалима, Жижек подразумева чин прекорачења, трансгресије, који доноси задовољство, односно „вишак“ који произилази из нашег сазнања да наше задовољство укључује узбуђење уласка у забрањени домен – то јест, да наше задовољство укључује извесно незадовољство“ (Žižek 2002 [1991], 239).

³ Лењин је 1925. у Кинодељи објавио текст у којем говори о значају филма за изградњу комунизма и позива на организацију филмске производње и дистрибуције од стране Комесаријата за образовање (Lenin 1922).

⁴ Никола Поповић је две године касније снимио играни партизански филм *Живјеће овај народ* (1947), за који је сценарио написао Бранко Ђопић.

ваковића *Кораци слободе*⁵. Паралелно се развојем документарног филма, развијао се и играни филм, који је у почетку био „партизански“, мада са разноврсним темама и приступима, без обзира на заједнички оквир. Шездесетих година прошлог века са стабилизацијом економских и политичких прилика, развијају се два паралелна правца југословенског филма: партизански спектакли и црни талас. Партизански ратни спектакли су посебна врста ратних филмова који описују партизанску борбу, важне догађаје из рата и тзв. непријатељске офанзиве.⁶ Ови филмови добијали су велике буџете⁷ и у раду на њима су били ангажовани познати страни глумци и други уметници, као што су Јул Бринер, Сергеј Бондарчук, Орсон Велс, Силвија Кошчина, Харди Кригер, Бернхард Херман и Пабло Пикасо.

Паралелно са овом струјом постојала је и у уметничка и политичка опозиција главној линији југословенског филма. Аутори црног таласа, као што су Душан Макавејев, Живојин Павловић, Александар Петровић, Желимир Жилник, Мића Поповић правили су филмове који су преиспитивали и успехе социјалистичке револуције и успехе југословенске слављенички оријентисане кинематографије (Lazarević Radak 2016).⁸ Важно је нагласити да је критика идеологије већина аутора црног таласа долазила из саме идеологије, јер идеологија – схваћена као прогресивна лева мисао – није учинила оно што је требало да учини за реланост – да је трансформише. Другим речима, остала је управо то – идеологија, или се, што је још горе, од прогресивне идеје претворила у идеологију која онемогућава сваку критику система и доминантних друштвених веровања.

⁵ Радош Новаковић је посебно значајан за историју југословенске кинематографије. Снимио је један од првих непартизанских филмова 1948. године – *Софка*, и режирао још неколико значајних филмова укључујући филм *Крвави пут* (1955) у сарадњи са норвешким редитељем Корем Бергстромом (Kåre Bergstrøm). Бата Живојиновић је своју прву улогу одиграо у Новаковићевом филму *Песма са Кумбаре* (1955).

⁶ Такви су филмови *Козара* (1962) Вељка Булајића, *Десанци на Дрвар* (1963) Фадила Хаџића, *Бишка на Неретви* (1969) Вељко Булајића, *Сушјеска* (1973) Стипа Делића, *Ужичка Република* (1974) Живорада Митровић, *Имански марш* (1983) Здравка Шотре.

⁷ Обично се сматра да су најскупљи југословенски филмови били *Бишка на Неретви* и *Сушјеска*.

⁸ Ови филмови имали су и међународног успеха. Жилимир Жилник је за *Ране радове* (1969) добио Златног медведа за најбољи филм на Филмском фестивалу у Берлину, а Живојин Павловић је за *Буђење ђацова* (1967) добио Сребрног медведа за режију на истом фестивалу.

Аутори црног таласа су се на различите начине носили са овим проблемом. Неки од њих су политици и политичности прилазили на директан начин (нпр. Душан Макавејев у *WR Мистерије оріанизма* или Лазар Стојановић у *Пласћичном Исусу*), а код неких су теме биле једноставно „стварност“ (нпр. *Каг будем мршав и бео*, Живојина Павловића). Међутим, без обзира на њихове разлике, сви ови аутори трагали су за новим филмским изразом који је требало да укине, а не да произведе алијенацију гледалаца.

Овакво разумевање политичног потенцијала филма у складу је са доминантним идејама у студијама филма тог времена, делећи интелектуални и активистички простор са теоријама политичког модернизма тог времена. Југославенски критички филм имао је за циљ демистификацију идеолошких основа филма и успостављање филма ван доминанте културне индустрије свог (у овом случају) социјалистичког, али и сваког другог времена. Али са једном важном напоменом – за већину аутора црног таласа разбијање оквира доминанте културне индустрије значило је потрагу за адекватним политичким одговором на савремени друштвени тренутак, који се чинио као корупција истинских вредности прогресивне леве мисли. Југословенски партизански филм, као свака културна индустрија (па и она холивудска), узурпирао је домаћу филмску сцену и онемогућио оно што су критички аутори разумели као производњу истинских филмских остварења.⁹

Питање начина на који се авангардни филмски израз могао повезати са перцепцијом гледалаца био је важно питање критичке теорије. Брехтово разумевање уметности заснива се на идеји да формални квалитети филма треба да омогуће дистанцирање гледалаца од онога што гледају, те да се тако може створити окружење у којем филм може бити политичан и у којем је политички ангажман могућ. На сличан начин, Леви истиче значај улоге гледаоца и наводи да „прави смисао филма“ и уметничког дела у опште није унапред уграђен „у његову текстуалну потку“ (Levi 2009, 52), већ да производњу значења треба тражити у „процесу динамичног укључивања сваког гледаоца понаособ у филмски систем“ (Levi 2009, 52). На тај начин, субјективност сваког гледаоца омогућила би укључивање сваког од њих у филмски (или било који други уметнички систем), одузевши

⁹ Овде не улазимо у питање начина финансирања филмских остварења, јер су филмови црног таласа, као и сви други, били финансирани из државног буџета. Међутим, као и у свакој културној индустрији доминирала су неавангардна остварења.

уметничком тексту статус „неприкосновеног носиоца објективног смисла“, који му омогућава да успостави вишак контроле на гледаоцем (Levi 2009, 52).

При томе је потребно имати на уму да је уметност увек медијација нашег историјског искуства, док је, са друге стране, наше искуство увек посредовано различитим друштвеним и културним институцијама. Зато је промена уметничког израза начин да се изрази и формира ново искуство (в. Jameson 1971). Овакве, нове уметничке форме које су ослобођење гледалаца виделе у ослобођењу уметничке форме, захтевале су „једног ослобођеног гледаоца“ (Levi 2009), који се на то ослобођење мора натерати самом филмском техником.

Такво разумевање филма и гледалаца упућује на чињеницу да је истина у филмским остварењима, она која се јавља након приступања техници симптоматског читања, једино доступна ограниченом броју експерата који су у позицији да поседују ресурсе за информисано читање. Такво виђење праксе гледање филмова подваја публику на две групе. Ону способну да проникне у лаж филмске истине и дела у складу са тим и на ону коју чине „маса“, која није у стању да критички гледа ни холивудске, ни партизанске филмове, нити да пажњу задржи на контрафилму и другим облицима филма естетски и текстуално заснованих на техникама отуђења. Задатак је филмских критичара да подуче масе како да развију могућност информисаног гледања и да путем ослобађања од идеолошке мрене, остваре пуне могућности политичког филма (Rushton 2013, 87). Овакво виђење не само да је засновано на елитистичкој и хијерарској скали, јер претпоставља немогућност већине гледалаца да доноси сопствене валидне судове, већ је осуђено на вероватну пропаст – публику која је наклоњена холивудској продукцији једноставно није могуће приволети политичком филму – „или на такве пројекције неће отићи или ће са њих због досаде изаћи“ (Metz 1979, 22). На овај начин, Мец (Metz 1979) прихвата да постоје две групе гледалаца, али на њих не ставља вредносне ознаке, већ констатује да се различити филмови допадају различитој публици и да једни нису бољи од других. Проблем политичког филма за Меца је проблем величине публике; уколико радикални, контрафилм или политички филм карактерише веома мали број оних који заправо одгледају та остварења, тешко да онда ти филмови могу били радикални или политички – „без публике филм није радикалан“ (Metz 1979, 29).

У Југославији је постао велики број аматерских филмских клубова и фестивала и многи аутори црног таласа почели су свој рад као аматери.¹⁰ Филмски аматеризам био је део културне политике, која је заједно са слоганом „фабрике радницима“, имала намеру и да уметност учини широко доступном. Али не тако што ће производити популарну уметност, већ тако што ће високу уметност учинити доступном свима. Домети ове културне политике су упитни, али је један корпус филмова црног таласа, као и оних мање авангардних, после њих, који је на ироничан начин приступао социјалистичком искуству, постао важан део заједничког искуства, поставши тако део „културног архива“¹¹ из којег се црпу знања и о садашњости и о прошлости.

КИНИЧКА СУБВЕРЗИЈА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ И СРПСКОМ ФИЛМУ

Неки од филмова црног таласа били су директно политични бавећи се не само социјалистичком реал-политиком, већ и самом марксистичком теоријом (и праксом).¹² Најпознатији филмови те врсте су *W.R. Мисџерија оранизма*, Душана Макавејева, документарно-играни колаж у којем се разматра питање револуције, марксизма и секса, југословенске политике према Совјетском Савезу, али и рад марксистичког психоаналитичара Вилхелма Рајха, чијим делом ће се бавити и савремени теоретичари културе и филозофи, као Делез

¹⁰ И фестивали „професионалних“ филмова били су изузетно посећени. Сусрет филмских истраживача ГЕФФ 69 у Загребу, одржан 1970, за тему је имао „Сексуалност као покушај досезања новог хуманизма“ и изазвао је велико интересовање публике, али и критичара (GEFF 69 1970). Филм Душана Макавејева са идентичном темом *W. R. Мисџерија оранизма* изашао је 1971. године.

¹¹ Џејмс (James 1998), следећи Фукову идеју архива, културни архив разуме као неку врсту „културног депоа у којем се увек свесно и артикулисано чувају заједничка знања и идеје који образују морални компас и дељења знања неке групе. Концепт културног архива доживео је бројне употребе и апропријације у постколонијалној теорији и студијама културе, од којих је вероватно најпознатија она Саидова (Said 2002), која културни архив тумачи као скуп наратива, историја и путописа који обликују колонијално знање о другима.

¹² Други филмови су се такође бавили апоријама социјализма, излажући нпр. „његову тржишну страну“ и лажна обећања класне једнакости (нпр. *Кад бугем мршав и бео* Живојина Павловића, снимљен 1967). Али нас овде занимају филмови који директно разматрају теоријска питања научног марксизма на којима почива реално постојећи социјализам, као и они који су директно реферирали на дискрепанцију између теоријских и политичких идеја и реалности.

и Гатари у првом тому *Кайиџализма и шизофреније – Анти-Едип*.¹³ Сличну тему обрађује и филм Желимира Жилника, који се бави реалним социјализмом у Југославији и његовим поређењем са канонским текстовима марксизма. Филм *Рани радови* је алегоријска прича на више нивоа – *Рани радови* су наслов Марксовог дела под истом насловом, а радња филма прати групу од три младића и једне девојке – Југославе, који су учествовали у студентским протестима јуна 1968. у Београду, те инспирисани Марковим *Раним радовима* одлазе у војвођанску (дословце) блатнаву провинцију да „буде класну свест“ и убеде људе да се еманципују и живе живот вредан живљења. Њихови напори наилазе на неуспех, свуда сусрећу само примитивизам и беду. Доведени до крајњих снага, бивају ухапшени, а младићи одлучују да своју фрустрацију искале на главној јунакињи – Југослави, убијају је, завијају њено тело у партијску заставу и спаљују. Филм се завршава сликама дима са ломаче и речима Сен Жиста¹⁴, „они који револуцију изведу тек до пола, само копају себи гроб“.

Ови филмови на директан начин присвајају марксистичку теорију, претварајући је у уметнички критички коментар.¹⁵ Тај коментар није једноставна догматска критика, већ оставља простор за иронични одмак у којем се марксистичка теорија успоставља као идеал, који представља пандан идеалној ратној прошлости приказаној у партизанским филмовима, према којима се филмови црног таласа односе на критички начин, као према било којој културној индустрији (социјалистичкој или капиталистичкој, свеједно). Ови филмови омогућавају да се и политици и филмској критичкој теорији, која почива на марксистичким оквирима, приђе посредством идеје двоструког

¹³ Делез и Гатари сматрају Рајха оснивачем материјалистичке психијатрије и материјалистичке психоанализе, који је први успешно објаснио „жељу потчињених за фашизмом“ (Delez & Gatari 1990, 25). Рајх је боље од Маркузеа увидео проблем „односа жеље и друштвеног поља“ (односно „друштвене“ и „револуционарне“ машине, како ће их Делез и Гатари називати касније), тако што је показао „како потискивање зависи од репресије“ (Delez & Gatari 1990, 96). „Постављајући проблем у терминима жеље, он је први одбио објашњење једног суморног марксизма који је сувише хитао да каже да су масе биле преварене, мистификоване...“ (Delez & Gatari 1990, 96–97). Његову теорију Делез и Гатари допуниће и у *Анти-Едипу* и у другом тому *Капитализма и шизофреније*.

¹⁴ Луј Антоан де Сен-Жист био је истакнути присталица јакобинаца, политички теоретичар и учесник Француске буржоаске револуције. Погубљен на гиљотини у току Термидорске реакције 1794. године.

¹⁵ Постоји још оваквих филмова у домаћој кинематографији, један од најбољих примера је филм Слободана Шијана *Како сам сисџемајски уништен од иги-оша* (1983).

присвајања и ироничне дистанце које ови филмови производе у односу на друштвену стварност, уметност и критику.

Иронија, или пак иронично присвајање неког дела или идеала из замишљене тачке прошлости, отвара простор, пукотину која управо омогућава спознају њиховог значаја у садашњости. Ову врсту ироничног присвајања филозофи Питер Слотердијк (Sloterdijk 2008) и Славој Жижек (Žižek 2009) називају кинизмом, и чини се да је можемо посматрати као нову врсту политичности. С тога је потребно објаснити разлику између ироније, цинизма и кинизма.

Иронија се обично схвата као стилска фигура, али и као специфичан начин јавног деловања на начин на који „ироничне особе“ описује Серен Кјеркегор. „Иронист“, каже Кјеркегор „нема позитивну представу конкретног начина живота који живот не би свео на просту непосредност (искуства)“ (Cross 1998, 133, в. Kierkegaard 1997). Кјеркегоров иронични субјект не говори у односу на неку постојећу реалност коју иронија рефлектује, већ „стално упућује на нешто неухватљиво, али шта је то иронични субјект не зна“ (наведено према: Cross 1998, 138). Слично томе, за Жижека (Žižek 2009) cinizam – као начин интерпретације идеологије, представља технику критике у којој се наглашава дистанца између идеолошке маске и социјалне реалности, а да се при томе та дистанца јавно не изражава (Žižek 2009, 25). Стога је за Жижека цинизам „парадокс просвећене лажне свести“, што значи да цинични субјект разуме лажне претензије одређене идеологије, али их јавно не признаје (Žižek 2009, 26). Жижек (Žižek 1992) наводи да је Кантова етика отворила могућност за идеолошки расцеп – циничну дистанцу између приватног и јавног, која омогућава да моћ и савремени облици владања опстају без обзира на што их је лако раскринкрати и што се у њихов ауторитет не верује. Жижек то језгровито описује на следећи начин: „ми знамо да ауторитет није истинит („we know there is no truth in authority“), али настављамо да играмо његову игру како не бисмо угрозили уобичајено стање ствари (Žižek 1992, x). У два различита модерничка система – капитализму и социјализму – овај расцеп читовао се на различит начин, али је почивао на истим принципима. У реално постојећем социјализму расцеп је био између јавних ритуала потчињавања и приватне циничне дистанце, док је на Западу „цинизам био на неки начин дуплиран: јавно се правимо да смо слободни, приватно се потчињавамо“ (Žižek 1992, x). У социјализму, различити јавни ритуали потчињавања: првомајске параде, штафета младости, прослава 25. маја и многи слични локални ритуали остављали су

простор за приватно гунђање и иронију („не можете ви мене толико мало да платите, колико мало ја могу да радим“¹⁶) који су наизглед подривали систем. У капитализму јавни простор за изражавање не-слагања не само да постоји, него се на њему инсистира (*Speaker's Corner* у Хајд парку у Лондону, по угледу на који су отворена слична јавна места диљем света од Канаде до Сингапура, обавезно „критичко мишљење“ у немачким школама итд.) и тако постаје део система који би требало да подрије, јер се приватно поредак ствари не нарушава. У оба случаја смо жртве режима управо када мислимо да смо га преварили: цинична дистанца је празна, наше истинско место је у ритуалу потчињавања (Žižek 1992).

Следећи ове идеје можемо направити разлику између сарказма и некритичке ироније са једне стране и киничке ироније са друге стране. Иронија и сарказам (као и носталгија) познате су тактике стварања критичког одмака, али и уживања у сопственој критици (и систему који ту критику омогућава).¹⁷ С друге стране, кинизам је „популарно, плебејско одбацивање званичне културе средствима ироније и сарказма“ (Žižek 2009, 26). Другим речима, кинизам омогућава да се идеологија раскринка, док цинизам омогућава претварање раскринкавања у део система. Као што објашњава Хиги „цинизам је веровање да не постоји нада да ће се нешто променити, да је истина мртва“, док је кинизам „не-нихилистичка форма цинизма“, која се заснива на претпоставци да истина постоји и да је вредна спашавања од политичких и медијских манипулација“ (Higgle 2014, 183).¹⁸ У том смислу кинизам користи „шале, профаности, ниподаштавање и исмевање“ у морално регулаторне сврхе (Слотердијк, наведено према: Higgle 2014, 185). Киничка субверзија почива на јасној вези између истине, веровања и јавног говора – сваки говор мора бити истинит и почивати на веровањима говорника (Higgle 2014). Ова пракса, која је антици била позната као парезија (Higgle 2014, 188), нужно је ри-

¹⁶ Наведена реченица се готово на идентичан начин појављује у филму Срђана Карановића *Јагоде у грлу* (1985).

¹⁷ Следећи де Сертоову (de Certeau 1988) дистинкцију између стратегија и тактика, под стратегијама подразумевамо структуре и генерално институције у алитер-сервском смислу те речи, а под тактикама подразумевамо деловање субјекта у окружењу одређеном стратегијама.

¹⁸ Разумевање разлике између кинизма и цинизма није једнообразно код свих аутора, у овом раду следићемо употребу коју је предложила Ребека Хиги (Higgle 2014), као кинизам користи у његовом савременом значењу као „позитивни цинизам“, који своје корене вуче из античке Киничке школе.

зична, јер је парезиста у обавези да говори истину без обзира на последице. Циљ киничке субверзије јесте да се оголи лажни морал и шокира публика (најбољи антички пример је понашање Дигоена) и, по правилу, кинички парезиста је онај који има мање моћи од оних чији лажне вредности раскринкава. Киничка интервенција тиче се пре свега истине, а не моралних смерница за бољи и праведнији живот (Higgle 2014).

Филмови црног таласа које смо помињали, излажу проблем савременог тренутка, указујући на то да политички идеали не одговарају стварности, при чему се не преиспитује стварност као таква него идеал са којом се пореди. То значи да су ови филмови политични не само по својој теми, него и на једном ширем плану. Следећи Спитулникову идеју да су „медији и уметност као медији, као сфера имагинарног, замајац културе, начин замишљања и представљања друштвеног“ (Spitulnik 1993, 295), о друштвеном контексту филма можемо говорити разумевајући сфере значења које филм производи у простору између продукције и гледалаца. То значи да о односу производње и потрошње филма, о вези између интенционалних значења неког дела и његове интерпретације мислимо као о континууму, као о повезаним процесима културне продукције. Овакво разумевање посебно је важно за филм у савременом свету. С једне стране постоји свесни културни и сваки други активизам, у којем културни материјал бива употребљен као део ширег процеса оснаживања потлачених и производње „трећег простора“, који су били актуелни у покрету „Кинематографије Трећег света“ (*Third Cinema*) шездесетих и седамдесетих година прошлог века и чије варијанте постоје и данас.¹⁹ С друге стране, можемо говорити о мање стратешки свесним процесима у којима филмски или визуелни садржаји бивају инкорпорирани у различите социјалне светове некад филмске, а некад просто визуелне. Такве апропријације у којима делови филма постају популарни јутјуб клипови или део популарне културе нису само постмодерни пастиш или резултат постмодерног разумевања уметности као самореализације, насталих са променама који су донели нови медији, већ постају део заједничког културног искуства.

¹⁹ Трећа кинематографија, или Кинематографија Трећег света је уметнички покрет из Латинске и Јужне Америке који је био активан 1960-их и 1970-их година, радећи на стварању радикалне алтернативе холивудској продукцији (филму „Првог света“).

Филмска прошлост која описује партизанску прошлост постала је део савремене популарне културе, што је отворило пут за њено даље присвајање и у свакодневици и у уметности. То је нека врста двоструког (и ироничног) присвајања „политичког“, које срећемо у савременим домаћим филмовима, који имају референце на партизанске филмове и њихова општа места, али и глумце које су у њима играли и постали хероји једног доба. Тако у филму Срђана Кољевића *Сиви камион црвене боје*, главни јунак бива ухваћен у сукобе различитих (пара)војних формација у Босни и Херцеговини које као ратне шифре користе лозинке из познатог филма *Валтџер брани Сарајево*, Хајрудина Крвавца, а у филму Срђана Драгојевића, *Лејла села лејо Јоре* Бата Живојиновић глуми себе као глумца из партизанских филмова. Ова врсте присвајања прошлости и њених идеала одговара амбивалентности савременог тренутка у којем је тешко позиционирати се изван „социо-политичког поретка који је предмет хумористичке критике“ (Petrović 2018, 206), што отвара простор за присвајање прошлости на начин који је у исто време и хумористички и киничан. Филмско присвајање прошлости, баш као и присвајање популарних филмских секвенци у свакодневном животу омогућава замишљање одређеног моралног поретка на који се не реферира директно. У том смислу, у многим постсоцијалистичким друштвима постоји извесна, ма како неодређена, тачка поређења – идеала чије постојање имплицитно признаје и који одређује савремено присвајање прошлости (Simić 2014).²⁰ Нпр. клип из Жилниковог кратког филма *Журнал о омладини на селу, зими* (1967) – „нашикам се и правим хаос“ или реплике из Шијанових филмова или филмова и драма Душана Ковачевића, на позитивно ироничан начин, посредством сентенци и реплика објашњавају домаћу „ситуацију“ (о „ситуацији“ в. Simić 2014). Посебно нам се овде чини занимљив *Балкански шџијун*, снимљен према драми Душана Ковачевића, у режији Душана Ковачевића и Божидара Николића, јер указује на оно што се ће заиста убрзо догодити у Југославији – распад земље и убрзана приватизација друштвене својине, где ће „мали приватници“ бити прво лице новог капитализма (Velisavljević 2017). Могли бисмо стога рећи да за Илију Чворовића

²⁰ За анализу самореферентне глорификујуће ироније српских протеста против НАТО бомбардовања Србије, види Jansen 2000, а за идеју „неодређене ироније“ и проблема које људи имају да се позиционирају у морално амбивалентној ситуацији у Србији крајем прошлог века, види Živković 2007.

важи она иронична изрека „можда сам ја параноичан, али то не значи да ме не прате“. Тако је овај филм двоструко ироничан – према систему који критикује и према главном протагонисти, али и према себи самом.

Важно је истаћи да и када се ради о политичности која се приказује на директан начин, у овим филмовима политичност и прошлост приказани су на начин који омогућава одмак. Тај одмак отвара простор за културну интимност (Herzfeld 2004), која није нужно директно политична,²¹ док недостатак таквог одмака онемогућава идентификацију гледалаца и саботира популарност филма у савременом тренутку. Тако, Жилников филм, *Тишо йо груји џуџ међу Србима* (1994) није доживео популарну апропријацију на начин на који је то случај са неким другим савременим филмовима. Овај филм представља директни перформанс прошлости, његово ускрснуће која не оставља никакав простор за додатно иронично присвајање. Он говори директно, у парадоксалном и празном простору живе прошлости. С друге стране, филмови у којима иронични одмак постоји, чине да се социјалистичка прошлост појављује као враћање потиснутог (Džejmson 2008), као неуралгична тачка савремене имагинације, у којој прошлост о којој се не говори, која бива искључена, избија на површину. Та прошлост, говори о садашњости и антиципира будућност. У томе лежи популарност оних филмова који отварајући простор за иронију омогућавају да филм постане део заједничког искуства захваљујући „културном архиву“ (James 1988) – клипове и реплике које користимо да објаснимо нешто себи самима о сопственој историји и националној судбини. Филмови, као приче у неким другим временима, јесу морална порука, она порука којој се не може прићи директно, али која нам открива нешто важно и о животу уопште и савременом тренутку.

Журнал Желимира Жилника описује младе људе у војвођанским селима око Новог Сада у „њиховом слободном времену – у винским подрумима, на игранкама, по сеоским улицама, у кафанамa“ (Želimir Žilnik, nd) где учесници певају ласцивне песме, опијају се и

²¹ Следећи Мајкла Херцфелда (Herzfeld 2004) културну интимност можемо разумети као артикулацију противречности и тензија које се јављају при практиковању осећања припадања земљи, нацији, држави. Културна интимност, најешће подразумева исмевање и критику сопствене државе (или нације), на основу којих држава (или нација), „као блиска и позната, као оно што можемо исмевати и критиковати, опстаје“ (Simić 2017, 127).

често гротескно понашају.²² Потпуно у супротности са приказима херојске социјалистичке омладине, млади из околине Новог Сада пију, ласцивни су и у сваком смислу пример су непримерене омладине. Жилник свој критички коментар појачава снимком младог ковача, који наводи да „критике на омладину од стране старијих нису тачне. Ја сам омладинац, по занимању сам ковач, радим десет сати. Када дође мој слободно време, субота и недеља, морам негде да изађем, одем у гостиону, нашикам се и правим хаос.” Дистанца према званичним идеалима омладине појачана је и квазиприродношћу младих у кадру, који повремено скреће поглед са камере и чита текст који му је Жилник припремио.²³ Кинична интервенција је због тога двострука: према званичним идеалима омладине и према критици самој, израженој истицањем неполитичности омладине и њихове забаве која не хаје за политику.²⁴

Ако „немогућност младих људи да било шта ураде” схватимо као „радикално неполитички избор”, онда он у свакодневници набијеној политиком над којом млади људи немају никакву контролу, постаје нова форма отпора. Фартинг (Farthing 2010) сматра да је то „одбијање политике нова форма деловања” која политици одузима и радну снагу и коначно доводи у питање њен „монопол на моћ”. То значи да је у једном ироничном обрту, неполитичност радикално политична. С тим у вези, не можемо рећи да је политичност укинута, већ да се политичности мора приступити на један нови начин, који укључује политичност ангажмана данас, коју најбоље показује настанак различитих популарних клипова из филмова који се на ироничан начин односе према социјалистичкој прошлости – „Ја сам другу Титу ишао на сахрану 350 км пешке” или „нашикам се и правим хаос” – који су на различите начине присвојени од стране гледалаца. Генерал Гвозден којег глуми Бата Живојиновић, изговара своју чувену реплику об-

²² Филм доноси и снимак божићних обичаја, који би могао бити позајмљен из било ког класичног етнографског филма.

²³ Овај поступак није неуобичајен за Жилника, који ће се касније посебно остварити као редитељ документарних драма у којима се овај поступак употребљава (ур. Јоңић 2002; Војновић 2015), а од којих је за нашу тему посебно значајна *Школа калнијализма* (2009).

²⁴ Овде се јасно види веза између неполитичности омладине у Жилниковом филму *Журнал* и раније наглашеног проблема субјективности у којем је за перцепцију онога што се гледа важно разумевање личних потеза и мотивација актера са филмског платна. Дистанца према званичним идеалима исказана у лику ковача, омогућава иронично присвајање и политички коментар публике, управо разумевањем његове (ковачеве) субјективности.

раћајући се младим људима, саборцима, који му се смеју, а ову другу реплику изговара непознати млади човек који описује свој живот на социјалистичком селу. У првом случају иронична дистанца упућена је југословенској бољој прошлости, а у другој социјалистичкој садашњости. С једне стране, то је иронични одмак од начина на који је социјалистичка идеологија била репрезентована у партизанским филмовима, а са друге стране од идеала социјалистичке омладине. Онда када су истински политични, као у *Рагним раговима*, они завршавају трагично, али онда када су „неполитични“ као у *Журналу*, завршавају можда гротескно, али ипак весело. Чини да су ти млади у Жилниковом филму управо у својој неполитичности политични. Однос младих људи и политике је сложен и често се проблематизује тако што се млади људи описују или као аполитични носиоци „кризе демократије“ или се славе као носиоци софистицираних нових форми политике, пре свега у домену нових технологија (Farthing 2010). Млади су или пасивни или активни на нови начин. Међутим, као што наводи политичка теоретичарка Рис Фартинг (Farthing 2010), следећи Улриха Бека, ова логика је доста поједностављена, јер нови облици политичности укључују одбијање традиционалне политичке партиципације, нпр. гласања и чланства у партијама и усвајање нових агенди усмерених ка циљевима који су глобални и комплексни и често захтевају индивидуална решења. Ове нове форме политике некада укључују „ангажоване“ политике праксе као што је политички конзумеризам и е-демократија, али и активне праксе неучествовања, који усложњавају уобичајену поделу на учествовање и неучествовање, поготово у савременом постјугословенском контексту (Greenberg 2010). Фартинг сматра да је то „одбијање политике нова форма деловања“ која политици одузима и радну снагу и коначно доводи у питање њен „монопол на моћ“, те да је, као таква, логичан одговор младих људи на савремено друштво ризика (Farthing 2010, 190). То значи да је у једном ироничном обрту, неполитичност радикално политична. С тим у вези, не можемо рећи да је политичност укинута, већ да се политичности мора приступити на један нови начин, који укључује нове форме критике.

ЗАКЉУЧАК

Расправа о настанку и развоју критичких студија филма упућује да се стварање политичког филма догађа у оном тренутку у којем се препознаје и разоткрива „лажни“ карактер комерцијалних филм-

ских остварења, идеологије која се њиме репродукује и механизми којима се то чини. Једина истина која се таквим филмовима може доделити, јесте да су лажни, а њихов покушај да претендују на истинитост само сакрива већу истину, а то је да су лажни. Стога, политички филм настаје у покушају да се зађе изван филма, нарочито оних комерцијалних, забавних и популарних. Такав став заправо значи да холивудски и слични филмови нису довољно добри да буду схваћени озбиљно у погледу политичког филма, ваља их „одбацити као прости кич, или их осудити јер не успевају да прикажу контрадикције и изазову дистанцирање” (Rushton 2013, 84).

Међутим, савремени филм и његова савремена употреба коју су омогућиле нове технологије, одржава тенденцију да се политичности мора приступити на један другачији начин. Одмак од алитсерове критичке теорије ка непартиципативној политичности, важан је и за нове студије филма и за разумевање његове политичности и социјалне употребе. У ту сврху теорије које повезују производњу и употребу филма могу нам помоћи да повежемо културно поље уметности са културним архивом. Теорија Пјера Бурдијеа о пољу културне продукције као систему релација и борби за моћ између агената или институција које су укључене у производњу вредности уметности (у исто време стварајући сопствени културни капитал), посебно је важна за разумевање институционалних места производње уметности. Следећи Бурдијеове идеје, Бери Дорнфелд анализира производњу телевизијских серија као „културно поље” у којем продуценти увек префигурирају (замишљају) публику у свом раду. Ова позиција позива на промишљање и премошћавање теоријске дихотомије између производње и потрошње, између интенционалних значења дела и његове интерпретације, између студија филма и студија публике (Dornfeld 1998, 12–13). О овоме можемо мислити као о континууму, о повезаним процесима културне продукције медија, њиховог кружења као друштвене технологије и медијализованог света самопроизводње. Ово кружење је посебно важно за начине на који се производи и конзумира уметност у савременом свету. Различити неформалне апропријације филмова, који се претварају у сажете поруке и сентенце отварају простор за киничку критику која не мора бити изражена традиционалним језиком филма, већ новим популарним формама.

Литература

- Althusser, Louis. 1970. "From Capital to Marx's Philosophy." In *Reading Capital*, eds. Etienne Balibar & Louis Althusser, 11–69. London: New Left Books.
- Badiou, Alain. 2016. *Metafizika stvarne sreće*. Zagreb: Kulturtreger.
- Carroll, Noël. 1982. "Address to the Heathen." *October* 23: 89–163.
- Cross, Andrew. 1998. "Neither Either nor Or: The Perils of Reflexive Irony." In *The Cambridge Companion to Kierkegaard*, eds. Alastair Hannay & Gordon Daniel Marion, 125–153. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Certeau, Michel. 1988. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Delez, Žil & Feliks Gatari. 1990. *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dornfeld, Barry. 1998. *Producing Public Television*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dyer, Richard. 1992. *Only Entertainment*. London and New York: Routledge.
- Đorđević, Jelena. 2009. *Postkultura*. Beograd: Clio.
- Džejmson, Frederik. 2008. „Postmodernizam: ili kulturna logika kasnog kapitalizma“. U *Studije kulture*, ur. Jelena Đorđević, 428–489. Beograd: Službeni glasnik.
- Farthing, Rys. 2010. „The Politics of Youthful Antipolitics: Representing the 'Issue' of Youth Participation in Politics.“ *Journal of Youth Studies* 13 (2): 181–195. GEFF 69. 1970. "GEFF 69 Festival, RANS Moša Pijade, Zagreb; Stari grad, Sisak, 1.4. – 4.4.1970." <https://thisisadominoproject.org/geff-69-1970/> (pristupljeno 20. 6. 2022).
- Goulding, Danile. 2002. *Liberated Cinema: The Yugoslav Exeprince 1945–2001*. Bloomington Indiana: Indiana University Press.
- Greenberg, Jessica. 2010. "There's Nothing Anyone Can do About It": Participation, Apathy, and 'Successful' Democratic Transition in Postsocialist Serbia." *Slavic Review* 69 (1): 41–64.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost: socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Higgle, Rebecca. 2014. "Kynical Dogs and Cynical Masters: Contemporary Satire, Politics, and Truth-Telling." *Humor* 27 (2): 183–201.
- James, Wendy. 1988. *The Listening Ebony: Moral Knowledge, Religion, and Power among the Uduk of Sudan*. Oxford: Calredon Press.
- Jameson, Fredrick. 1971. *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*. Princeton – New Jercey: Princeton University Press.
- Jansen, Stef. 2000. "Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest." *Critique of Anthropology* 20 (4): 393–419.

- Jevremović, Petar. 2000. *Lakan i psihoanaliza*. Beograd: Plato.
- Jončić, Petar. 2002. *Filmski jezik Želimira Žilnika*. Beograd: Studentski kulturni centar.
- Kierkegaard, Søren. 1997. *Concluding Unscientific Postscript to "Philosophical fragments"*. Macon, Ga: Mercer University Press.
- Kovačević, Filip. 2010. *Lakan u Podgorici: ciklus predavanja*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.
- Lenin, V. I. 1922. "Directives on the Film Business" <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/jan/17.htm> (pristupljeno 20. 6. 2022).
- Levi, Pavle. 2009. *Raspad Jugoslavije na filmu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lazarević Radak, Sanja. 2016. „Jugoslovenski Crni talas i kritički diskurs: preispitivanje prošlosti, kritika sadašnjosti i anticipiranje krize“. *Etnoantropološki problemi* 11 (1): 497–518.
- Metz, Christian. 1979. "The Cinematic Apparatus as Institution: An Interview with Christian Metz." *Discourse: Journal for Theoretical Studies in Media and Culture* 3: 7–38.
- Petrović, Tanja. 2018. "Political Parody and the Politics of Ambivalence." *Annual Review of Anthropology* 47: 201–216.
- Pippin, Robert. 2011. "Agency and Fate in Orson Welles's *The Lady from Shanghai*." *Critical Inquiry* 37: 214–44.
- Rushton, Richard. 2011. *The Reality of Film: Theories of Filmic Reality*. Manchester: Manchester University Press.
- Ruhston, Richard. 2013. *The Politics of Hollywood Cinema: Popular Film and Contemporary Political Theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Said, Edvard. 2002. *Kultura i imperijalizam*. Beograd: Beogradski krug.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture FPN.
- Simić, Marina. 2017. „Muzealizacija socijalističkog nasleđa: preliminarna antropološka analiza Muzeja istorije Jugoslavije“. *Genero* 21: 117–135.
- Sloterdijk, Peter. 2008. *Kritika ciničnog uma*. Podgorica: CID.
- Spitulnik, Debra. 1993. "Anthropology and the Mass Media." *Annual Review of Anthropology* 22: 293–315.
- Velisavljević, Ivan. 2017. "Against Capitalism from the Stalinist Cellar: The Balkan Spy in the Post-Yugoslav Context." In *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, eds. Dijana Jelačam, Maša Kolanović & Danijela Lugarić, 159–172. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Vojnović, Miljan. 2015. „Odnos filmskih i socijalnih uloga u dokudrami na primeru rediteljske metodologije Želimira Žilnika“. *Zbornik radova Akademije umetnosti* 3: 23–35.
- Wollen, Peter. 1985. "Godard and Counter Cinema: *Vent d'Est*. In *Movies and*

Methods Volume II., ed. Bill Nichols, 500–509. Berkeley – Los Angeles, CA – London: University of California Press.

Živković, Marko. 2007. “‘Mile versus Transition’: A Perfect Informant in the Slushy Swamp of Serbian Politics?” *Social Identities* 13 (5): 597–610.

Želimir Žilnik. nd. “Žurnal o omladini na selu, zimi.” <https://www.zilnikzelimir.net/sr/zurnal-o-omladini-na-selu-zimi> (pristupljeno 20. 6. 2022).

Žižek, Slavoj. 1992. *Enjoy Your Symptom!: Jacques Lacan in Hollywood and Out*. New York – London: Routledge.

Žižek, Slavoj. 2002. *For they know not what they do: Enjoyment as a Political Factor*. London: Verso.

Žižek, Slavoj. 2007. “Robespierre, or the ‘Divine Violence’ of Terror.” In *Virtue and Terror*, eds. Jean Ducange, John Howe & Slavoj Žižek, vii–xxxix. London – New York: Verso.

Žižek, Slavoj. 2009. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ДУЊА ЊАРАДИ

Факултет музичке уметности, Београд

dunjasa82@gmail.com

Промишљање заједништва посредством плеса: историјско-теоријски пресек

Рад се бави идејом партиципаторности односно заједништва у плесу. Идеја заједништва постала је кључном у савременим дискусијама о глобализацији савремених друштава, а плес има велики удео у промишљањима ових глобалних процеса. Плес такође има и сопствену веома дугу традицију промишљања заједништва. Указујући на ову дугу и богату традицију, овај рад ће представити начине на који се заједништво промишља у друштвеним и уметничким плесовима, укључујући и конкретне плесне форме и теоријске концепте, идеје и праксе. Од плесних форми, рад ће дискутовати о тангу, као паровном плесу, плесно-окупљачкој форми – флеш моб, као и о контакт импровизацији развијеној у оквиру постмодерног плеса. Од теоријских и филозофских поставки које утемељују дискусије о заједништву у студијама плеса, рад ће дискутовати концепт кинестезије односно „кинестетичке емпатије“, „огледала неурона“ у неуронауци као и филозофска промишљања афекта.

Кључне речи: заједништво, кинестезија, танго, флеш моб, контакт импровизација

Rethinking Participation through Dance: a Historical-theoretical Intersection

The paper deals with the idea of participation or community in dance. The idea of community has become key in contemporary discussions about the globalization of contemporary societies, and dance has a large share in the reflections of these

global processes. Dance also has a very long tradition of community thinking. From this long and rich tradition, this paper will point out the ways in which the idea of community is reflected in social and artistic dances, pointing out both concrete dance forms and theoretical concepts, ideas and practices. Of the dance forms, the paper will discuss the tango pair dance, the flash mob dance-gathering form as well as the contact improvisation developed within postmodern dance. Of the theoretical and philosophical settings that underpin discussions of community in dance studies, the paper will discuss the concept of kinesthesia or “kinesthetic empathy”, “mirror neurons” in neuroscience as well as philosophical reflections on affect.

Key words: participation, kinaesthesia, tango, flash mob, contact improvisation

Сваки дан урбане заједнице настају посредством плеса. Ово је више него метафора. То је доказ моћи перформанса као друштвене снаге, као културног поезиса, као комуникационе инфраструктуре која чини да идентитет, солидарност и меморија буду дељиви. Заједнице настају захваљујући плесу, посредством свакодневног рутинског рада, уложеног времена и разговора иза кулиса – понекад веома далеко од сцене а понекад на самој сцени. Заједнице се стварају плесом, с путем виртуозних техника али и посвећеним аматерством. Разнолике, генеративне урбане заједнице настају на живој интерсекцији плесних дисциплина и снова, понављања и иновација, конкуренције и бриге (Намера 2007, 1)

Овај рад говориће о појму партиципаторности¹ у плесу посредством идеје заједништва, ослањајући се на рад плесних теоретичара и антрополога плеса. Идеја заједништва остварено колективним делатностима, најчешће у форми ритуала, дуго је дебатована у антропологији, почевши од рада Виктора Тарнера и његовог појма *communitas*, који је дефинисан као скуп неструктурираних и временских односа заснованих на *заједничком* ритуалном искуству – (Turner 1969) до урбаних ритуала Ане Халприн (в. Ross 2004). Међутим, идеја

¹ Појам партиципаторности се у плесу термилошки најдиректније повезује са истраживањем традиционалних плесова, оних на сцени и ван ње, у етнокореолошкој традицији (Nahachewsky 2011; Rakočević 2013). Иако су традиционални плесови, као и етнокореолошка теоријска и методолошка традиција која их истражује веома важни за разумевање плеса као партиципаторне праксе, овај рад се базира на појму партиципаторности у уметничким и урбаним/друштвеним плесним формама у антропологији и студијама плеса (које се махом баве плесном историјом и кореографским процедурама уметничких плесова) које су, традиционално, појам партиципаторности истраживале користећи појам заједништва.

о заједници на основу етничке, друштвене или родне припадности такође је значајано и веома дебатовано питање у данашњем проучавању глобализације, којем, у великој мери, доприносе и студије плеса.

Плесни теоретичари развили су идеју да проучавање телесне и афективне природе плеса може бацити светло на телесне аспекте учешћа у оквиру етничке, националне или глобалне заједнице (в. Martin 2004; Namera 2007; Scolieri 2008). Џудит Хамера једна је у низу плесних теоретичарки која отворено истражује грађење плесних заједница посредством рутинског рада на плесним техникама. Усвајање технике је процес који Хамера назива „протоколи интимности” и ови подразумевају физички рад плесних тела, метафоре које се користе када се о техници и телима говори, као и активности заједничког чишћења плесне сале и заједничких просторија. Протоколи интимности граде плесне заједнице које су пак у стању да редефинишу идеју заједништва у глобалним урбаним срединама. Нешто пре Хамериног рада, плесни теоретичар Ранди Мартин (1998) најснажније је повезао плес са политичким, развијајући идеју плеса као рефлексивне телесне праксе која може да послужи као модел за политичку мобилизацију тела, односно стварање политичких заједница. На исти начин, плесна теоретичарка Бојана Кунст тврди да је главна карактеристика савремених културних и економских односа тзв. економија близине, што значи „Помак од аутономије и динамичке кретања [људских тела] ка широј друштвеној и културној дистрибуцији тела” (Kunst 2010, 85). Осим плесне технике, која је код Хамере и Мартина добила привилеговано место у изучавању стварања „заједништва” путем плесне праксе (в. Pouillaude), у оквиру студија плеса недавно је почела да се дискутује о идеји заједништва у плесу и посредством појма додира. Ове дискусије полазе од поставке да је додир основни елемент плеса. Форме и контактне зоне физичког додира представљају средство експресије сопства плесача, као и њихове интеракције. Слободе и ограничења, опције и табуи додира дају нам увид у сензације додира различитих облика плеса, њихове динамике и комуникативне структуре, као и у утицај на производњу и регулисање афекта (Brandstetter, Egert & Zubarik 2013, 3–13). Међутим, конфигурације додира, као и интеракција приликом додиривања, разликују се у различитим плесним праксама и на тај начин одражавају доминантне културне и историјске ставове у схватању додира, начина на који он комуницира и осећања које производи и преноси. Ако говоримо о начину на који можемо сагледати значај

додира у студијама плеса када размишљамо о заједништву, друштвени плесови су вероватно најпоузданији начин сагледавања односа додир–заједништво. Успон друштвених плесова (*Social Dancing*)² почетком двадесетог века не само да је поставио плес у сам центар културних пејзажа западних друштава, него је и редефинисао значај додира, интимности и заједништва на подијуму за игру и ван њега.

Аргентински танго је друштвени плес који је најснажније дефинисао појам додира у паровној игри управо захваљујући појму *загрљај* који је основа танго технике. Што се тиче уметничке плесне праксе, плесни облик који је отворено истраживао додир као средство комуникације (односно могућности контакта путем додира између два или више тела). У плесу је контакт импровизација развијена у оквиру америчког постмодерног плеса током 1970-их. Додир се у контакт импровизацији генерише претежно као пренос – давање и примање – тежине. Ипак овде се врло често не ради о активном додиру као у тангу, већ додир реферише на комплексну игру трансформације равнотеже, као и на коришћење моментума, гравитације и енергије.

Наредни делови рада дискутоваће о идеји заједништва у плесу и њен однос са ширим друштвеним и политичким контекстима, најпре у друштвеним а потом и у уметничким плесовима.

ДРУШТВЕНИ ПЛЕСОВИ: РЕВОЛУЦИОНАРНИ ЗАГРЉАЈ (ПОЧЕТАК ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА)

Успон и успех друштвених плесова обележио је двадесети век. Не само да су, парадоксално, управо друштвени плесови афирмисали плес као уметност већ су, у западним друштвима, заслужни и за претварање двадесетог века у век плеса (в. Njagadi 2018a, 28–33). Аргентински танго се издваја међу друштвеним плесовима, пре свега због своје дуготрајне и растуће популарности, као и због невероватног глобалног домета. Са друге стране, аргентински танго је партнерски плес који почива на принципу додира односно загрљаја који је револуционисао начине интеракције мушкараца и жена у јавној сфери. Танго је настао током деветнаестог века у Аргентини, али се већ почетком двадесетог века афирмисао, најпре у Европи, а онда и широм света. Према Кристин Денистон, танго није био први друштвени плес који је користио овај тип загрљаја. Тако Денистон објашњава:

² Плесови настали у урбаним срединама који махом имају забављачку функцију.

Танго је представљао нешто сасвим револуционарно у свету друштвених плесова, у време када је плес у нашој култури и даље био окосницом друштвене интеракције. Крајем 18. века у Бечу је постао популаран аустријски народни плес [...] У овој форми народне игре мушкарац ставља руку на женин струк а она своје њему око врата и тако се врте у круг у складу са тротактном музиком. До средине 19. века ова се секвенца формализовала и тако је настао данашњи бечки валцер. Идеја да мушкарац и жена стоје обгрљени лицем једно према другом, јавно, била је револуционарна и крајње шокантна (Deniston 2007, 70).

Иако је валцер заиста био први који је широко популаризовао револуционарни загрљај³ и упркос чињеници да је након њега дошла на ред полка, танго, иако трећи у низу имао је нешто што ова два нису. Танго је дозвољавао различитим паровима да раде различите ствари на плесном подијуму у складу са истом музиком, створивши тако концепт вођења и праћења у друштвеном плесу и омогућавајући тиме нову врсту односа између двоје људи на плесном подијуму. Како би то учинио могућим, танго је захтевао сасвим нову врсту физичке интимности која се комбиновала са безбројним могућностима стварања лепоте на плесном подијуму. Медијум комуникације у тангу је дакле додир односно тип блиског загрљаја који захтева од плесача константно сагледавање односа оса/мобилност, која је пресудна за функционисање невербалне међусобне комуникације унутар пара и међу различитим паровима. Идеја додира као основе паровне комуникације и осећања заједништва у друштвеним плесовима само је један начин сагледавања ове тематике. Велики део плесне литературе појам заједништва везује и промишља посредством антрополошке идеје ритуала и ритуалног заједништва.

Тако, на пример, идеја „заједништва” у антрополошком смислу јесте важан аспект истраживања непаровних друштвених плесова, а нарочито оних који се јављају у рејв и клупској култури. У том смислу, Салдаха с правом истиче да „[з]а већину коментатора, рејв и клупске културе отеловљују ретке локације у савременом друштву, где се јавља ефикасан отпор културној индустрији, патријархату, би-

³ Овде не тврдим да је валцер био први, постоје разне форме традиционалних и балских плесова пре валцера који су се ослањали на блиски контакт између партнера у плесу. Говорим о капацитету валцера да широко популаризује овакав начин контакта са којим се, ипак, блискост тела у покрету повећавала.

рократији, [...] и обрасцима заједница заснованих на традиционалном моралу” (Saldanha 2004, 273; в. D’Andrea 2007.) Салдаха и други теоретичари, дакле, сматрају да рејв културе могу да створе непосредан „одбегли осећај заједништва” (Foster 2002) и/или „екстатичке заједнице осећања” (St. John 2004, 1–17) Сузан Фостер такође говори о рејву као о плесно-окупљачкој форми који је настао у време Регана у Америци и Тачерове у Великој Британији као место отпора и изражавања бунта путем плеса који има моћ да повуче тела у заједништво „помажући им да нађу заједнички ритам и да се крећу као једно” (Foster 2002)⁴.

ДРУШТВЕНИ ПЛЕСОВИ: НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ (ДВАДЕСЕТ ПРВИ ВЕК)

Када сагледавамо, међутим, спонтаније и, рекла бих, енигматичније форме плесно-извођачких пракси које су настале у урбаним миљеима и које отворено преиспитују идеју заједништва у глобализацији, свакако треба поменути појам флеш-моба. Флеш моб се, за почетак, разликује од горе поменутих плесних жанрова, јер се не базира на специјалним принципима одређене плесне технике већ се дефинише својим односом према новим технологијама. Флеш моб је нови урбани феномен који омогућава фузију популарне културе, плеса и нових технолошких медија за које истражвачи верују да творе нове врсте друштвености у локалном и глобалном контексту (в. Kalogeropolou 2007; Nicholson 2005; Parviainen & Pirhonen 2013). Настао је почетком двехиљадитих у Америци, али је убрзо постао глобални феномен⁵. Флеш моб је привремено просторно заједништво странаца у јавном простору које је потајно планирано преко друштвених мрежа тако да личи на спонтано изражавање. Флеш

⁴ Постоје, наравно, и бројни други друштвени плесови који су се развили током двадесетог века и који су се, као и танго, базирали на заједништву посредством додира два тела, као и на идеји заједништва путем ритмичког усаглашавања више тела у истом простору као рејв. Танго је одабран као пример јер је његова светска популарност почетком двадесетог века учинила да управо овај жанр „отвори врата” за слична изражавања заједништва (и сопства) на плесном подијуму. Рејв је одабран пак, јер су антрополози најчешће писали управо о рејву када су говорили о ритуалном заједништву у новим, глобалним, контекстима.

⁵ Флеш моб је имао одјека и у Србији, где се одржавао махом у слављеничке и рекламне сврхе. Заступљене плесне форме су биле балет, улични плес и фолклор. Осим плеса, флеш моб у Србији афирмисао је и гимнастику као и оперу и симфонијски оркестар.

моб је пажљиво оркестриран да се одигра на јавној сцени где највише погодује ремећењу свакодневних ритуала урбаног живота тако да произведе спектакл који ће бити упамћен од стране публике и посматран безброј пута путем секундарне, онлајн публике. Позивне поруке се често шаљу са непознатог броја или организатор користи псеудоним и обухватају упутства о задатку или акцијама флеш моба као што су, датум, време и локација на којој ће се догађај одржати (в. Muse 2010). Од 2003. форма флеш моба доживела је велику популарност и на глобалној сцени јавила се у више облика: као фриз фрејм, зомби ход, борбе јастуцима, тихи рејв, на тај начин испуњавајући комерцијалне, политичке или слављеничке сврхе (в. Gore 2010). Дефиниција флеш моба коју нуди оксфордски речник је следећа: „Јавно окупљање потпуних странаца, које је организовано путем интернета и мобилног телефона, који изводе акт без икакве сврхе и потом иду кућама” (Oxford Dictionary, 2020). Међутим Џорџијана Гор тврди да иако флеш мобови делују као површна забава они су „ретко или никада без сврхе” (Gore 2010, 126). Дакле, упркос скепси са којом многи аутори посматрају политички и сваки други потенцијал флеш моба, Колигфрекс и Ворен наглашавају да је ова извођачко-окупљачка форма утемељена у демократским принципима и, као таква, има потенцијал да се претвори у јаку снагу друштвене акције (Kauliggfreks & Warren 2010, 211–227). Без обзира на различите врсте флеш моба као и различите сврхе које могу да имају, они углавном имају исто трајање, тип локације као и организационе структуре које их омогућавају. Софистицирани технолошки напредак данас олакшава организацију флеш моба путем платформи као што су Твитер, Фејсбук, Јутјуб, као и текстуалним порукама и е-поштом који су коришћени у раним данима флеш моба и који могу мобилисати људе на брз и ефикасан начин (Molnár 2014). На тај начин, како Молнар наглашава, „све основне организационе платформе [...] користе један од кључних новина нових медија: могућност ефективне комуникације на једном или више канала” (Molnár 2014, 52). Према Сијери, порекло флеш моба можемо тражити у уметничким хепенинзима Алан Капрова од 1950-их година (Sierra 2017). Капровљеви хепенинзи су почели као сценарио скупине покрета, звука, мириса и светла, са упутствима датим извођачима и гледаоцима подједнако и еволуирали су у спонтану, прославу понашања групе. Сијера тврди да флеш мобови отелотворују ове верзије хепенинга са додатном подршком друштвених медија, који могу да мобилишу на стотине странаца, као и безброј гледала и пратиола друштвених мрежа. Неке старије претече флеш

моба могу укључити и путујуће трубадуре, жонглере и имитаторе. Иако су ови актери углавном радили као соло извођачи, њихово деловање увек је пвезано са неком врстом спонтаног извођења, које омогућава спонтано окупљање на јавном месту. Међутим, флеш моб се разликује, као нова појава, по следећим својствима: најважнија карактеристика је партнерство флеш моба са новим технолошким медијима. Друга тачка разликовања између флеш моба и авангарде јесте у односу према перформативном простору. За разлику од авангардних догађаја који су углавном повезани савизложбеним халама или позориштима, флеш мобови користе природне пејзаже и звучне подлоге у граду и тако, реметећи свакодневну рутину, они постају уроњени у свакодневницу (в. Molnár 2014; Muse 2010). Осим тога, флеш мобови заиста указују на нове форме лицем-у-лице социјалне интеракције, физичког простора и нових технолошких медија. По мишљењу Стаменове, нови медији су потенцијално створили једно ново нарцисоидно друштво где су појединци преокупирани личним мобилним уређајима и где је интеракција лицем лице права реткост (Stamenova 2014). Флеш мобови, према томе, изазивају и потенцијално мењају овакво стање ствари, захтевајући физичко присуство заједништва у јавном простору али и нуди трајни живот ових перформанса, јер ће се ови наћи на некој од платформи доступни за даљи преглед. То значи да флеш мобови, чешће него било која друга извођачка форма, имају потенцијал да избегну ефемерност и постигну „дигитални загробни живот у сајбер простру”, где се могу видети од стране шире публике (Shrestsova 2013). Међутим, идеја да је велика или чак мала група људи спремна да одговори на анонимну поруку и учествује у флеш мобу изазива, код неких аутора, забринутост у погледу агенсности људи⁶ (в. Muse), док други пак тврде да флеш мобови имају моћ обликовања јавног дискурса и да омогућавају становништву агенсност (в. Molnár). Којој год се критичкој позицији приклонимо у разматрању овог феномена, остаје чињеница

⁶ „Флеш мобови су једна врста ‘паметних гомила’ (smart mobs) односно било које групе која користи дистрибуирану технологију за распоређивање људи или информација. Али док паметне гомиле често служе практичним функцијама или политичким циљевима – помислите на студентске протесте у Чилеу или на недавне немире у Ирану – флеш мобови се дефинишу својом намерном ирелевантношћу. Као што је рекао један блогер, ‘они демострирају моћ многих у потрази за ничим’ (Tom 2010). Као што им и име говори, флеш мобови изазивају забринутост због неослушног потенцијала гомиле која се окупља узнемирујућом брзином, али то су герилци без гуегте, терористи без терора, нереди без беса” (Muse 2010, 10) .

да је флеш моб спонтана друштвена плесна форма која је недовољно истражена а која захтева од истраживача дубоко разумевање технологија и процеса који обликују друштвеност у двадесет првом веку.

ЗАЈЕДНИШТВО У УМЕТНИЧКОМ ПЛЕСУ: КИНЕСТЕЗИЈА, ДОДИР, ЕМПАТИЈА

Иако се у мањој мери експлицитно истраживао појам заједништва у уметничким плесним праксама, ове су, пак, развиле појам *кинестезија*, који има дугу традицију, али и „нови живот” у студијама плеса, филозофији и неуронауци.

Фредерик Александер је дефинисао „кинестетички осећај” почетком двадесетог века, тврдећи да је свако људско биће способно да физичко, емоционално и ментално стање преведе у мишићну напетост (в. Goodridge 1999). На исти начин, психолог Шерингтон дефинисао је „шесто чуло” у кинестетичком смислу као „укорењено у тетиве, мишиће, лигаменте, зглобове, органе, жлезде и судове људског тела” (в. Sieben 2007, 138). Ово чуло, према наведеним ауторима, даје људима осећај сопства у покрету. Почетком двадесетог века плесни теоретичар Џон Мартин дефинисао је људску способност „унутрашње мимикрије” као основу за разумевање учешћа у покрету. Унутрашња мимикрија се односи на комбинацију емотивних и моторичких одговора на покрет који је регистрован нашим чулима који апелују на урођени осећај за покрет код људи (Martin 1965, 53). Студије плеса свакако су виделе примену појма кинестезија у разумевању идеје заједништва. Тако, Ди Рејнолдс утемељује стварање „одређене врсте (привремене) заједнице, [у] већој или мањој мери путем заједничког кинестетичког искуства” (Reynolds 2007) односно у протоку и дељењу енергије током плесног извођења. На исти начин, Бакланд теоретише везу између кинестетичког искуства плеса и стварања квир (queer) заједница⁷ тврдећи да

[у] импровизованом друштвеном плесу, учешће производи, шире гледано, две кинесфере – појединца и групе. Преговори ове две кинесфере у односу на музику и у односу на друге у групи говори да кореографија појединаца једних према другима и према групи ствара физичке и друштвене основе квир (queer) светова (Buckland 2002, 94).

⁷ Бакландова је радила истраживање међу припадницима ЛГБТ заједнице коју она дефинише као квир заједницу.

Недавно је, међутим, кинестезија имала другачији третман у студијама плеса који се удаљава од биолошке основе кинестезије ка културној перцепцији исте. Тако Сузан Фостер истражује промене у разумевању кореографије, кинестезије и емпатије, почевши од давне 1700. године до данашњих открића огледала неурона у неурофизиологији (Foster 2010). Упркос данашњим тенденцијама да се кинестетичка емпатија тумачи биолошким основама људског тела, Фостерова оспорава постојање физичке или спонтане везе између плесачевог тела и тела посматрача. Она настоји да покаже да „оно што се често доживљава као спонтано јесте, у ствари, пажљиво конструисано” (Foster 2010, 2). Фостерова објашњава како су и плесачеви и гледаочеви доживљаји кореографске емпатије обликовани „заједничким и важећим идејама тела и субјективности у датом друштвеном моменту као и јединственим околностима гледања одређене плесне представе” (Foster 2010, 2). Из нешто другачијег угла, Мајкл Гард тврди да појам кинестезије није довољан да у потпуности објасни осећај задовољства који плесачи имају док плешу и закључује да искуство и задовољство при извођењу плеса не може бити одвојено од друштвено посредованих оптицаја значења плеса (Gard 2006)

Упркос критикама које је идеја кинестезије у плесу претрпела од самих плесних теоретичара, може се рећи да је појам кинестезије односно кинестетичке емпатије једини оригинални теоријски допринос студија плеса, који је, иако критикован и оспораван током двадесетог века, ипак служио не само као потка најузбудљивијих дебата оплесу, већ као и инспирација самим плесачима и кореографима. Модерни плесачи били су директно заинтересовани за стварање заједница посредством заједничког искуства плеса, размену енергије и ритма⁸ међу плесачима и са публиком, користећи отворено појам кинестезије. Тако су плесачи раног двадесетог века истраживали кинестетичку природу плеса и њен однос према публици, покушавајући да трансформишу пасивну публику у „унутрашње учеснике” (Reynolds 2007). Иако су имали тенденцију да оспоравају биолошке и метафизичке основе кинестезије, постмодерни плесачи средине двадесетог

⁸ Ритам је такође један од појмова који је дуго имао значај у дефинисању плесног заједништва, док новији научни експерименти користе појам „телесног заноса” и показују да је људски телесни капацитет за координисани ритмички покрет који се постиже кроз музику и плес заснован на пулсу, присутан код људи од детињства. Ова способност бихевијоралне синхронизације у покрету са другима ствара моћну повезујућу силу коју историчар Вилијам Мекнил (1995) назива „мишићно повезивање” – осећај кооперације и заједништва кроз телесно увлачење.

века осмислили су плес / плесни метод⁹ који је утемељен на идеји поверења, поделе ризика и стварање заједништва импровизиваним покретом. Контакт импровизација, амерички плесни облик, представља пример структурираног система покрета чије су карактеристике део промене културног миљеа. Развој контакт импровизације био је инициран плесним перформансом *Magnesium* који је осмислио плесач Стив Пакстон 1972. године и који је извела група студената Оберлин колеџа, који су се фокусирали на унутршњи покрет и атлетицизам који је укључивао рвање, падање, скакање и кортљање. Током наредног лета, Пакстон је са групом колега даље развио овај језик покрета и у Џон Вебер галерији у Њујорку дао је свој први концерт контакт импровизација који је, наводно, имао „велики кинестетички и емотивни утицај на публику” (Pallant 2007). Инспирисан успехом, Пакстон је наставио да развија контакт импровизацију експериментисањем са партнерским давањем и узимањем тежине приликомз импровизације. Од тада, контакт импровизација се развила на разноврсне начине, иако је остала јасно идентификован стил покрета. Из Америке се проширила у Европу и од 1970-их година до данас бива практикована широм света. Плесачи у контакт импровизацији стварају плес колаборативном интеракцијом, базирајући своју импровизацију на физичким силама тежине и брзине кретања (моментум). Такође, основна филозофија контакт импровизације налаже преокретање културне хијерархије чула: од плесача се очекује да напусте зависност од визуелног и да освесте нијансе додира односно тактилног. У контакт импровизацији кожа постаје примарно средство комуникације. Плесачи би требало да су потпуно обузети својом праксом, интуитивно осећајући покрете и потребе партнера и користећи махом чуло додира. Са друге стране, водећи рачуна о потребама партнера и о ограничењима простора, плесачи уједно морају да држе енерију покрета слободном и плутајућом без икакве самоконтроле јер само тако могу да развију потребан моментум. Да би ово било могуће, потребно је да плесачи имају огромно поверење у своје партнере и процес интеракције са њима. Осим самог стила покрета, постоје и други разлози за повезивање контакт импровизације са друштвеним плесовима. На пример, контакт импровизација много се чешће учи у неформалним ситуацијама које окупљају плесаче из

⁹ Контакт импровизација и дан данас представља непрецизну термилошку одредницу јер уједно означава плес по себи као и истраживачки плесни/кореографски метод.

ван професионалних оквира, које наликују колективним музичким импровизацијама (џем-сешн, енгл. *session*). Свако може да практикује контакт импровизацију у теорији, независно од степена плесне компетенције. Према Синтији Новак, контакт импровизација је настала и доживела популарност током осамдесетих година двадесетог века у моменту када млада средња класа у Америци а доцније и у Европи, преузима и негује вредности заједничког живота којем погодује идеја слободног плутајућег покрета, контакт импровизације у комбинацији са поверењем у заједништво који тим путем настаје (Novack 1990). Што се тиче критичког осврта на појам контакт импровизација, Бојана Цвејић указује на недостатак филозофије која би утемељила контакт импровизацију изван дискурса личног искуства. Укратко, први плесачи који су градили искуство у контакт импровизацији и писали о њему, чинили су то са становишта приоритизације личног искуства, врло често путем некритичке афирмације и фетишизације „искуства као таквог“, које је, на крају крајева, немогуће нити вербализовати (Свејић 2015). Тако је један од најранијих сарадника Стива Пакстона, Данијел Лепкоф сугерисао да је „примат телесног искуства над когницијом и разумевањем једна од основних дистинкција контакт импровизације од осталих плесних форми“ (Pallant 2007). Цвејић, са друге стране, прати линију идеје импровизације као композиције, коју је први развио Вилијам Форсајт у свом кореографском опусу, да би указала на различите могућности развоја и разумевања идеје импровизације у раду плесача, као што су, на пример, Џонатан Бароуз и Јан Рицема. Иако је контакт импровизација доживела широку примену у разним пољима плесне праксе (у плесној медицини, психо драми итд.) ипак је остала повезана са уметничким плесом и са дебатама у оквиру плесне теорије. Међутим, појам кинестезије остао је и поново постаје жив појам у студијама плеса упркос интерној критици коју је претрпео. Појам и значај кинестезије у дефинисању, стварању, и учешћу у заједници недавно добија обновљену пажњу не само од стране плесних теоретичара, него у ширем интердисциплинарном пољу, које укључује неуронауку, медицину, психологију и филозофију.

ЗАКЉУЧАК

Осим узбудљивих извођачких форми, двадесет први век почео је да редефинише не само појам плеса и заједништва, већ и појам самог плесног истраживања (в. Njaradi 2018b). Недавно откриће огледала неурона од стране неуронаука „Покренуло је бујицу науч-

них истраживања” (Berrol 2006, 302) које директно привилегују плес у својим теоријско-практичним импликацијама. Студије огледала неурона су откриле да се идентични сетови неурона у кортексу активирају и када се види радња и када се врши та радња. Ова област истраживања се, за сада, углавном примењује у терапији плесом/покретом, повезаном са истраживањем емоције, емпатије и интерсубјективности (McGarry & Russo 2011). Међутим, осим плесне терапије неуронаука лагано почиње да преиспитује и сам појам плесног истраживања, а такође је добила значај и у новијим студијама музике, посебно у погледу односа извођач–публика и у истраживању смисла заједнице, као и у новијим антрополошким истраживањима ритуала. Сантос Њуал показује да недавне студије хемије мозга указују да је „људско биће предодређено за холистичка и трансцендентна искуства која се могу наћи у ритуалу, било да се ради о рок концерту или дубокој медитацији” (Santos Newhall 2009, 98). Осим неуронаука, студије музике као и антропологија музике почињу да истражују појам афекта, који почиње нашироко да редефинише наше разумевање музике и стварања заједништва. Афект је још један појам помоћу којег се данас може дискутовати о идеји партиципаторности у филозофији и студијама извођења. Афект се односи на идеју живе или отелотворене сензације (Massumi 2002; Thrift 2007; Campbell & Rew 1999) која није „поље одређеног комуникативног садржаја [...] већ капацитета и интензитета” (Thompson 2009). Афект се генерално односи на способност нашег тела да осећа и да делује (Thrift 2004, 62). У чланку о верским музичким фестивалима, антрополог Дебора Капчан теоретише о ономе што она зове „обећање звучног превода”, које је „поверење у крајњу преводивост слушних (за разлику од текстуалних) кодова” (Kapchan 2008). Фестивали духовне музике, по Капчановој, стварају транснационалне заједнице афекта. Џудит Бекер је још једна од теоретичарки музике која повезује теорије афекта и неуронаука (Becker 2004). Бекерова у својој изванредној студији слушања музике и понашања налик падању у транс, уводи термин „дубоко слушање” да би описала начине на који слушаоци који не поседују знања и вештине за репродукцију музике могу дубоко да се ангажују и осећају музику, на тај начин постајући „дубоки слушаоци”. Бекерова тако објашњава да су „дубоки слушаоци описни термин за особе које су дубоко погођене, можда чак и до суза, једноставним слушањем „музичког комада” (Becker 2004, 2). Према Бекеровој дубоко слушање у западним друштвима је слично транс у бројним не-западним друштвима у којима је ритуални транс мање маргинали-

зован. Иако се Бекерова фокусира на музику и помало на покрет/ плес користећи појам трансa у својој интерсекцији афекта и неуро- наука, психолог Стивен Браун тврди да је у последњих десет година дошло до преокрета у интересовању когнитивних и неуронаучника, чије је интересовање померено са музике, која је била кључна у раним истраживањима, ка плесу који постаје центром „новог таласа” когнитивних истраживања (Brown 2011). Истраживања плеса се тако ослањају на значајна истраживања већ обављена на примеру музике, потом се комбинују са фасцинантним јединственим одликама плеса, као што су идеје комплексних корака, моторног учења и имитације и, коначно, интерперсоналног контакта који гради осећај емпатије и заједништва. Иако ова истраживања имају велику улогу у развоју поља плесне терапије, као и плесне едукације (в. Bläsing, Puttke & Schack 2010), њихов најшири допринос јесте у домену теорије еволуције језика и музике. Тако Стивен Браун и Мајкл Лоренс сматрају плес синтезом репрезентативних капацитета језика са ритмичношћу музике која нам омогућава да причамо приче својим телима, док истовремено синхронизујемо своје покрете са њима на начин који подстиче друштвену кохезију (Brown & Parsons 2008).

Дакле идеја заједништва у плесу, као и у музици, тренутно захтева интердисциплинарни и веома отворен приступ који укључује дугу традицију писања о кинестезији у плесу, савремене филозофске импликације афекта, као и опрезно али и узбудљиво разматрање донекле неуронаука. Најзад, дуга традиција истраживања дуалне природе ритуала у антропологији, његових унифицирајућих и трансформативних капацитета (Santos Newhall 2009) може нам помоћи да говоримо о заједништву у плесу, без обзира на недостатак јединственог теоријског и културног речника специфичног за њега.

Литература

- Anderson, Jack. 1987. *Dance*. New York: Newsweek Books.
- Becker, Judith. 1994. "Music and trance." *Leonardo Music Journal* (4): 41–51.
- Becker, Judith. 2004. *Deep Listeners: Music, Emotion and Trancing*. Bloomington: Indiana University Press.
- Berrol, Cynthia. 2006. "Mirror neurons, the therapeutic process and empathy." *The Arts in Psychotherapy* 33 (4): 302–315.
- Bläsing, Puttke & Schack, eds. 2010. *The Neurocognition of Dance. Mind, Movement and Motor Skills*. New York and Hove: Psychology Press.

- Brandstetter, Gabriele, Gerko Egert & Sabine Zubarik. 2013. "Introduction". In *Touching and Being Touched. Kinesthesia and Empathy in Dance and Movement*, eds. Gabriele Brandstetter, Gerko Egert & Sabine Zubarik, 3–13. Berlin – Boston: de Gruyter.
- Buckland, Fiona. 2002. *Impossible Dance. Club Dance and Queer World-Making*. Middletown CT: Wesleyan University Press.
- Campbell, John & Alan Rew. 1999. *Identity and Affect: Experiences of Identity in a Globalizing World*. London: Pluto Press.
- Cvejić, Bojana. 2015. *Choreographing Empathy. Expressive Concepts in Contemporary Dance and Performance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- D'Andrea, Anthony. 2007. *Global Nomads: Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa*. London: Routledge.
- Deniston, Kristin. 2007. *Tango i njegov smisao*. Beograd: Prosveta.
- Foster, Susan. 2002. *Dances that Describe Themselves: The Improvised Choreography of Richard Bull*. Middletown CT: Wesleyan University Press.
- Foster, Susan. 2010. *Choreographing Empathy: Kinesthesia in Performance*. London and New York: Routledge.
- Gard, Michael. 2006. *Men Who Dance, Aesthetic, Athletic and Art of Masculinity*. New York: Peter Lang Publishing.
- Goodridge, Janet. 1999. *Rhythm and Timing of Movement in Performance: Drama, Dance and Ceremony*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Gore, Georgiana. 2010. "Flash mob dance and the territorialisation of urban movement." *Anthropological Notebooks* 16 (3): 125–131.
- Hamera, Judith. 2007. *Dancing Communities: Performance, Difference and Connection in the Global City*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kalogeropolou, Sofia. 2007. "'Zorba the Flashmobian': National Communities go Viral." *Dance Research Aoteraoa* 4: 153–169.
- Kapchan, Deborah. 2008. "The promise of sonic translation: Performing the festive sacred in Morocco." *American Anthropologist* 10 (4): 467–483.
- Kauliggfreks, Ruud & Samantha Warren. 2010. "Swarm: Flash mobs, mobile clubbing and the city." *Culture and Organisation* 16 (3): 211–227.
- Kunst, Bojana. 2010. "The Economy of Proximity." *Performance Research* 14 (3): 81–88.
- Martin, John. 1965. *Introduction to the Dance*. New York: Dance Horizons.
- Martin, Randy. 1998. *Critical Moves: Dance Studies in Theory and Politics*. Durham NC: Duke University Press.
- Martin, Randy. 2004. "Dance and its others: Theory, state, socialism". In *Of the Presence of the Body: Essays on Dance and Performance Theory*, ed. Andrew Lepecki, 47–64. Hanover NH: Wesleyan University Press.

- Massumi, Brian. 2002. *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham, NC and London: Duke University Press.
- McGarry, Lucy & Frank Russo. 2011. "Mirroring in dance/movement therapy: Potential mechanisms behind empathy enhancement." *The Arts in Psychotherapy* 38 (3): 178–184.
- McNeill, William, 1995. *Keeping Together in Time. Dance and Drill in Human History*. Harvard, Mass.: Harvard University Press.
- Molnár, Virág. 2014. "Reframing public space through digital mobilization: Flash mobs and contemporary urban youth culture." *Space and Culture* 17 (1): 43–58.
- Muse, John H. 2010. "Flash mobs and the diffusion of the audience." *Theater* 40 (3): 9–23.
- Nicholson, Judith. 2005. "Flash! Mobs in the age of mobile connectivity." *Fibreculture Journal* 6: 1–15.
- Novack, Cynthia. 1990. *Sharing the Dance: Contact Improvisation and American Culture*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Nahachewsky, Andriy. 2011. *Ukrainian Dances: A Cross-Cultural Approach*. Jefferson, North Carolina: McFarland.
- Njaradi, Dunja. 2018a. *Knjiga o plesu. Tradicije, Teorije, Metodi*. Beograd: Ansambl narodnih igara i pesama „Kolo“.
- Njaradi, Dunja 2018b. "Trans, muzika i ples – stare teme i novi interdisciplinarni dijalozi." *Etnoantropološki problemi* 13 (4): 987–1005.
- Pallant, Cheryl. 2007. *Contact Improvisation. An Introduction to a Vitalizing Dance Form*. Jefferson NC: McFarland & Company.
- Parviainen, Hanna & Arto Pirhonen. 2013. *Social movements within interfaces in urban environments: Flash mobs as kinaesthetic marketing and political campaigns*. Tampere, Finland: IugYmedia.
- Pouillaude, Frédéric. 2017. *Unworking choreography. The Notion of the Work in Dance*. Oxford: Oxford University Press.
- Rakočević, Selena. 2013. "Tracing the discipline: eighty years of ethnochoreology in Serbia." *New Sound* 41 (1): 58–86.
- Reynolds, Dee. 2007. *Rhythmic Subjects: Uses of Energy in the Dances of Mary Wigman, Martha Graham, and Merce Cunningham*. Alton Hants: Dance Books.
- Ross, Janice. 2004. "Anna Halprin's Urban Rituals." *TDR: The Drama Review* 48 (2): 49–67.
- Saldanha, Arun. 2004. "Goa trance and trance in Goa: Smooth striations". In *Rave culture and Religion*, ed. Graham St. John, 256–272. London: Routledge.
- Santos Newhall, Anne. 2009. *Mary Wigman*. London: Routledge.
- Scolieri, Paolo. 2008. "Global/mobile: Re-Orienting dance and migration theory." *Dance Research Journal* 40 (2): V–XX.
- Shresthova, Sangita. 2013. "Bollywood dance as political participation? On flash

- mobs, new media, and political potential." *The International Journal of Research into New Media Technologies* 3: 311–317.
- Sieben, Irene. 2007. "Expedition to the inner teacher. How the pioneers of movement studies inspire dance". In *Knowledge in Motion: Perspectives of Artistic and Scientific Research in Dance*, eds. Sabine Gehm, Pirrko Husemann & Katharina von Wilcke, 137–146. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Sierra, Horacio. 2017. "To Be a Public Spectacle to All': Flash Mobs and the Potential for Revolutionary Theater". In *Playing Offstage. The Theater as a Presence or Factor in the Real World*, ed. Sidney Homan, 41–57. Lanham: Lexington Books.
- St. John, Graham. 2004. "Introduction". In *Rave Culture and Religion*, ed. Graham St. John, 1–17. London: Routledge.
- Stamenova, Mila. 2014. "Flash mobs: Social construction of public spaces as places for sociability & public discourse." Master's thesis. Utrecht University, The Netherlands.
- Thompson, James. 2009. *Performance Affects: Applied Theatre and the End of Effect*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Thrift, Nigel. 2004. "Intensities of feeling: Towards a spatial politics of affect." *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography* 86 (1): 57–78.
- Thrift, Nigel. 2007. *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. London: Routledge.
- Turner, Victor. 1969. *The Ritual Process: Structure and Antistructure*. Chicago: Aldin Publishing Company.

Извори

- Oxford Learner's Dictionary, 2020. "Flash mob."
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/flash-mob> (приступљено 22. decembra 2020).
- Brown, Steven. 2011. "Is Dance 'The Next Wave' in Cognitive Neuroscience?"
<https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-guest-room/201111/is-dance-the-next-wave-in-cognitive-neuroscience> (приступљено 12. децембра 2020).
- Brown Steven & Lawrence Parsons. 2008. "The Neuroscience of Dance" <https://inclusivedance.eu/wp-content/uploads/2017/04/The-neuroscience-of-dance.pdf>. (приступљено 8. maja 2022).

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ДАНИЛО ТРБОЈЕВИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

danilo.trbojevic@ei.sanu.ac.rs

Како упокојити „политичког вампира“: аберација као друштвено-политички конструкт*

Концепт вампиризма у традицији културе сељаштва представља инверзију друштвених норми од стране појединаца или група које заједница препознаје као одговорне за друштвене проблеме и кризе. „Вампир“ као друштвена институција има улогу у разрешавању кризе, али и едукује заједницу о моћи колектива и пожељном моделу погледа на свет. Међутим, искуство теренских истраживања намеће перспективу која „вампира“ не доживљава само као ригидну институцију, већ и као адаптабилно оруђе друштвене или политичке комуникације. Анализом два случаја (перформанса) „убиства политичког вампира“ (Јосипа Броза Тита и Слободана Милошевића), као перформанса политичке комуникације, настојим да укажем на пресудну важност разумевања контекста, позиција и мотивације актера у дијалогу, као фактора пресудних за разумевање циљева и последица полемике посредством вампирске симболике. Фокус анализе је на „вампирици“, означитељу аберантног, који вампирску симболику користи као средство ширења политичких информација и постизања политичких циљева.

Кључне речи: политички вампир, Јосип Броз Тито, Слободан Милошевић, хибридно друштво

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

Slaying the “Political Vampire”: Aberration as a Socio-Political Construct

The concept of vampirism in the tradition of peasant culture is an inversion of social norms by individuals or groups, which the community recognizes as responsible for social problems and crises. “Vampire” as a social institution has a role in resolving the crisis, but also manifests power of the collective and the desirable model of worldview. However, the experience of field research imposes a perspective that does not perceive the “vampire” as a rigid institution, but also an adaptable tool of social or political communication. By analyzing two cases (performances) of “murder of a political vampire” (Josip Broz Tito and Slobodan Milosevic), as a performance of political communication, I try to point out the crucial importance of understanding the context, position and motivation of actors in dialogue. The focus of the analysis is on “vampires”, the signifier of the aberrant, who uses vampire symbolism as a means of spreading political information but also achieving political goals.

Key words: political vampire, Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, hybrid society

Едгар Морен гроб (гробно место) сматра симболом људске немоћи пред неумољивом судбином смртника, али и зачетком измишљања *оној свеџа*, људске културе и целине људског духа. Пракса полагања оруђа или дарова у гроб, представља преламање *овоземаљској* и *оноземаљској*, те указује на комплексност развоја људских идеја о (постхумној) судбини покојника (Morgen 1981, 25). Поменуто илуструје жељу да се *онај свеџ* или судбина појединца након смрти осмисле репродукујући овоземаљски поредак.¹ Модеран човек такође настоји да сахрани покојника у најлепшем оделу, са омиљеним ручним сатом или наруквицом, наочарима или златом и новцем. Како истраживања религије показују, поменуте праксе не практикују само религиозни, већ и агностици, атеисти и други, јер, у крајњем случају, сви имамо неку идеју о томе шта следи након смрти (Pavićević 2011, 33). Једно од могућих објашњења континуитета ове праксе јесте да су социјални симболи покојнику потребни само уколико постоји идеја о наставку

¹ Сахрана, обред опраштања и идеја о продужењу живота након смрти на неограничено време, које се не мора поклапати са вечношћу (овај концепт је много касније осмишљен), заокупљали су пажњу и Џејмса Џорџа Фрејзера који је нагласио да историјски и географски, а тиме и културни континуум не можемо посматрати као универзалност (Morgen 1981, 25).

живота након смрти, пролонгирању идентитета и статуса, те наставку овоземаљског социјалног (па и политичког?) поретка на „оном свету“.

Душан Бандић, истражујући религиозност и идеје о смрти, у контексту народне, а посебно традиције културе сеоских заједница, закључује да поред биолошког постоји и „постхумно умирање“ (Bandić 2008, 82). Након смрти, а потом сахране, пут покојника на „оном свету“ прате табуи и ритуали којим заједница потпомаже процес његовог удаљавања од *овој*, ка позицији *на оном* свету и у вечности.² Покојник након годину дана престаје да буде „нови покојник“ и временом се придружује другим прецима, а ближњи га надаље повезују са *оним*, а не *овим* светом. Постхумна егзистенција покојника на „оном“ надаље је условљена сећањем ближњих и заједнице на „овом свету“.³

У неким случајевима, покојници „остају на овом свету“. Овакви појединци су увек посебни, али њихова социјална позиција и улога, а тиме и однос заједнице према телу или гробу, умногоме зависи од друштвене перцепције „лика и дела“ покојника. Морална слика се конструише, како односом заједнице и покојника за живота, тако и друштвеним памћењем. У том смислу, друштвени и политички контекст утиче на консензус о врсти посебности појединца те његове пожељне, трајне друштвене позиције (у односу на „вечност“).⁴ Однос

² Приликом обилазака сеоских заједница (околина Књажевца, Лознице, Ваљева и Јагодине) настањених становништвом које се идентификује или изјашњава као српско или српског порекла, приметно сам специфичан однос према телу и души покојника. Тело се, по правилу, сахрањује у гроб а душа одлази на *онај свет*. Ипак, уколико неко погине далеко од свог дома те се тело не пренесе и сахрани на гробљу, или уколико се неко удави а тело није могуће наћи, прибегава се подизању „крајпуташа“, споменика који се обично поставља покрај пута, на атару села или месту страдања покојника са циљем упокојења несмирне душе (Trbojević 2011, 131–155).

³ „Постхумна егзистенција“ и „постхумно умирање“, као последице процеса друштвеног сећања и памћења, условљени су социјалним статусом покојника у специфичном друштвеном контексту. (Колективно) памћење, како то Морис Албваш наводи, разликује се од сећања, јер се ради о различитим феноменима. Сећање, као процес, усмерено је у једном правцу, у прошлост, док је памћење двосмеран феномен (дакле, у правцу прошлост–садашњост) (Kuljić 2006, 8). Посредством конструкције друштвеног памћења, особе различитих друштвених статуса за заједницу могу „живети“ и након смрти, као део колективне, друштвене стварности, заједничких митова, идеологија и идентитета.

⁴ Кулић наводи да је „добра“ смрт у неким заједницама представљала улагање у нов живот организоване групе, те се може политички користити у зависности да ли се ради о верском, националном или класном погледу на смрт, која се потом не конципира као нестајање, већ као прелаз у вечност (Kuljić 2013, 65). „Вечност“ као апстрактан појам, није само идеја која олакшава човеку трауму смртности (Kuljić 2014, 36), већ, као политичко оруђе, може служити и као основа дихотомије (обичног) човека и надчовека.

друштва према баштини покојника формулише однос према гробу као (светом) месту ходочашћа, или пак, пребивалишту демона.

У традицији балканског сељаштва и западне вампиристике⁵, аберантни покојници су означени као демони – „вампири“. Ови појединци су симболи индивидуалне, групне или колективне (социјалне) аберације, односно, инверзије друштвених норми (Bandić 2008, 92). Појава овог демона у селу представља претњу по заједницу, што, по предањима и исказима, може резултовати колективним ритуалом „убиства вампира“ (Bandić 2008, 85). Ритуали деструкције (пробадање, спаљивање) или преношења/протеривања демона на *онај* свет, настоје да регулишу позиције живих и мртвих, тиме репродукујући идеје заједнице о позитивном поретку света.

Функционалистички посматрано, означавањем и неутралисањем претње, угрожена и измештена заједница (*communitas*) превазилази друштвену драму, чиме се остварује социјални еквилибријум и јачају друштвене везе (Turner 1974). Концепт „аберације“ у оваквим околностима може бити средство означавања појединца (кривог или невиног) који у заједници фигурира као „жртвени јарац“.⁶ Појединцима се, из различитих разлога, приписује кривица за друштвене проблеме, те се њиховим симболичким изопштавањем (уништењем тела и гроба) друштво може осветити, али и „излечити“.

Као институција која репродукује норме и светоназор, овај концепт функционише и као посредник у комуникацијском односу предака и потомака (Turner 1974; Bandić 2008). Пошаљиоци и примаоци порука (не нужно свесни ове комуникације) генерацијама репродукују одређене традицијске норме, обрасце и институције (попут „вампира“). Заједница делује као апстрактни, али надмоћни ентитет, способан да означи, изопшти и физички или пак метафизички уништи (девијантног) појединца. Овај сложен комуникацијски процес производи идеју по којој је живот по мери колектива и његових норми једини начин да се оствари позитивна и трајна постхумна егзистенција.

Приликом теренских истраживања (на тему демонолошких предања) која сам спровео у сеоским заједницама у околини Књаже-

⁵ Вампиристика као одредница представља књижевни поджанр фантастике и хорора, инспирисана мотивом вампиризма српске фолклорне традиције и савремене књижевности Запада (Damjanov 2020, 155).

⁶ „Жртвени јарац“ представља особу или ентитет којој се приписује одговорност за социјални проблем који дотиче заједницу и подстиче одговор угроженог друштва резултирајући елиминацијом означеног узрока проблема а тиме еквилибријумом и јачањем социјалних односа (Turner 1974; Girard 1977).

вца, Врања, Лознице, Деспотовца, Ваљева, Јагодине, Ђуприје, Параћина и Трстеника (у периоду 2009–2022. године)⁷ приметио сам да се Бандићева теорија о „вампиру“ као институцији, често показала исправном. Ипак, на основу старе етнографске грађе и резултата мојих теренских истраживања, уочио сам два битна феномена који усложњавају Бандићеву теорију. Прво, уколико консултујемо стару етнографску грађу, уочавамо помене крвопијства, заразе, сексуалности или „вампировића“⁸ као концепте некада уско повезане са промишљањем вампиризма. Поменути аспекти вампиризма су, чини се, фигурирали као одговор на друштвене околности и различите потребе заједница у специфичном социјалном и историјском контексту. Са друге стране, за време горенаведених теренских истраживања уочио сам да савремени наративи о вампиризму делују сведеније а сам мотив осиромашено. Ово можемо посматрати као последицу промена културне стварности, начина живота и међуљудских односа у селима која сам посетио. Ипак, у наративима саговорника који су били сведоци или актери у препознавању, проналажењу и „убиству вампира“ као фактор пресудан по разумевање перцепције или инструментализације „вампира“ били су управо међуљудски односи. Деловало је као да критеријум за препознавање аберације, идеје греха, грешности и кривице, лежи у „оку посматрача“, те да од позиције оног ко препознаје присуство „вампира“ зависе интерпретације појаве као и облик опхођења према демону. Наметнуло се питање одно-

⁷ У књажевачком крају обишао сам села: Локва, Равна, Јабланица, Доња Каменица, Штрбац, Градиште, Сврљишка Топла, Потркање, Дебелица, Штипина, Жлне, Црни врх, Горње Зуниче, Доње Зуниче, Минићево, Трновац, Берчиновац, Балте Бериловац, Радичевац, Шарбановац, Скробница, Влашко Поље, Шуман Топла, итд. У околини Ваљева посетио сам села: Петница, Рибари, Жабари, као и засеоке Јагодићи, Ђебићи, Црвени брег, Годечево, Голићи, Косићи, Лозићи, Пашна Раван, Плоска, Варда, Васићи, Поповићи, Вујетићи, итд. У околини Лознице сам обишао села Тршић, Планина, Коренита, Горња Борна, Доња Борна, Пасковац, Воћњак, Брасина, итд. Око Јагодине, Параћина и Ђуприје обишао сам Багрдан, Сење, Доњу Мутницу и Мајур. У другим деловима Србије, попут околине Врања, Косјерића, Крупња, Трстеника или пак у Војводини (југоисточна Бачка, околина Титела) обишао сам Гребенац, Медвеђу (два села), Кисиљево, Стару брезовицу, Мошорин, Будисаву и друга села. Поред становнике поменутих села, имао сам и испитанике из других села које сам сретао у путу, у ауторбусу или на њивама. Поред тога, обилаго сам и старачке домове попут оних у Књажевцу и Тршићу где сам такође разговарао са људима из различитих (сеоских) заједница. Готово све наведене заједнице већински настајује становништво које се идентификује (етнички) као српско или српског порекла.

⁸ Вампировић је, по веровању, дете које може препознати вампира. За вампировића се веровало да је дете вампира, те да отуд и потиче његова моћ (Zečević 2008, 314).

са субјективне, појединачне и „објективне“, колективне перцепције грешника или кривца.

Стекао се утисак да „аберација“ као предзнак „вампиризма“ у многоме зависи од (колективне али и индивидуалне) мотивације и циља дефинисања (специфичног) појединца као демона у односу на чије присуство заједница или група мора деловати. Велико, често неодговорено питање је оно које се бави околностима у којим се постиже друштвени консензус, те начином долажења до означавања и изопштавања појединца као „вампира“. Према томе, без обзира на то да ли се ради о опште друштвеној потреби проистеклој из одређене кризе или пак групних или аспирација појединца, питање које акцентујем није „шта је вампир?“ већ „зашто је (баш) та особа вампир?“⁹

У том смислу, чини се да „вампир“ као „плутајући означитељ“¹⁰, мотив који се бриколацијом може адаптирати потреби, пре представља полифункционални симбол друштвених потреба, него монофункционалну друштвену институцију. У овом тексту, анализирам два савремена, хибридна¹¹ модела употребе¹² вампирске симболке

⁹ Исто питање, као круцијално, постављају Лука Шешо и Лидија Радуловић, додуше на тему „вештице“ а не „вампира“. Но, суштина је иста. Није довољно посматрати одређени традицијски мотив или феномен кроз идеалтипски (етнолошки) модел, ако се притом занемарује специфични културни и социјални контекст стварања, перцепције и употребе мотива или феномена. Другим речима, како би разумели употребне облике мотива, морамо разумети ко га, на који начин и са којом мотивацијом користи (Radulović 2008 270–294; Šešo 2012 195–207; Šešo 2016).

¹⁰ „Плутајући означитељ“ – означитељ без конкретног означеног – такође се назива и „празним означитељем“. Овим феноменом су се бавили научници разних профила од Сигмунда Фројда, преко Клода Леви-Строса до Жака Лакана (Mehlman 2020, 22). „Вампир“ је, чини се, „плутајући означитељ“, мотив који захваљујући својој прилагодљивости пре апсорбује, него што просто емитује фиксно значење.

¹¹ Друштво чију културу дефинише преламање глобалних и локалних културних токова Нестор Гарсија Канклина назива „хибридним друштвом“. Под овим термином Канклина подразумева хибридизацију односа „традиционално : модерно“ или „наше : туђе“ (Canclini 1995, 25).

¹² Под термином употребе или инструментализације подразумевам коришћење нечега у сврхе које нису изворно предвиђене. У контексту овог текста, ради се о употреби „вампира“ као елемента народне традиције у савременом контексту политичке комуникације. Слободан Наумовић указује на важност политичке употребе народне традиције као средства политичког дијалога те постизања политичких циљева: „ефикасном употребом традиције као кључне симболичке вредности у националистичкој и популистичкој реторици, као и у спектакуларним политичким ритуалима, у Србији је касних осамдесетих и деведесетих година двадесетог века привремено разрешена криза политичког легитимитета урушавајућег политичког система и остварена промена његовог типа без промене титулара власти. Наишавши на погодно тло друштва са нарушеним, али не

у контексту политичке комуникације. У потрази за одговором на питање околности и мотивације актера, односно, потребе, начина и циља означавања „вампира“, анализирам два случаја употребе вампирске симболике у контексту савремене политичке комуникације.¹³

Као модел анализе процеса политичке комуникације, користим схему комуникације Слободана Наумовића, која представља допуњену схему Харолда Ласвела¹⁴. Наумовић конструише четири категорије елемената комуникације по критеријуму њихове информативне усмерености. Аутор наводи питања идентитета, става и циља пошљиоца (прва категорија), садржаја и форме поруке („шта шаље“, друга категорија), и питање идентитета примаоца и питање последица комуникације (четврта категорија). Елементи треће категорије, подразумевају комуникацијски контекст („преко ког канала контекста“; „под којим условима“ се комуницира), што акцентује међузависност свих елемената комуникације те висок степен њиховог међусобног условљавања (Naumović 1995, 45). Поменута схема је пресудна за разумевање политичке комуникације као основе преношења политичких информација и остваривања политичких циљева. Аутор истиче да претходно поменуто доводи до тежње актера у дијалогу да преношење политичких информација претворе у средство остваривања политичких циљева (Naumović 1995, 45).

Анализа наратива који су пратили перформанс (политички и медијски спектакл¹⁵) „убиства вампира“ служи нам као увид

и потпуно заустављеним токовима модернизације, друштва које је своје стање доживљавало као кризно у кључним областима деловања попут економије, међунационалних односа, идеологије или културе, пракса употребе традиције као средства за прилагођавање последицама, али и превазилажење узрока кризе проширила се из домена политике на скоро све области друштвеног живота у Србији“ (Naumović 2009, 9–10).

¹³ Политичка комуникација, према Слободану Наумовићу, представља „сваку симболички посредовану размену политичких порука. Или порука које имају политичке последице, између различитих актера који у оквиру неког политичког система свесно или несвесно учествују у политичком процесу“ (Naumović 1995, 44).

¹⁴ Ласвелова схема комуникације подразумева основне елементе попут: пошљиоца поруке, саму поруку и примаоца поруке, те пратеће елементе комуникације – средства слања, односно, последице комуникације.

¹⁵ Мирослава Лукић Крстановић истиче да су спектакли „инспиративна и провокативна средства у театријализацији градског простора, сцена и арена“ које одражавају различите и нове начине репрезентације (урбаних) идентитета, уметничких сензибилитета и, за овај рад кључно, идеолошких формација (Lukić Krstanović 2010, 21).

у позиције и циљеве актера који су, у специфичном контексту, посредством вампирске симболике, конструисали и слали поруке о политичком стању, те (сопственим) ставовима, вредностима и намерама комуницирали са другим политичким личностима (политичке елите), личностима са политичким својством (гласачи) и политичким институцијама (држава) (Naumović 1995, 44). За разлику од бројних анализа ритуала „убиства вампира“ у култури сељаштва, улога актера, „вампирије“, обично перципирана као протоколарна, у контексту политичке комуникације делује пресудно за разумевање околности и циљева покретања друштвене дебате о идентитету, баштини и статусу појединаца који су означени као „вампири“.

Политичка комуникација посредством мотива вампира, није новост. Препознатљивост мотива и прилагодљивост вампирске симболике већ два века чине овај концепт корисним оруђем социјално-политичке полемике (McNally 2011). Примера ради, у „Капиталу“ (1867), Карл Маркс говори о односу капитализма и „живог рада“ односно вишка капитала („крв радника“) који „трафикант“ („вампир“), као продужена рука капитализма, настоји да „усиса“ (Marx 1978, 209, 218). Аутор користећи метафору вампирског паразитизма упозорава на претњу инхуманизације човечанства, моралне и физичке декаденције, те скраћења животног века човека (Marx 1978, 238). Вампиризам, метафора за паразитирање и заразу, који могу имати последице горе и од смрти, заступљена је у многим политичким наративима о „другости“. „Вампир“ постаје илустрација опасног или нежељеног „другог“, али и оруђе самокритике. Примера ради, Брам Стокер користи мотив вампира као метафору разуданог, мистичног и потенцијално опасног, заразног Балкана, као варварске опозиције цивилизованој Европи. Са друге стране, аутор указује и на западне, викторијанске „вампирије“ оличене у симболима сексуално-репресивног или дубоко класно подељеног друштва викторијанске Енглеске (Spencer 1992). На овај начин, „вампир“ постаје не нужно симбол спољње претње, већ објективни посматрач људског зла (Floresku & Mekneli 2006, 180).

Ипак, „вампиризам“ је често коришћен као средство конструисања негативних стереотипа о „другом“ (Gammello 2018). Немци али и други су, користећи се вампирском симболиком, Јевреје представљали као нељудску расу која опстаје пијући крв (профит, новац) народа (Robinson 2009); амерички расисти су почетком прошлог века упозоравали на нељудску заразу као последицу инклузије Афроамериканаца (право на гласање) (Kirshenbaum 1998); за време Дру-

гог светског рата, америчка пропаганда је Јапанце означавала као прљаве сексуалне предаторе; Енглези Ирце као дивље експлоататоре (споља и изнутра) а Ирци Енглезе као империјалисте (Moses 2020). Но, не само нације, већ и класне, идеолошке или политичке стране у политичком дијалогу, такође су „другог“ означавали употребом вампирске симболике: енглески и руски социјалисти су у 19. веку капиталисте означавали као крвожедне слепе мишеве; Абрахам Линколн је из перспективе својих противника (конфедерација 1861–1865) приказиван као „сексуални вампир“; у Сан Франциску су 1882 „вампири“ били станодавци, а у другом случају власници великих робних кућа које су потиснуле породичне и мале трговине; републиканци и антиклерикалци су у Француској 1902. године „вампиром“ означили католичког свештеника који на насловници билтена стеже цркву (Sacre coeu) указујући на претњу новог конзерватизма насупрот идејама нове републике и препорода радничке класе (Hoeveler 2014); У периоду распада Југославије и крвавих грађанских ратова, Томислав Лонгиновић у наративима западних медија, уочава означавање балканских „других“ („Срба-вампира“) по моделу традиције западне вампиристике (Longinović 2005, Longinović 2011); Са друге стране, представници америчких компанија или политичких партија, у Србији, али и у свету, приказивани су као „вампири“ жељни нафте или крви народа.

Поменути примери употребе вампирске симболике у политичкој комуникацији указују на различите употребне потенцијале „вампиризма“ као метафоре, те се могу систематизовати на следећи начин: економска, сексуална, класна и друге врсте **експлоатације**; одлагање смрти науштрб политичких промена које се сматрају неопходним („**неумрлост**“); „**повампирење**“, повратак у живот актера, идеја или идеологија који су по својој природи превазиђене или неприхватљиве; „**зараза**“ или „**загађење**“ (контаминација) као последица необузданог продора политички непожељних идеја и вредности; „**живот у гробу**“, култ тела (или гроба) битних политичких актера/симбола; „**упокојење вампира**“, потреба да се симболичким уништавањем тела/гроба покојника уклони култ личности, али и осујети политички потенцијал идеја и утицаја те особе; „**вампиризација**“ или „**дехуманизација**“, као основа симболичког подругојачивања политичког непријатеља у границама јавне политичке комуникације; „**Вампирска паника**“, ескалација уведених или наглашених емоција које заједница у односу на „вампира“ исказује кроз страх, бес или гнушање.

Систематизација илуструје употребу мотива као средства означавања аберације политичког актера, идеја или баштине, од стране опозиције, препознатих као неприхватљивих у политичком животу заједнице. Последично, опозиција „вампира“ оличена у „вампирицији“ као симболу, може преузети месијанску, улогу ослободиоца од пошаста који настоји да претњу трајно уклони, те поврати стари или уведе нови, исправни, „здрави“ и позитивни (политички) модел друштвеног уређења.

У тексту настојим да разумем наведене феномене посредством анализе која представља пресек између политичке антропологије, културе сећања, антропологије религиозности и студија политичке комуникације. Два случаја, у којима Јосип Броз Тито и Слободан Милошевић, бивају означени као „аберантни“, а потом у гробу нападнути од стране „вампирица“, посматрам као апропријацију, односно, хибридну употребу традицијског концепта као носиоца порука политичке комуникације. Два перформанса посматрам као простор ритуализоване политичке комуникације којом актери („вампирице“) настоје да редефинишу друштвени консензус о баштини појединаца као политичких симбола („вампира“), свесно покушавајући да на овај начин осујете њихов, а истакну сопствени симболички потенцијал у политичком животу заједнице.

Основна претпоставка је да употреба вампирске симболике као елемента политичке комуникације може посредовати у редефинисању јавног консензуса о појединцима чији су култ личности и наслеђе основа (за опозицију нежељеног) континуитета политичких идеја и актера, о којима пошашљивоци порука („вампирице“) воде полемику у вези пожељног модела друштвено-политичког поретка. Употреба вампирске симболике у политичкој комуникацији последично за циљ може имати формирање свести друштва о колективној угрожености, неопходности промена, те позитивном потенцијалу оних који, попут политичких месија, као опозиција злу, усмеравају друштво ка (сопственом) позитивном моделу политичког поретка.

СМРТ И САХРАНА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА, БЕОГРАД, 4. И 8. МАЈ 1980. ГОДИНЕ

„Та (Титова, прим.аут) сахрана у ‘Кући цвећа’ подсећала је на полагање фараона у пирамиду, вечну кућу божанског владара, који ће заувек остати са својим поданицима. Парола ‘После Тита

– Тито’ требало је да сугерише да се ништа не мора променити његовим одласком, те да је његово дело непропадљиво“ (Кегановић 2013)

Јосип Броз Тито, доживотни председник Југославије, након болести, неуспеле операције и ампутације леве ноге, преминуо је 4. маја 1980. године у болници у Љубљани (Словенија). Овај догађај је за многе ауторе „почетак краја“ Југославије (Levi 2009; Кегановић 2013). Брозова сахрана је била до детаља испланирана још за време његовог боравка у болници. Изабран је модел сахране Лорда Луиса Маутнбатена.¹⁶ Верује се да је маршала у мимоходу на онај свет испратило више од 700 000 грађана, што је, уз Лењинову сахрану, једна од најмасовнијих сахрана политичара у историји („Kako је Tito stvarno sahranjen.“ 2013).¹⁷ Поред грађана, готово све државе света послале су своје званичне представнике, међу којима су били представници партија, премијери, председници, али и више монарха. Читава церемонија представљала је катарзу жаљења, али и испраћај Тита као идеала у легенду. Тито, за живота перципиран као практично свеprisутна и безгрешна митска фигура,¹⁸ након смрти практично постаје – „политички светац“. Наслов „Тито ће живети у нашим делима“

¹⁶ Протокол је пратио концепт поменуте сахране од места последњег поздрава пре сахране, путање колона ка „Кући цвећа“, изгледу и адаптацији гробнице, до плана за телевизијски пренос целог ритуала, укључујући и лажно поклапање гроба много лакшом (и за церемонију практичнијом) репродукцијом поклопца од 200 килограма. Гроб је након сахране поново отворен а репродукција поклопца замењена је поклопцем истог изгледа али тешког више тона. Разлог због кога је изабран поклопац највеће могуће величине и тежине била је превенција евентуалне крађе или покушаја скрнављења тела покојника („Kako је Tito stvarno sahranjen.“ 2013).

¹⁷ Наведени чланак, као и наредни цитирани текст из „Политике“, не носи име аутора, већ интернет странице на којој се налази (B92), или агенције („Танјуг“) од које је текст преузет. У тексту ћу, у поменутим околностима, на исти начин наводити штампане или *online* текстове на које се позивам.

¹⁸ Јосип Броз Тито је специфичан пример, јер су споменици са његовим ликом подизани за његова живота, што због култа вође који је уживао, што због, како то Александра Павићевић наводи, ефекта „великог брата / свевидећег ока“ тј. подсећања на свеприсутност његовог лика и дела (Pavićević 2011, 192). Управо ови споменици служили су као афирмација друштвених вредности и свеприсутности „Титовог пута“. Титова гробница „Кућа цвећа“ касније је позиционирана ван гробља, унутар урбаног окружења, посебно лепог дела Београда. Појединац чија је егзистенција по уобичајеној матрици требало да пређе у постхумну, атар сећања и на крају трајну смрт, „наставио је да живи у југословенској свакодневици“ (Pavićević 2011, 192).

(„Tito će živeti u našim delima“ 1991, 14) најбоље је описивао начин на који су одлазак, али и присуство Тита доживљавани.

Концепт вечног сећања на Тита био је уско повезан са егзистенцијом југословенске идеје, али и политичке елите. Није се смело препустити случају да сећање на Тита замре докле год је његов култ фактор стабилизације друштва и афирмације владајућег комунистичког система. Однос власти према покојном Титу, иако манифестно атеистички, представљао је неку врсту „политичке религиозности“ која га је дефинисала као „политичког месију“ (Pavićević 2011, 169). (Титов) гроб као међа профаног света живих и сакралног света мртвих (Elijade 2004, 30), постаје „камен темељац храма југословенских народа“. „Кућа цвећа“ представљала је место сталне везе између владајућег југословенског система овог света, односно, вечности којој Тито као идеал припада.

СМРТ И САХРАНА СЛОБОДАНА МИЛОШЕВИЋА: ПОЖАРЕВАЦ, 11. И 18. МАРТ 2006. ГОДИНЕ

„Ненавикнут на било какав знак сажаљења према овом покојнику, путник намерник потом би вероватно закључио како је све оно што је видео и доживео тог дана заправо права слика Милошевићеве Србије – тамни тонови, хладне боје, блато, гомила телеса која покушавају негде да прођу и нешто да ураде, сенка полицијског кордона, пластични гробљански венци, упаљене свеће поређане уз тротоар и лица као извучена из неког филма црног таласа...“ (Skrozza 2006).

Вест о Милошевићевој смрти (11. март 2006. године) пренела је већина медија у Србији („Како је Tito stvarno sahranjen.“ 2013). Сама вест да је Милошевић преминуо изазвала је амбивалентне реакције друштва. За државу Србију ова вест је наметнула потребу разоткривања тачних околности Милошевићеве смрти, као и формулисања концепта и места његове сахране.

Светски медији прекидају редовни програм да би пренели вест о смрти Милошевића.¹⁹ Изјава која је посебно сликовито сагледавала

¹⁹ Неки медији су само пренели вест а потом описали ситуацију у којој се Милошевић налазио у Хагу, (“Milosevic found dead in his cell.” 2006) док су други медији пренели вест о смрти у тону незадовољства због тога што Милошевић није осуђен (Beamont 2006).

однос који је према Милошевићу имао Хашки трибунал и део међународне заједнице на Западу, била је изјава главног тужиоца Карле Дел Понте: „Дубоко жалим због тога што се догодило јер смо се ближили крају суђења, почетком лета. Милошевићева смрт је за жаљење и због свих сведока, преживелих и жртава, који су чекали правду“.²⁰ Међународна заједница није, као у случају Јосипа броза Тита, исаказала јединствен став жаљења према Милошевићу, јер га је перципирала као симбол мрачних деведесетих на Балкану. Однос јавности мање је био хумана реакција на смрт човека, а више на смрт симбола, за једне истрајности и слободарске идеје, а за друге тоталитарног система, геноцидне политике и репресије над сопственим народом. Поларизованост слика памћења Милошевића условила је питање перцепције његовог наслеђа.

Најважније у целом пројекту испраћаја било је то што је моћ организације лежала у рукама његових политичких противника (који су тада држали власт), а не његових поклоника. Власт је одбила могућност испраћаја на државном нивоу, као и могућност сахране на „посебном“ месту, па чак и место испраћаја са снажном симболичком димензијом (Pavićević 2011, 152). Убрзо је постало извесно да ће Милошевићева сахрана представљати само испраћај на „онај свет“, не у (позитивну) „легенду“. Као место последњег опраштања од бившег председника у Београду изабран је Музеј револуције.²¹ Питање гроба наметнуло је питање „музеја“ ком овај „артефакт“ припада.²²

Концепт сахране Слободана Милошевића представљао је рефлексiju настојања нове државе да се идентитетски одаљи од наслеђа претходника, те афирмише пред својим грађанима, али и светом.

²⁰ Ова и сличне изјаве у једном делу српског становништва само су појачале идеју да је Хаг био против Милошевића, као симбола српског народа коме се судило за ратове деведесетих. Код тог дела становништва мартирство Милошевића осликавало је мучеништво српског народа (Beamont 2006).

²¹ Павићевић констатује да Милошевић начином испраћаја, унутар ове институције, практично бива означен као артефакт ван употребе, симбол „прошлних времена“ и „минутих идеја“ (Pavićević 2011, 152).

²² Као могућа места вечног починка помињана је Москва, „Алеја великана“ (где је сахрањен и Зоран Ђинђић) и Гробље ослободилаца Београда, док би посебно место попут Титовог маузолеја (Pavićević 2011, 155–156) само учврстило култ покојног председника, што није била жеља власти. Новинар Драгољуб Жарковић тада је истакао да би сахрана у Москви била посебно опасна, јер би можда учинила да „Слоба никада не умре“, подвлачећи потом идеју да је ипак потребно присуствовати нечијој сахрани, не само ради сигурности у смрт покојника, већ и у постојање смрти (Pavićević 2011, 155–156).

Као место Милошевићевог гроба и његовог „вечног живота“, означено је дворише његове породичне куће у родном Пожаревцу. Ова одлука је илустровала однос власти према превазиђеној прошлости, то јест, пожељној будућности српске политичке културе.²³ Сахрана покојника одражавала је секуларни, модерни приступ концепту смрти, користећи однос који је био у вези са „задовољењем земаљске правде“, пре него са достизањем „небеских висина“ (Pavićević 2011, 160). Ипак, Павићевићева истиче да је овакво решење за сахрану Милошевића у себи обједињавало паганско-тотемистичку природу култа, што је, као целина, својом специфичношћу у односу на друге сахране великана и „обичних“ грађана, ипак имало велики утицај на стварање одређеног култа личности покојног Милошевића (Pavićević 2011, 152).²⁴

У односу према мртвом телу Милошевића огледају се два основна односа: рестриктивни однос власти и афирмацијски однос његових присталица. Чињеница је да је Милошевићева сахрана одражавала однос (нових) власти према његовом „лику и делу“, пред грађанима Србије и света. Чињеница је и да су сахрану Милошевићеве партијске колеге искористиле као врсту вентила за испољавање политичких емоција, али и прилику за подсећање на то ко баштини „лик и дело“ покојника.²⁵ Симболички посматрано, ако је симболика Титове сахране, за већину, представљала наду у континуитет, онда је сахрана Милошевића као поруку носила обећање дисконтинуитета дотадашњег политичког светоназора.

²³ У овом крају земље, посебно по селима, неретка је сахрана у дворишту куће, што представља традицију културе сељаштва, а не одраз високе или урбане културе. Такође, у контексту националног сећања, овај чин је пре за циљ имао постхумно умирање него заузимање места у вечности друштвеног сећања.

²⁴ Околности последњих година живота у Хашком затвору, смрт у заточеништву, те прогон из јавног простора колективног, у сферу приватног, интимног и маргиналног сећања, учиниле су да Милошевић настави да „живи“ захваљујући некој врсти спекулација везаних за његову „стварну“ судбину.

²⁵ Када сам 2016. године посетио Пожаревац, обишао сам и Милошевићев гроб како бих лично видео простор о ком пишем, а потом и како бих покушао да добијем увид у један облик комуникације грађана и покојника – књигу утисака. Ова књига утисака била је пета по реду. По ономе што сам прочитао, посетиоци различитих генерација порукама су „комуницирали са покојним Слободаном“, захваљивали му се, поручивали да је „био у праву“, извињавали се, жалили се на актуелну власт или Хаг, а ређе га критиковали.

„ГЛОГ ДОБАВЉАЈ – БЕЛИ ГРАДЕ“ (РОРАДИЋ 1991, 6): ЈОСИП БРОЗ ТИТО КАО „ВАМПИР“, БЕОГРАД, 5. МАЈ 1991. ГОДИНЕ

„Кућу цвећа“ је у првих пет година посетило преко 8 (Pavićević 2011, 170), а до данас преко 20 милиона посетилаца (Pašić 2022). Масовно поклањање Титовом гробу само је потврдило и учврстило његово постхумно уздизање у култ. Ипак, наметало се питање да ли би Тито уопште достигао тај статус да је доживео време у ком је историја искушавала идеју југословенског јединства (Pavićević 2011, 171).

„Историјско искушење“ убрзо се показало кобно за Југославију која је у годинама након Титове смрти била све ближе распаду који је касније и наступио. Након 1990. године, било је извесно да време неприкосновености комунистичког система и Југославије пролази. Утопијске представе и догматика комунизма, те Тита као централне фигуре социјалистичке (југословенске) митологије, све је чешће довођена у питање. Одређени појединци (политичка опозиција и дисиденти) јавно су говорили против Тита и наслеђа његове власти. Идеал југословенског идентитета „крунили“ су све чешћи националистички наративи и оживљавање потиснутих сећања на међусобне сукобе југословенских нација (република). Наративи су све више преиспитивали идеју заједничког, југословенског, антифашистичког и партизанског наслеђа југословенских народа. У периоду националистичке катарзе почетком деведесетих, било је све више говора о распаду државе и могућем грађанском рату који се приближавао (Karabeg 2010). Таква атмосфера довела је и до све чешћих осврта на мрачне стране Титове владавине, нарочито у реторици политичке опозиције у Србији (Pavlović & Ranković 1991, 11). Иако српски националисти нису заговарали сецесију или иступање из Југославије, критика система је била критика положаја Србије и Срба у тој држави.

Један од таквих реторичара, Војислав Шешељ, бивши комуниста и, касније, истакнути гласноговорник српског национализма, већ је долазио у конфликт са политичким (комунистичким) системом. Након што је власт препознала Шешеља као националисту и дисидента, он бива искључен из комунистичке партије, да би касније по истој основи више пута служио и казну затвора.²⁶ Оваква репутација

²⁶ Војислав Шешељ је у младости, са 17 година примљен у Савез комуниста Југославије, да би касније одбацио ову идеологију те као дисидент постао њен критичар. Интервју, Алтернативна телевизија Бања Лука, 7. фебруар 2003.

ција само је ојачала његов политички статус у тренутку када је за већину српских националиста Јосип Броз, као и комунизам, фигурирао као препрека „српском освешћењу“ те (политичком) јачању унутар Југославије (Pavlović & Ranković 1991, 11). Националисти су Тита повезивали са неуспелом југословенском идејом и осујећењем српског политичког потенцијала. Комунисте и „титоисте“, као своју опозицију, Војислав Шешељ, Вук Драшковић и други, означавају као кривце за политику заборављања српских страдања, те континуитета политике погубне по Србе и Србију. Тито у реторици националиста постаје „србождер“.

Управо у оваквој атмосфери 1991. године обележена је годишњица смрти Јосипа Броза Тита. Тачно у подне дана 4. маја 1991. године, испред „Куће цвећа“, Титовог маузолеја у Београду, окупило се више хиљада присталица иницијативе да се тело и гроб Јосипа Броза одстрани из „најлепшег дела Београда“ и да на располагање његовој породици или Хрватској (Popadić 1991, 6). „Српска радикална странка“, „Српски четнички покрет“, „Српски културни клуб“ и „Српска обнова“ неколико дана раније су објавили да намеравају да поруше „Кућу цвећа“ (Popadić 1991, 6). У међувремену су се предомислили и као захтев истакли да од власти траже да се телесни остаци покојног Тита и његов гроб изместе одатле. Збор је трајао око 3 сата и прошао је без инцидентата иако је било присутно између 2000 и 5000 (Popadić 1991, 6) чланова и симпатизера поменутих странака.²⁷

Транспаренти попут „Тито – србождер“, „Јосип Броз – марш из Србије“, или „Убицу вратити убицама“ (Pavlović & Ranković 1991, 11) уклопили су се уз антикомунистичко-четничку иконографију (браде, „кокарде“, шајкаче, српске заставе). „Глог добављај – Бели граде“ била је доминантна парола која је „красила“ говорничку бину. Поред пароле налазио се „повелики глог колац“ (Pavlović & Ranković 1991, 11). Шешељ је у неколико наврата узимао колац у руке, а по ономе

²⁷ Поменутом је можда помогла и чињеница да су скуп, посредством милиције, обезбеђивали и надзирали „органи власти“. Некадашњи пуковник ЈНА, Веселин Шљиванчанин је у интервјуу за „Вести“ поменуо и његов однос са Војиславом Шешељем са којим је био затворен у Шевенингену. Овом приликом Шљиванчанин се сетио да су разговарали о Шешељевом антивампирском перформансу из маја 1991. године, када је било приче да ће окупљени демонстранти покушати да сруше „кућу цвећа“. Шљиванчанин је у разговору открио Шешељу да је он био задужен за безбедност Титовог гроба, као и да је био спреман да на Шешеља и демонстранте отвори паљубу из ватреног оружја уколико буде покушаја физичког скрнављења маузолеја (Barović 2011).

што је говорио, било је јасно коме је он намењен. Говорник је истакао као је Тито „највећи злочинац и непријатељ Срба“, те да му гроб треба изместити. Истакнуто је и то да ће „све титоисте“ стићи иста судбина, и да гроб неће имати мира од „белих орлова“, без обзира на то да ли ће бити премештен у „Беч, Ватикан или Кумровец“ и да ће бити кад-тад раскопан.: „(..) порушићемо све његове (Титове) бисте, спалити слике, и тако једино ослободити петину Срба који живе у Београду..“ (Popadić 1991, 6).

Глогов колац није био намењен само Титу, иако би он био „главни вампир“, већ и другим „вампирима“ на политичкој сцени Југославије.²⁸ Шешељ је у говору нагласио како: „Српски народ није доживео веће понижење у историји“, јер, „онај ко му је нанео највише зла почива на најлепшем месту у Београду“ (Popadić 1991, 6). Шешељ препознаје Титов вампирizam у „титоистима“ једнако спремним да бране његов гроб колико и да наслеђе одржавају „у животу“. Говорник је изнео предлог по ком Тита треба вратити у Хрватску, те га положити поред тела Анте Павелића (усташког поглавника), као „два највећа хрватска сина“. Шешељ је овим алудирао на тада актуелну иницијативу националиста у Хрватској да се тело Анте Павелића пренесе из Шпаније у Хрватску (Popadić 1991, 6). На овај начин, говорник се осврнуо и на „повампирени усташки поредак на челу са титовим генералом (Туђманом)“ (Popadić 1991, 6). Шешељ је настојао да „једним коцем убије два вампира“. „Вампирџија“ је означио „вампира који одбија да умре“ и политички активног, „живог вампира“ који се, после деценија у сенци комунизма повампирео кроз хрватски национализам. Употребом вампирске симболике указано је на присуство и деловање, неумрлог, комунистичког, али и пробуђеног, усташког „вампира“ – као опозицији српству, четништву и политичком потенцијалу Срба у Југославији.

²⁸ Шешељ није био ни први ни последњи који је користио вампирску симболику када је говорио о својој политичкој или идеолошкој опозицији. Шездесетих година двадесетог века у дебати између Добрице Ђосића и Душана Пирјевица, „вампири“ су били противници Југославије – националисти. Пирјевић је истакао како је најважније борити се против „националистичких вампира“ (хрватских, српских, словеначких) који „расту у сенци крила двоглавог орла“ и подривају Југословенско јединство (Cosovschi 2015, 55–56). Мотив вампиризма је на сличан начин коришћен и 1987. године, када је насловница часописа „Студент“ конципирана као критика опозиције идеје „Титовог пута“. Насупрот „дана младости“, аутори часописа су указали на „ноћ вампира“ која надлази јачањем деснице у Југославији (Banjac 1997).

„МРАКУ МРАК, САХРАЊЕН ЈЕ У МРАКУ, САХРАЊЕН
У ДВОРИШТУ“ („ОТПОРАШ ЗАВ’О ГЛОГОВ КОЛАС У
МИЛОШЕВИЋЕВ ГРОБ.“ 2007): СЛОБОДАН МИЛОШЕВИЋ
КАО ВАМПИР, ПОЖАРЕВАЦ, 10. МАРТ 2007. ГОДИНЕ

У Пожаревцу је 10. марта 2007. године, дан пре прве годишњице смрти Слободана Милошевића, забоден глогов колац у гроб поменутог покојника. Пожаревчанин Мирослав Милошевић (познатији као „Фото Миле“), иначе припадник „Отпора“,²⁹ око 1 сат након поноћи, користећи мердевине из комшијског дворишта, успева да уђе у двориште породичне куће Слободана Милошевића. Он се том приликом уписао у књигу утисака, након чега напушта двориште. „Миле“ у књигу утисака уписује следеће: „Мраку мрак, сахрањен у мраку, сахрањен у дворишту, моја мајка почива на гробљу, не у дворишту, поноћ је, глува ноћ, време вампира, овога пута дошао сам без ичега и глоговог колца, а следећи пут са глоговим колцем“ („Отпораш заб’о глогов колас у Милошевићев гроб“).

„Следећи пут“ је био већ наредног дана у подне када је, „пожаревачки Ван Хелсинг“ поновио акцију. „Фото Миле“ се сликао више пута поред гроба у који је забо глогов колац. Актер је касније изјавио да овај ритуал извео у име „Отпора“. „Сам чин уласка у двориште породице Милошевић и стављање глоговог коца био је мој задатак у име ‘Отпора’, истакао је „Миле“, а потом објаснио да је гроб „напао“ дан раније, како не би дошао у сукоб са народом који ће присуствовати комеморацији. („Отпораш заб’о глогов колас у Милошевићев гроб“ 2014). Након обављеног перформанса, „вампирција“ је напустио двориште и пријавио се у полицију. Није познато да ли је пожаревачки „вампирција“ сносио законске последице због свог чина, али је свакако побрао критике од Милошевићевих партијских сабораца, а потом и претње од стране блиских пријатеља Марка Милошевића, сина покојног председника.³⁰ Са друге стране, Милетов чин сасвим сигурно га је истакао у редовима оних који баштине борбу „Отпора“.³¹

²⁹ „Народни Покрет Отпор“

³⁰ „Бора Пекар“ кум Марка Милошевића, убрзо је упутио претње поменутиим отпорашима, али и позив на физички обрачун на годишњицу смрти Слободана Милошевића. Неколико дана касније заиста је и избила туча између Вељковића и Пекара („Отпораш заб’о глогов колас у Милошевићев гроб“ 2014).

³¹ Момчило Вељковић, координатор пожаревачког огранка „Отпора“ одмах након инцидента изјавио је да је идеја о глоговом коцу на Милошевићевом гробу била његова, али да је годину дана раније, када је Милошевић сахрањен, због здрав-

ПОЛИТИЧКИ ВАМПИРИЗАМ У КОНТЕКСТУ

Политичка комуникација у представљеним перформансима се одвија у два различита историјска, друштвена и политичка контекста: почетак деведесетих година двадесетог века, распад Југославије, те „почетак краја“ комунизма на овим просторима; крај прве деценије двехиљадитих, размимоилажење савеза Србије и Црне Горе и седма година владавине нове „демократске власти“. У времену када се слутио распад СФРЈ, на јавну сцену испливавају национализми који су деценијама, као табу тема, потискивани на ниво културне интимности (Hercfeld 2004, 20–21). Деценију након смрти Јосипа Броза Тита, крунила се идеја о јединственом југословенском наслеђу и идентитету, „братству – јединству“ и неприкосновености комунистичке партије, а јавном политичком сценом доминирали су се актери (попут Војислава Шешеља, Слободана Милошевића или Фрање Туђмана) који су (до одређене мере) одбацили тековине комунизма и своје политичко деловање настављали користећи националистички дискурс. Случај у Пожаревцу, са друге стране, одиграо се у периоду „трежњења“ након еуфорије после „петookтобарске револуције“ која није донела очекиване, темељне „демократске промене“, нестанак актера из пређашњег режима, као ни побољшање стандарда и услова живота грађана. Деловало је да „револуција“ није раскрстила са пређашњим политичким елитама, те да је обећање дисконтинуитета прошлости деловало пре као средство него циљ.

Иако се ради о различитим друштвено-политичким котнектима, оно што актере повезује јесте транзиција као период потенцијално темељних друштвено-политичких промена и релативно неизвесне будућности Југославије или Србије.³² Слободан Наумовић истиче да транзицију често прати свест о заосталости, али и неспремност (модернизаторских) елита на ризик и цену напретка, те изостаје кон-

ствених проблема, био спречен да је изведе. Вељковић је испред организације 2018. године у Скупштини града Пожаревца поднео захтев да се Леђинова улица преименује у „Улицу жртава Слободана Милошевића“ („Povratak otpisanih: Požarevački otporaši od gradskih vlasti zahtevaju da se Lenjinova ulica preimenuje u 'ulicu žrtava Slobodana Miloševića'“ 2018).

³² Слободан Наумовић, следећи идеје Макса Вебера, акцентује пресудни значај разумевања културно-религијских предуслова, те „политичких идеологија, институција и процеса“ по проучавање „историјске судбине модернизацијских касниоца“, Наумовић истиче да процес транзиције, посебно онај који се диригује „одозго“, подстиче јавне дебате о пожељном правцу развоја друштва или нације, при чему кључну улогу има политичка комуникација (Naumović 1995, 42).

сензус друштва о правцу и интензитету промена са којим ће се суочавати (Naumović 1995, 42). „Полемичке олује“ прате овај процес подстичући емотивни набој као основу суочавања са неугодним темама (Naumović 1995, 42). Двојица „вампириџа“, на себе преузимају симболичку улогу покретача и вођа полемике о неугодним темама, попут односа према познатом али нефункционалном политичком континуитету, односно, правацу коме друштво и политичка сцена треба да тежи. У таквом контексту, два актера (Шешел и „Фото Миле“) различитих идеолошко-политичких усмерења, изводе јавни, односно, тајни перформанс, те кроз политичку комуникацију (посредством медија) пројектују своју идеју о позитивном и негативном политичком устројству. У оба случаја ради се о људима чија је политичка комуникација на масовном, медијском нивоу била ускраћена. У ери комунизма, Шешел, због статуса дисидента, а потом у социјализму, као опозиционар националистичких тенденција, бива ускраћен за медијски простор и шансу да путем јавне, политичке дебате и говора, мобилише шире друштво и потенцијалне гласаче.³³ Са друге стране, покрет „Отпор“ (основан 1998. год.), чији је „Фото Миле“ био пасионирана присталица, достиже врхунац политичког деловања у 2000. години, да би, након испуњења циља организације – свргавања Милошевића и његовог режима, практично нестао са медијске и политичке сцене Србије.

Шешел је симболику вампирског обољења користио као метафору за континуитет (титоизам, комунизам) и реактивизацију (усташтво) непожељних политичких идеја и идеологија у јавном, политичком животу друштва. Шешел је вампирску симболику користио на следећи начин: вампиризам као последица „**аберације**“ (грех, убиства и репресија у име Титовог или усташког режима); одбијање да се „свет живих“ напусти након смрти – **неумрлост** (титоизам, комунизам, усташтво); **повампирење** – повратак из света мртвих у свет живих, противприродно ускрснуће нечега за шта се сматра да припада прошлости (усташки покрет, „титоисти“); **паразитизам** – симболичко крвопијство („Тито као целат српског народа“, Туђман и „неоусташе“ као наследници Павелићевих крвника) или економска

³³ У години перформанса о ком пишем у тексту, настала је Српска радикална странка (основана 23. фебруара 1991). Шешел је оснивач и члан Српског слободарског покрета (основан 1990. год.), странке Српског покрета обнове (основан 14. март 1990, заједно са Вуком Драшковићем), као и (странке) Српског четничког покрета (основана 1991).

експлоатација; **„вампиризација“** – као оруђе подругојачивања и инхуманизације комуниста, титоиста и усташа; **„вамписка зараза“** – продор и ширење непожељних идеја и вредности у (политички) живот друштва (комунизам, фашизам); **„вамписка паника“** – идеја о угрожености друштва коју прати потреба да колектив реагује и уклати извор зла.

Шешел је, како можемо видети, демонизовао политичке непријатеље, а потом антагонизам настојао да пренесе на шири друштвени ниво (политичке странке, нација, држава). Символика **„живота у гробу“** (Тито у „кући цвећа“) коришћена је у означавању извора заразе, али и места где је „вамписки“ рањив. Ово место сећања на Тита тиме постаје центар окупљања група које заговарају његово (символично) убиство, односно **„упокојење вампира“**. Перформанс је послужио као метафора за широко распрострањену и дубоко укорењену вамписку заразу, али и плато (изазивања) масовне, **„вамписке хистерије“**. **Глогв колац** у рукама и Шешелева реторика, по познатој матрици вампиристике и фоклора, означили су га као „вампискију“, борца против „вампира“ и, што је још важније – спасиоца угрожене заједнице (односно нације и државе).

Однос опозитних политичких позиција представљен односом „вампира“ и „вампискије“, осликавао је: однос добра и зла, старог и новог, функционалног и дисфункционалног, болесног и здравог, комунизма и (српског) национализма или српства и антисрпства. Однос прошлости и садашњости илустровао је патологију континуитета „вамписког система“. Намена перформанса било је осујећење континуитета система који су означени погубним и репресивним по народе Југославије, али пре свега по Србе. Шешел, као „српски вампискија“, по тој логици, фигурирао је као ослободилац од комунизма као тамнице српског национализма и политичког потенцијала у Југославији, те плодног тла екстремног („аберадног“) хрватског национализма. Тито као аберадни појединац, у Шешелевом перформансу има улогу „жртвеног јарца“, у ком једна страна препознаје (објективну или субјективну) нулту тачку друштвене кризе чијим уклањањем (се) осујећују и последични „вампискизи“ („Павелићево ускрснуће“ / Туђманов национализам) и успоставља ред. У контрасту са „вамписким силама“ и „глогвима српства“, „вампискија“ – Шешел наступа као месија нове политичке, антикомунистичке и антиусташке, просрпске парадигме Југославије. Шешел – „вампискија“ кроз перформанс пројектује себе као водећег српског националисту и месију политичког ослобођења Срба.

Други случај „упокојења политичког вампира“ дефинисала је другачија друштвено-политичка клима. Након пада Милошевића, његови истомишљеници, али и они који су своје политичко деловање заснивали на борби против овог режима, делимично постају маргина или нестају са политичке сцене. Са друге стране, неки од кључних Милошевићевих сарадника или партијских наследника и даље успешно опстају као део политичке сцене, па и власти. Након смене режима 2000. године, покренута су два процеса: преузимање и организовање нове власти, односно, процес интеграција организација попут „Отпора“ чији су мисија и сврха били готови оног тренутка када је нестао („умро“) Милошевићев режим.³⁴ Било је настојања да „Отпор“ као политичка странка настави своје деловање, борећи се против корупције. Убрзо се испоставило да је интересовање, како Запада, који је до пада Милошевића (финансијски) подржавао организацију (Nikolaуenko 2012, 149), тако и грађана Србије, јењавало. „Отпор“ је 2004. године инкорпориран у редове „Демократске странке“ коју је тада водио Борис Тадић.

На први поглед, ритуал је за циљ имао личну, али и освету у име „Отпора“. По логици традицијске матрице, казна коју Милошевић као „аберантни појединац“ није дочекао на овом свету, морала га је, посредством „Фото Милета“, сачекати на *оном* („упокојење вампира“). Ипак, чинило се да је дубљи смисао „ритуала“ било подсећање друштва на улогу „Отпора“ у борби са некадашњим системом, посебно у тренутку када нова власт, која је баштинила управо ту борбу, није оправдала не само очекивања, већ и сопствена обећања. „Ритуал“ је обављен тајно, без реторике и публице. „Публика“ са којом перформанс, посредством медија комуницира, били су читаоци новинских извештаја о „убиству вампира“ којима је „Фото Миле“, „отпораш“, самоиницијативно допринео.

Пробадање гроба, дан пре ходочашћа његових поштовалаца (пре свега из Социјалистичке партије Србије), делује као постхумни симболички акт осујећења Милошевићеве политичке егзистенције на овом *свећу* („живот у гробу“). И заиста, Мирослав Милошевић („Миле“) је истакао да је чин имао за циљ спречавање повратка духа бившег председника из мртвих (Haines 2007). Овде се ради о критици Милошевићевих наследника, али и нових генерација његових поштовалаца („неумрлост“, „вампирска зараза“). Не можемо тврдити

³⁴ У тренутку своје највеће популарности, „Отпор“ је имао око 70.000 активиста, док је тај број од пада Милошевића био у сталном опадању.

да је мотив за поменути чин базиран на личној или промоцији „Отпора“, али се свакако ради о иницијално тајном акту који је за циљ имао ширење јавне, масовне поруке. Не само да су се актери фотографисали на месту „злочина“, већ су „доказ“ о (не)делу однели у полицију, иако их нико није пријавио или теретио због прекршаја. Указивање на постхумну присутност Милошевића наметала је потребу реактивирања или нужности деловања „Отпора“ будући да је друштво и даље угрожено („вампирска паника“). Самопрокламовани ветерани „Отпора“ критиковали су прежитке Милошевићевог режима на тадашњој политичкој сцени, али, пре свега, однос актуелне власти према наслеђу „Отпора“.

Чини се да је ово друго било пресудно по поруку перформанса. Милошевић није имао ни близу тако моћну и актуелну политичку баштину као Тито. Како је бледело сећање на Милошевића, бледела је свест о улози „Отпораша“ у његовом свргавању. На први поглед парадоксално, симболички гледано, перформанс је представљао „ускрснуће“ и (пожељну) постхумну политичку активност једне групе („Отпор“), проистеклу из идеје (непожељне) постхумне активности, односно, потенцијалног „повампирења“ друге политичке групе (СПС). Према томе, „повампирење Милошевића“, препознато и осујећено од стране „Фото Милета“, чини се уско повезаним са идејом „ускрснућа Отпора“. Са друге стране, не треба занемарити фактор позитивних последица препознавања и превенције (опште) друштвено-политичке кризе, по друштвени статус и политички капитал заслужних („вампирција“) „Фото Милета“ и његових истомишљеника.

Оба актера (Војислав Шешел и „Фото Миле“), као централне фигуре перформанса, користе вампирску симболику као средство политичке комуникације у форми дебате о симболима аберације, узроцима и решењу актуелне друштвене и политичке кризе изазване неизвесношћу транзиције. Поменуто је (у случају оба перформанса) илустрација раније акцентованог значаја разумевања контекста комуникације, те позиције и мотивације „политичког вампирције“. Пре свега, субјективни, идеолошки критеријуми и циљеви препознавања „аберације“ као узрока кризе, употребљени су са намером да буду усвојени од стране већег дела јавности као објективни, те однесу превагу у дебати о баштини „политичких вампира“ и „политичких светаца“. Актери су конструисањем наратива о угрожености друштва, настојали да подстакну ширење „вампирске хистерије“, тиме мобилишући (политичку) јавност у правцу сопствене визије друштвених промена.

Разлог због ког Шешељ није означио Милошевића или „Фото Миле“ Тита препознао као „вампира“, није лежао у објективним, већ субјективним критеријумима, те различитим генерацијским, идеолошким и идентитетским позицијама актера. За Шешеља, Милошевић није био „вампир“, јер се њихов амбивалентан однос огледао у доминацијском дијалогу унутар политичке свакодневнице деведесетих, а потом и сарадње у Хагу двехиљадитих. Шешељ се у време владавине Милошевића није борио против његовог наслеђа, већ за власт. За пожаревачки „Отпор“, Тито није био релевантан, али Милошевић, иако бивши комуниста и „мали Тито“, као симбол јесте, јер без друштвене свести о политичкој актуелности његовог наслеђа, „Отпор“ губи основу свог политичког потенцијала.

Оба перформанса су посредством употребе мотива вампира као оруђа политичке критике, за циљ имала изазивање свести о друштвеној угрожености „одозго“, као простора самоафирмације индивидуа – симбола политичко-идеолошких идеја и месијанских покрета. Крајњи циљ оба перформанса била је акумулација друштвено-политичког капитала посредством јавне, медијске пројекције одређених политичких идеја, те друштвене афирмације и мобилизације, као основе промене политичког светоназора, али и друштвеног статуса политичких актера. Другим речима, циљ употребе вампирске симболике као елемента политичке комуникације био је не само преношење политичких информација, већ остваривање политичких циљева.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Крајем двадесетог века Кетрин Вердери је обрађивала тему „политичког живота мртвих тела“ са посебним акцентом на удахњивању новог живота у старе кости покојника, посебно особа-симбола одређене политичке или идеолошке доктрине (Verbery 1999). У овом тексту, управо „несмирене кости“ послужиле су као повод за социјалну дебату о „политичким вампирима“ и „политичким свецима“. Тито или Милошевић нису били аберантни за апсолутно целу заједницу, но, у специфичним околностима, они су, у руху „вампира“, послужили као неми саговорници у друштвено-политичкој дебати о превазилажењу идеологија и светоназора који свој политички капитал црпе из њихове баштине.

У наративима који су пратили анализирани перформансе, „вампир“ фигурира као наизглед централни мотив, а заправо, сателит у служби политичке комуникације која се одвија између политичког

актера и ширег друштва. Хибридни модел употребе мотива са традицијским моделом дели управо адаптабилни симболички потенцијал употребе „вампиризма“ као жижне тачке друштвене комуникације кроз коју се говори не само о вампиру, већ и – употребом „вампира“. У два случаја која сам у тексту анализирао, вампирска симболика употребљена је: у циљу осујећивања симбиозе аберантног политичког наслеђа и доминантног светоназора (Шешел); у циљу овладавања политичким капиталом група које баштине борбу против аберантних политичких актера и идеја („Фото Миле“). „Вампир“ је у овим случајевима послужио као „жртвени јарац“, јер се није радило о општеприхваћеним, потпуно објективним, већ политички мотивисаним, субјективним критеријумима означавања аберације. Актери су демонизацијом противника и ширењем вампирске хистерије, настојали да мобилишу шире друштво око идеје опште угрожености као контекста у ком би „политички месија“ насупротив „политичком вампиру“, могао пројектовати сопствене врлине и идеје као прототип нормативног, функционалног и „здравог“ друштвено-политичког модела. На тај начин, осујећени виновник би служио као (нежно) средство валоризације, те потенцијалног вертикалног друштвеног кретања „политичког вампирције“ и групе чије идеје и интересе заступа.

Ова анализа је за циљ имала разумевање логике и циљева два политичка перформанса, али и акцендовање важности разумевања контекста у односу на које друштвени актери комуницирају свесном употребом мотива вампира. Овај методолошко-теоријски модел се може применити и на истраживања традицијске културе, у којој тумачење логике употребе вампирске симболике лежи у разумевању позиција актера у комуникацијском односу, односно, друштвеном контексту пресудном по форму и циљ порука, пре него у ригидним етнолошким моделима друштвених институција. Дакле, кључно питање не би било (само): „шта је вампир?“ или „ко је вампир?“, већ и „по чијим је критеријумима – баш та особа вампир?“.

Литература

- Bandić, Dušan. 2008. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Canclini, Garcia N. 1995. *Hybrid cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Cosovschi, Agustín. 2015. "Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s." *Slovanský přehled* 101 (2): 41–65.
- Damjanov, Sava B. 2020. „Ulazak vampira u srpski roman“. U *Slovenski folklor i književna fantastika*, ur. Dejan Ajdačić & Boško Suvajdžić, 153–158. *Savremena srpska folkloristika* 8. Beograd–Tršić: Udruženje folklorista Srbije, Komisija za folkloristiku Međunarodnog komiteta slavista, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Centar za kulturu „Vuk Karadžić“ u Loznici.
- Đorđević, Tihomir. R. 1953. *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Elijade, Mirča. 2004. *Sveto i profano: priroda religije*. Beograd: Alnari.
- Gammello, Alyssa. 2018. "Biting Back: Racism, Homophobia and Vampires in Bram Stoker, Anne Rice and Alan Ball." *An Honors Program Thesis*. Brookville: Long Island University.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hoeveler, Diene Long. 2014. *The Gothic Ideology: Religious Hysteria and Anti-Catholicism in British Popular Fiction, 1780–1880*. Cardiff: University of Wales Press.
- Karadžić, Vuk. 1964. *Vukovi zapisi*. Beograd: Inicijal SKZ.
- Kirshenbaum, Andrea Meryl. 1998. "The Vampire That Hovers Over North Carolina: Gender, White Supremacy, and the Wilmington Race Riot of 1898." *Southern Cultures* 4 (3): 6–30.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, Todor. 2014. *Tanatopolitika*. Beograd: Čigoja.
- Levi, Pavle. 2009. *Raspad Jugoslavije na filmu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Longinović, Tomislav. 2005. *Vampires like us: Writing down "the Serbs"*. Belgrade: Belgrade Circle Journal.
- Longinović, Tomislav. 2011. *Vampire Nation: Violence as Cultural Imaginary*. Durham: Duke University Press.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2010. *Spektakli XX veka: Muzika i moć*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Mehlman, Jeffrey. 1972. "The Floating Signifier: From Lévi-Strauss to Lacan." *Yale French Studies* 48: 10–37.
- McNally, David. 2011. *Monsters of the Market: Zombies, Vampires and Global Capitalism*. Boston: Historical Materialism Book Series.
- Mekneli, Rejmond.& Floresku, Radu. 2006. *U potrazi za Drakulom*. Beograd: TISA
- Moren, Edgar. 1981. *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- Moses, Michael Valdez. 2020. "The Irish Vampire: Dracula, Pacula, Parnell, and the the Troubled Dreams of Nationhood." *Duke University Journal* 2 (1): 66–111.

- Naumović, Slobodan. 1995. „Ustaj seljo, ustaj rode: Simbolika seljaštva i politička komunikacija u novijoj istoriji Srbije.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 2 (1): 39–63.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP „Filip Višnjić“.
- Nikolayenko, Olena. 2012. “Origins of the movement’s strategy: The case of the Serbian youth movement Otpor.” *International Political Science Review* 34 (2): 140–158
- Pavićević, Aleksandra. 2011. *Vreme (bez) smrti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radulović, Lidija. 2008. „Zašto su veštice žene, ili zašto su žene veštice?“ U *Veštice*, ur. Tersila Gato Kanu, 270–294. Beograd: Clio.
- Robinson, Sara Libby. 2009. “Blood Will Tell: Anti-Semitism and Vampires in British Popular Culture, 1875–1914.” *Golem* 3 (1): 16–27.
- Spencer, K. L. 1992. “Purity and Danger: Dracula, the Urban Gothic, and the Late Victorian Degeneracy Crisis.” *ELH* 59 (1): 197–225.
- Šešo, Luka. 2012. “Which Woman is a Witch? The Stereotypic Notions about Witches in Croatian Traditional Beliefs.” *Studia ethnologica Croatica* 24 (1): 195–207.
- Šešo, Luka. 2016. *Živjeti s nadnaravnim bićima*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Trbojević, Danilo. 2011. „Krajputaši u urbanim sredinama“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 75: 131–154.
- Turner, Victor. 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. New York: Cornell University Press.
- Verbery, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Zečević, Slobodan. 2008. *Srpska etnomitologija*. Beograd: Službeni glasnik.

Извори

- Banjac, Z. 1997. „Bal vampira ili lov na vestice.“ *Internet naša borba*, 11. maj. http://www.yuope.com/nasa-borba/arhiva/Maj97/1105/1105_6.HTM (pristupljeno 28. juna 2014).
- Barović, Đ. 2011. „Ispovest pukovnika Veselina Šljivančanina (1): Moji dani u Hagu.“ *Vesti-online*, 14. jul. <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/150619/Ispovest-pukovnika-Veselina-Sljivančanina-1-Moji-dani-u-Hagu> (pristupljeno 28. juna 2014).
- Beaumont, P. 2006. “Slobodan Milosevic dies alone with history still demanding

- justice." *The Guardian*, 12. mart. <http://www.theguardian.com/world/2006/mar/12/warcrimes.milosevictrial> (pristupljeno 28. juna 2014). „Kako je Tito stvarno sahranjen.“ 2013. B92, 6. novembar. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=11&dd=06&nav_category=206&nav_id=774132 (pristupljeno 28. juna 2014).
- Keranović, M. 2013. „Slika Srbije u 4 sahrane!“ *Alo*, 10. novembar. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/slika-srbije-u-4-sahrane/36600> (pristupljeno 28. juna 2014).
- “Milosevic found dead in his cell.” 2006. *BBC News*, 11. mart. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4796470.stm> (pristupljeno 28. juna 2014). „Otporaš zab'o glogov kolac u Miloševićev grob“ 2007. *Mondo*, 5. mart. <https://mondo.rs/Info/Srbija/a52333/Otporas-zab-o-glogov-kolac-u-Milosevicev-grob.html> (pristupljeno 28. juna 2014).
- Pašin, G. 2022. „Kuća cveća-jedno od najposećenijih turističkih mesta u Beogradu (House of flowers).“ *UTNV*, 1. maj. <https://www.utnv.org/kuca-cveca-jedno-od-najposecenijih-turistickih-mesta-u-beogradu-house-of-flowers/> (pristupljeno 10. maja 2022).
- Pavlović, Ratko & Ranković, Rade. 1991. „Zahtev za preseljenje posmrtnih ostataka Josipa Broza Tita u Kumrovec“, *Politika*, 5. maj.
- Popadić, Milenko. 1991. „'Kuća cveća' nepoželjna“, *Politika ekspres*, 5. maj.
- „Povratak otpisanih: Požarevački otporaši od gradskih vlasti zahtevaju da se Lenjinova ulica preimenuje u „ulicu žrtava Slobodana Miloševića““ 2018. *Tpknews*, 16. mart. <https://www.tpknews.com/pozarevacki-otporasi-od-gradskih-vlasti-zahtevaju-da-se-lenjinova-ulica-preimenuje-u-ulicu-zrtava-slobodana-milosevica/> (pristupljeno 10. marta 2022).
- Škrozza, T. 2006. „Miting pod lipom.“ *Vreme*, 23. mart. <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=447298> (pristupljeno 28. juna 2014).
- Karabeg, O. 2010. „Kada se raspala Jugoslavija.“ *Radio Slobodna Evropa*, 19. decembar. https://www.slobodnaevropa.org/a/most_kada_se_raspala_jugoslavija/2252398.html (pristupljeno 10. marta 2022).
- Haines, L. 2007. “Serbian vampire hunters prevent Milosevic come-back” *The Register*, 6. mart. https://www.theregister.com/2007/03/06/milosevic_staked/ (pristupljeno 10. marta 2022).
- „Tito će živeti u našim delima“, *Politika*, 8. maj 1980.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ТАЊА МИЛОСАВЉЕВИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

tanja77nis@gmail.com

Карактеристике лингвокултурног концепта 'одећа' у српском призренском говору*

Концепт 'одећа' представља једну од кључних менталних, културних и језичких константа у националној концептосфери, што га чини актуелним предметом научних истраживања у словенској лингвистици. Реконструкција концепта са лингвокултуролошког аспекта подразумева анализу елемената његове вербалне експликације и интерпретације на језичкој слици света конкретне језичке или говорне заједнице. Наш задатак је опис концепта 'одећа' у српском призренском говору преко лексичких јединица које садрже културну компоненту значења и рефлектују карактеристике културне традиције, погледа на свет и српске језичке личности с краја 19. и почетка 20. века, са циљем да се издвоје етнографске особености старог Призрена у овој сфери материјалне традиционалне културе. На основу материјала из „Збирке речи из Призрена” Димитрија Чемерицића представићемо структуру концепта са лексичким доминантама *обукло*, *рубa*, *шeше*, у чије оквире улазе квалификативи који употпуњују слику призренске свакодневне, свечане и обредне ношње; радње у вези са облачењем; појединачни делови мушке и женске одеће; украси као важна компонента естетског доживљаја старих Призренаца. Концептуализација одевања у свести призренске језичке личности, очитана у одговарајућим лексичким јединицама, манифестује културне и вредносне доминанте једне урбане периферне мултинационалне, мултикултурне и вишејезичке заједнице у одређеном историјском раздобљу, одражавајући утицаје и прожимања елемената културе одевања различитих етничких група.

* Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

Кључне речи: концепт 'одећа', српски призренски говор, лингвокултуролошки приступ

The features of the Linguacultural Concept of 'Clothing' in the Serbian Speech of Prizren

The concept of 'clothing' represents one of the key mental, cultural and linguistic constants in the conceptosphere, which makes it a current subject matter of scientific study, considering that on the one hand, clothing has particular importance in the everyday life of representatives of various society, and on the other, that it has from as far back as we can remember, been a means of conceptualizing the world by reflecting the objective reality and realizing various social functions – the aesthetic, utilitarian, gender, ethnic, ritualistic. The reconstruction of the concept from the linguacultural aspect includes an analysis of the elements of its verbal explication and the interpretation on the linguistic image of the world of a particular linguistic or speech community. Our task is to describe the concept of *clothing* of the Serbian speech of Prizren using lexical units which contain a cultural component of meaning and reflect the features of traditional culture, view of the world, and the mentality of the Serbian linguistic persona from the end of the 19th and beginning of the 20th century. Based on the material from the *Zbirka reči iz Prizrena* by Dimitrije Čemerikić we will present a structure of the concept with the lexical dominants of *obúklo*, *rúba*, *teše*, which include qualificatives that complete the image of the everyday, special occasion, and ritual apparel in the life of Prizren; activities related to clothing; individual items of men's and women's clothing; ornaments as an important component of the aesthetic experience of the old inhabitants of Prizren. The conceptualization of clothing in the consciousnesses of the Prizren linguistic persona is reflected in the corresponding lexical units, and manifests the cultural and value dominants of an urban peripheral multinational, multicultural, and multilingual community in a certain historical period of time, reflecting the impact and permeating effect of elements of the culture of clothing of various ethnic groups.

Key words: the concept of clothing, the Serbian speech of Prizren, a linguacultural approach.

Традиционална народна култура одраз је човекове слике света, његове субјективне перцепције, доживљаја и оцене стварности. Сваки слој националне културе и националног сазнања одражава се у одговарајућем слоју националног језика, док су елементи архаичне

народне културе и наивни, традиционални поглед на свет акумулирани и најдоследније сачувани у дијалекатском лексичком систему. Отуда су актуелна лингвокултуролошка истраживања у славистици у великој мери усмерена на дијалекатске речнике као главне изворе културних информација, јер су у јединицама лексикона народних говора акумулирана схватања, представе, стереотипи, вредносни оријентира одређеног етнокултурног колектива. Лингвокултуролошка парадигма оријентисана је на анализу језичких јединица као кодова за разумевање модела концептуализације стварности, особености менталитета и културних специфичности дијалекатске личности.¹ Реконструкција концепата са лингвокултуролошког аспекта подразумева испитивање и описивање елемената његове вербалне експликације и интерпретације на језичкој слици света како би се уочиле и истакле лингвокултурне специфичности конкретне говорне заједнице, али и објаснило у коликој мери универзалне црте поимања објективне стварности опстају и на који се начин трансформишу у локалном идиому.

Циљ овога рада је реконструкција једног од базних концепата материјалне традиционалне културе – концепта одевања и идентификовање историјско-етнографских особености старог Призрена у овој сфери културне традиције. Концепт *одећа* представља једну од кључних менталних, културних и језичких константа у националној концептосфери, што га чини актуелним предметом научних истраживања, с обзиром на то да, с једне стране, одећа има посебан значај у свакодневном животу човека, а с друге, што од најстаријих времена представља средство осмишљавања света, одражавајући објективну стварност и реализујући различите социјалне функције – утилитарну, родну, узрасну, етничку, естетску, обредну. „Према својим карактеристикама, одећа се обично класификује на: свакодневну, радну, обредну, модерну, традиционалну” (Ivanović Barišić 2017, 9), а традиционална српска

¹ У уводном делу монографије *Коїниїивни йравац у срїској еїнолиниїивїици* С. Ристић и И. Лазић Коњиц, пратећи токове развоја српске етнолингвистике, указују на прожимање етнолингвистике и дијалектологије, које се осамдесетих година 20. века интензивира под утицајем московске етнолингвистичке школе у радима сарадника Етимолошког одсека Института за српски језик САНУ. Интердисциплинарност је једна од главних одлика савремене етнолингвистике (према: Sikimić 2006), што карактерише актуелно стање и у српској етнолингвистици, која се развија у више праваца – теренска истраживања материјалне и духовне традиционалне културе, когнитивна истраживања (индивидуална или под утицајем лублинске етнолингвистичке школе), лингвокултуролошка истраживања (Ristić & Lazić Konjik 2020, 16).

ношња из 19. и прве половине 20. века честа је тема у домаћој етнологији последњих година (Bjeladinović 2011; Menković 2013; Darmanović 2016; Ivanović Barišić 2017).² Упоредо са етнографским истраживањима, у славистици расте интересовање за овај фрагмент слике света у оквирима етнолингвистичког, а касније и лингвокултуролошког правца, засновано на тумачењу одеће као знака симболичког језика и културе и једног од њених важних кодова (Panova 2002; Vanovskaја 2003; Rostov 2006; Kalinina 2007; Bankova 2012; Poljakova 2012; Poljakova 2016; Uzeneva 2017; Sokur & Arhipova 2019). У домаћој лингвистици је са (етно)дијалектолошког становишта спроведено неколико лексичко-семантичких анализа одевне терминологије, односно лексике одевања (Rakić 2011; Radovanović 2015; Trajković 2019).

Наш задатак је опис концепта *одећа* у српском призренском говору преко његових лексичких репрезентата који рефлектују карактеристична обележја културе одевања у Призрену крајем 19. и почетком 20. века. Резултати језичког испитивања допуњују слику традиционалног модела одевања призренских Срба представљену у етнографској студији *Грађанска ношња Срба у Призрену у 19. и првој половини 20. века* Мирјане Менковић (Menković 2013), где је на обимном материјалу из музејских збирки анализиран један од најлепших облика одевања у југоисточној Европи онога доба, као сведочанство привредне моћи призренске чаршије (Radojčić & Machová 2014, 305). Разумевање семантике концепта одевања у дијахроној перспективи непотпуно је без повезивања лингвистичких и екстралингвистичких чинилаца, те захтева стално позивање на ванјезичку стварност, на етнографске чињенице.³ Етнографске студије су од непроцењиве користи за проверу и допуну података из примарног извора – *Збирке речи из Призрена* Димитрија Чемерицића⁴. Чемерицићев лексикон верно осликава призренску стварност на прелазу из 19. у 20. век, фиксирајући у речи дати историјски тренутак, мултинационалност и мултиконфесионал-

² Естетској димензији тела и одевања као антрополошких, етнолошких, психолошких феномена посвећен је међународни симпозијум *Традиционална естетска култура – тело и одевање*, одржан у Нишу 2007. године, чији је резултат истоимени интердисциплинарни тематски зборник.

³ Томе значајно доприносе и подаци из каталога изложбе М. Дармановић *Грагска ношња на Косову и Метохији у 19. и првој половини 20. века* (Darmanović 2016), као и енциклопедијске информације у вези са одликама нововековне варошке ношње и појединим одевним предметима на овом простору (Vukanović 2001), који призренску слику одевања осветљавају у ширем ареалном контексту.

⁴ <http://www.prepis.org/>

ност урбане периферне средине, социјално-економске услове живота, етичке и естетске представе народа, традицију, језичку и културну интерференцију са другим народима. Наведени изванјезички фактори умногоме детерминишу језичку слику света и читавају се у структури концепта 'одећа' и његовој лексичко-семантичкој организацији у српском призренском говору. Од великог су значаја за лингвокултуролошки опис грађе записи етнографског карактера и лаичка запажања аутора речника у вези са статусном и друштвеном улогом одеће и обредном функцијом појединих одевних предмета. Допунске информације културно конотирају семантички садржај конституената концепта и, уз илустративни материјал, потврђују њихову културну маркираност.

Одевни образац грађанске ношње у Призрену рефлектује друштвено-историјске прилике на прелазу два века и културни је одраз вишевековног суживота различитих етничких и верских група, привредног развоја града, патријархалне поделе улога, мешања и прожимања аутохтоног словенског наслеђа са елементима источних и западних традиција.⁵ Најснажнији модни утицај свакако је турско-оријентални, који је индиректно или посредно стизао из два центра, из Истанбула и Скадра. Географски ближи, Скадар је за Србе у Призрену, с обзиром на његову отвореност, интернационализам, повољан положај на западу Отоманског царства и успешан трговински развој, значио средиште културних промена и иновација, а посебан статус имао је у домену ширења моде са Истока и Запада (Menković 2013, 40). На тај начин, Призренци су били упућени у актуелна модна збивања, и уз прихватање етничких и верских разлика, преузимали трендове одевања и прилагођавали их традиционалном поимању грађанске ношње.⁶ Слика одевања „у периоду

⁵ „U sagledavanju razvoja etničke odeće i u tumačenju i sticanju sveobuhvatnih saznanja o odlikama odevnih sadržaja u 19. i prvoj polovini 20. veka, nezaobilazna su – uz temeljnu staroslovensku, odnosno starosrpsku tradiciju – uvažavanja paleobalkanskog, zatim vizantijskog i srpskog srednjovekovnog sloja, tursko-orijentalnog nanosa i strujanja iz evropskih zemalja, koja pripadaju relativno novijem vremenu. Sa manjim ili većim udelom svi ti kulturni uticaji, čije je utemeljenje i širenje bilo povezano sa istorijskim zbivanjima (...) ugrađivali su se i u odeću” (Bjeladinović-Jergić 2003, 1).

⁶ „Варошко народно одевање Срба на Косову и Метохији у новом веку потиснуло је и потпуно заменило старовремско српско одевање уобичајено у средњем веку, и то како мушки, тако и женски начин одевања. Ово одевање у новом веку углавном се темељи на турско-источњачкој народној ношњи, са примесам грчке ношње” (Vukanović 2001, 281). „Грађанска ношња балканско-оријенталног стила, израђена од skupocenih tkanina i sa bogatim zlatnim i srebrnim vezom, bila je visokokvalitetne zanatske izrade” (Bjeladinović-Jergić 2003, 2).

1880–1940. године мењала (се) и обличавала као одраз општих и регионалних утицаја, али и као израз извесне самосталности, аутентичне инвентивности и релативне локалне слободе” (Menković 2013, 47). Овај сегмент реалности, један од примарних за егзистенцију човека, транспонован је у лексичко-семантички слој језика и у дијалекатској слици света функционише као базни културни концепт, чија је унутрашња организација одређена категоризацијом одеће у објективној стварности и њеним практичним и аксиолошким обележјима у свести носилаца говора.

С обзиром на комплексни биолошки, друштвени и културни значај одеће, истоимени концепт у српском призренском говору има сложену структуру и на појмовно-когнитивном и на лексичко-семантичком плану. Укрштањем нејезичких класификационих параметара и значењских ознака добијена је разграната мрежа вербалних репрезентата, који су, према степену семантичке блискости са надређеним појмом, распоређени у неки од структурних нивоа концепта.

Језгру припадају називи обједињени значењем „предмет који служи за одевање, облачење, одећа”: *обу́кло, ру́ба, руо́, кија́феџ, шéша/шéше, њл’áч’ка, рубíне, њромéна*. Ред општих назива за одећу већ у језгреној зони наговештава неке од лингвокултурних ознака концепта у српском призренском говору – контактна синонимија (*обу́кло, ру́ба, руо́* : *кија́феџ* (тур. *kiyafet*)⁷ : *шéша/шéше* (алб. *tesha*)), мултијезичност и мултинационалност средине, поимање одеће као основне људске потребе без које се никуд не иде (*Ўзе своје шéше, на́шовари на ко́ња и óшиде. – Ўзнише шéше ња да њоодимо. – Шшо рубу донéла кьд се угáла, áман бóже!*), задовољење основних егзистенцијалних потреба (јело, пиће, одећа) као привилегија (*Јéло íмаш, њíло íмаш, обу́кло íмаш, é ња шшо би оч’áја још? – Áјгúци њи оњл’ач’кáл’е, узéл’е њи свé шшо имáл’е њо сéбе, њо јéну шéшу бíл’е да њи ошáвíл’е, нé њи ошáвíл’е*), развијена свест о чистоћи и уредности испољена у неопходности преобуке (*Понéси на њуш две-шри њромéне. – Обу́кла л’и си ч’íсшу њромéну. – Оњрáла сьм му свé њромéне*) и у презривом односу према старој одећи, чије су и име (*њл’áч’ка*) и конотација мотивисани архетипском представом о одећи као ратном/хајдучком плену, тј. као нечем прљавом, окаљаном и у физичком и у моралном смислу. Пејоративност је интензивирана у лексикализацији за стару, похабану ствар која више

⁷ Етимологију турцизама наводимо према тумачењима С. Петровић (Petrović 2012).

није за употребу – *rózia*.⁸ У говорном акту актуелизује се скривена културна компонента садржана у колективном ставу да је срамотно и недопустиво носити стару одећу на празник (*На њразник обукла вејшо јел'ече*) и на јавним местима (*Тэке наџне на ноте џеј своје рózте, ња џако иде њо ч'аршије. – Несџрекњица, вьздън сџиџа њо џуџ'е куч'е, а деџу џуџч'а да џу идеџ исцџџане ка Циџанч'ич'и. – Оџиџаџи џуџ џрл'ану скуџџач'у, ња оџаџи ч'исџу*); у правилу да се похабана, изношена одећа одваја од остале гардеробе (*Дај ми џуџ вејџу ч'араџу. – Одвој џуџ исџџнч'ану коџулу*); у устаљеној навици да се стара одећа ручно крпи, преправља – *дџздџише/дџздџисџје, заврџи* (*Цано, џзни ња заврџи џуџ џеџану ч'араџу*), најчешће пресвлачи новом тканином – *каџлаџише* (*Кџд не мџже да се џраџи нџво, крџи се, каџлаисџје се, дџздисџје се и сџџаро џџо се џма*), продужава када омали деци – *каџиџише* (*Каџиџи џџџ јелеч'е, вџдиш, окрач'ало џи*), ређе замењује новом, што се у грађанској средини региструје (*здраво да џи нџсџи џеј шалваре, ч'акџиџре...*) и перципира као искорак из уобичајеног статусног оквира, али и из уобичајеног обрасца понашања. Придавање важности обнављању гардеробе, осим што имплементира материјални моменат и друштвену етикецију, имплицира, пре свега, неки значајан догађај за заједницу, неку свечаност. Глаголске јединице *џреобуџје* (*се*), *џремени* (*се*), *нарџди се*, *сџраџи/сџраџа* реализују значење „облачи ново, свечано одело, дотерује (*се*), у којем су компоненте „ново” и „свечано” неодвојиве (*Иди, џромџни се јенч'с, ња да иџдемо у цркви. – Преобуџвај се џџбрџо, време је за у цркви. – Премениџа се ка Турч'ин насџрам Бџјрам. – Ја не џе сџраџам за у џродаве, но за у сваџџове*). Илустрације из речника допуњују основну семантику изванјезичким елементом 'друштвене прилике које захтевају нову ношњу (одлазак у цркву, на свадбу)' и показатељ су јавног понашања, обичаја и навика Призренаца. Концептуална ознака 'највиши степен дотераности' читава се у изразу *Премениџа се ка Турч'ин насџрам Бџјрам / Обука се ка Турч'ин џрема Бџјрам*, којим се особа одевена у ново, уредно, свечано рухо пореди са изгледом припадника турске заједнице уочи највећег муслиманског празника.

⁸ Негативна субјективна оцена прати степен испољености својстава старе одеће на градуалној скали квалификације: *вејџи* „изношен, стар”, *рózџав/рózџаџ* „дотрајао, похабан”, *исџџнч'ан* „похабан, поцепан”, *исцџџан* „подеран”, *џиџџџик* (тур. *tiftik*) „потпуно исцепан, распаднут” и у семантичкој структури глагола стања: *исџџнч'а се* „истањи се, похаба се, поцепа се”, *џросџни се* „истањи се од ношења”, *изџе кџрке* „похаба се”, *овџша* „похаба се од ношења”, *џродџира се* „похаба се од ношења и прања толико да се провиди”, *исцџџа се* „подере се”.

Вишевековни суживот са Турцима утицао је на формирање естетске свести и у великој мери детерминисао културу и терминологију одевања Срба у Призрену. Призренци су у 19. веку у свом вокабулару имали реч за моду. Турцизмом *ч'эшии* (тур. *çeşit*) примарно се означавала врста неког одевног предмета, обично мараме (*Донéја шири-ч'эшиири ч'эшииша мафэсе*), удвајањем се истицала разноврсност у дизајну, облику, материјалу (*Има ч'эшии-ч'эшии мафэсе*), да би се с променом одевних стилова значење проширило и пренело на нов вид одевања, актуелан у одређеној средини и времену (*Душан Мирин извадија нóв ч'эшии конгуре*). Преко Истока су у Призрен стизали западни модни трендови, што је језички потврђено прилошком лексемом *алафраниа* (тур. *alafranga*), која указује да су се првих деценија 20. века угледније Призренке облачиле по европској моди (*И о́на њоч'эла да се нóси алафраниа*). Колико је модна свест ондашњих Призренаца била на високом нивоу, сведоче придевски антоними турског порекла *бич'имл'ија/би́ч'имсз* (тур. *biçim, biçimsiz*) у којима доминира семантички знак 'крој' („који је лепог кроја” / „који није лепог кроја”), што говори о томе да је форма један од главних критеријума квалитативне процене одевног предмета. Позитивни визуелни доживљај особе у лепо скројеном оделу (*Л'э́йо́у́ сéди́и́ај дола́ма ч'э́йкенл'и́ја*) прераста у колективни естетски стандард, а оно што одступа од усвојене норме подлеже општем суду и критици, која се без суздржавања јавно исказује негацијом глаголске синтагме *сéди л'э́йо* „пристаје, лепо стоји (о гардероби)” (*Нóва бунди́ца и́ч' не́ иу сéди́ше л'э́йо*. – *И́ч' не́ иу сéди́ л'э́йо дола́ма*). Концептуалне опозиције 'старо – ново', 'лепо – ружно' наговештавају основни механизам организације елемената концепта – распоређивање по принципу супротности.

Укрштањем екстралингвистичких класификационих параметара (пол, узраст, социјални статус, клима / временски услови, намена, материјал...) и семантичких ознака концепта добија се мрежа симбола – кодова за реконструкцију традиционалног урбаног модела одевања. Објективизација традиције језичким средствима не умањује реалне показатеље разноврсности и опозиционих релација које важе у овој веома разгранатој сфери материјалне културе.

Комплексни конструкт центра концепта одражава систем категоризације реалија у стварности и прати појмовну организацију одевних предмета у свести носилаца говора. Компоненцијалном анализом семантичких дефиниција уочили смо да су у централној структури концепта укрштају следећа значењска обележја:

биолошка компонента		социјална компонента			културна компонента		темпорална компонента		просторна компонента		компонента начина израде		компонента врсте материјала				
пол	узраст	етничка	економски статус	брачни статус	свакодневна	свечана	обредна	зимска	летња	горња	доњи	домаће израде	фабричка	памук	свила	чоха	кадифа
мушки	женски	одрасли	деца	српска	турска	богат	сиромашан	Удата	неудата								

Централни елементи концепта су углавном културно маркиране лексеме које лексичким изразом и семантичким садржајем директно манифестују специфичности призренске грађанске ношње крајем 19. и почетком 20. века. Називи одевних предмета формирају слику културне стварности старог Призрена, широко и верно представљену у етнографском раду Мирјане Менковић (Menković 2013).⁹

Лексику одевања регистровано у *Збирци речи из Призрена* разврставамо према најопштијем дистинктивном семантичком знаку на женску и мушку, само мушку и само женску одећу. Следећи ниво поделе заснива се на просторној ознаци (у односу на положај тела који покрива): женска горња/доња одећа, мушка горња/доња одећа. Диференцијација се даље спроводи на основу темпоралне компоненте: женска горња зимска / летња одећа, женска доња зимска / летња одећа; мушка горња зимска / летња одећа, мушка доња зимска / летња одећа. Разликовни значењски елементи који учествују у културном конотирању одевне лексике и доприносе њеном даљем раслојавању су социјално-културно маркирани: српска /турска женска /мушка одећа; одећа коју носе девојке / жене, одећа коју носе млађе /старије особе; свакодневна/свечана одећа; свечана/обредна

⁹ Основни принцип класификације одевања у етнографским истраживањима јесте разврставање предмета у односу на положај који заузимају на телу према струку. Водећи се овим моделом, М. Менковић одевне предмете у Призрену класификује у две групе: „горња и доња женска одећа (кошуље, јелеци, минтани, мисирабе, ћуркови, антерије, доламе, бунде, бињиши, јапунце, авале, односно димије/шалваре, гаће, прегаче) и горњу и доњу мушку одећу (кошуље, антерије, доламе, кабанице, ћуркови, јелеци, минтани, мисирабе, фермени, цемадани, гуњеви, чакшире и гаће), при чему бројни термини који се односе на делове горње одеће, засновани пре свега на разликама у кроју, представљају заправо варијанте прслука и капута” (Menković 2013, 55).

одећа. Дистинкције према начину израде и врсти материјала важна су културна обележја призренске ношње, јер се у њима читавају социјалне и економске разлике међу Призренцима, али се њима истичу значај и значење неког одевног предмета у одређеним животним околностима или обредним радњама.

Кошуља, ч'ејкенлија, јелек, миншан, јазљек, кожу, ц'убе/ц'ибе спадају и у женску и у мушку горњу одећу. *Кошуља* је по речничкој дефиницији „горњи део одеће са рукавима од лаганих тканина, носи се обично испод остале одеће”. Кошуље су могле бити од домаћег танког, памучног, најчешће белог платна, или од *ћенара*, свиленог платна, при чему је свилена мушка кошуља имала посебну функцију у свадбеном ритуалу имућнијих младожења (Vukanović 2001, 281). Посебан део који се нашива на кошуљи је *јака* (тур. *yaka*) „оковратник, крагна на мушким и женским кошуљама украшена чипком и ђинђувама”, која је и обавезни елемент невестинског дара свекрви. „Мушки и женски хаљетак у кога су рукави од рамењаче потпуно отворени и висе као две равне плоче, чија је спољна страна богато извезена” у Призрену се назива *ч'ејкенлија*, која у специјалним ситуацијама трансформише компоненте садржаја, попримајући нове семантичке црте. Преко кошуље облачио се *јелек* (тур. *yelek*) „део мушке и женске одеће без рукава, прслук”, *сирега ошворен*, *има исечак*, *при дну се закойчава једним дуимешом*, *израђује се од разнобојних шањих фабричких материјала* (Ћемеркић). Код Вукановића налазимо податак да се недељом и празником облачио јелек од свилене тканине, чохе или кадифе, а обичним данима од басме (цица) (Vukanović 2001, 284). Сезонски су маркирани *јазљек* (тур. *yazlık*) „летњи јелек, прслук” и *кожу*, *кожуч'е* „крзнени огртач или прслук” (*Рка ми држи врч'о ка кожу. – Снаа Мишина има јено добро кожуч'е за зиму за њо куч'е*). Као део варошке ношње *ц'убе/ц'ибе* (тур. дијал. *cübe, cübbe, cürpe*) може бити и мушки и женски одевни предмет, „од чохе, богато извезен златом и срмом, без рукава, досеже испод колена, до струка је припијен а одатле се шири у виду звона, пешеви се не закопчавају”, које се облачило преко јелека. Обредну конотацију цубе добија у контексту свадбеног даривања, као обавезна ствар коју свекар дарује невести, коју она касније одева у свечаним приликама. У секундарној реализацији *ц'убе* је „празнични женски горњи део одеће без рукава, од чохе, вишњеве боје, богато извезен златним бикметом”. Дистинктивне семантичке црте 'боја', 'украш', 'функција' диференцирају женско цубе од мушког.

Сегменту женске горње одеће припадају лексеме *ал'ина/ал'инка/ал'инче*, *ф'сшан*, *аншерија*, *аншерија ч'ејкен'ија*, *ч'ејкен*, *мин-*

џан/минџанч'е, џамукл'ија, р'ка, бунда, ферџа, ферџик, авал'е, авл'ија.

Ал'ина као карактеристични женски одевни предмет могла је бити традиционалног или модерног кроја (*Од ка љу умреја муж, јењу ал'ину бил'е не љу кроија д'евер. – Сьб'ери џвоје ал'ине џа џури у сандьк. – Променила се у алафран'а ал'ину*). Исечак из говора потврђује да су жене у Призрену у првим деценијама 20. века почеле да усвајају западну моду и да традиционалну варијанту хаљине *ф'сџан*, (тур. *fistan*) „од различитих фабричких материјала са дугачким рукавима и копчањем спреда” замењују хаљинама модерног кроја – *alla franca*. У свечаним приликама носила се *анџерија* (тур. *entari*) (*Обуч'и анџерију ч'ејкенл'ију, Свеџоја ни су д'њ'с*), хаљина израђена од свилене тканине *џум куџније*, дужине до половине листова, дугачких рукава, чије су предње ивице и углови извезени уврћеним свиленим концем званим *б'икме*. *Преко анџерије се ојасује џојас, а џреко њеја бошча. Анџерија сјада у невесџинску сјрему коју невесџа добија од својих* (Џемерикић), а она коју носи на венчању као дар од свекра језички је диференцирана допуном *ч'ејкенл'ија*. Везана за обред венчања *анџерија ч'ејкенл'ија* се од свечане антерије, осим по функцији, разликује по додатном саставном елементу – на њу је пришивена тешка свилена тканина *аре*. „Хаљетак са рукавима, дужине изнад струка, са преклопцима” назива се *минџан* (тур. *mintan*) (*За минџан даго 14 јр'оша*). *Минџан се носи џреко кошуље, може биџи од чохе, од кончаних, џолусвилених и свилених џканина и од сукна* (Џемерикић). Врста минтана са разрезаним рукавима је *ч'ејкен* (тур. *serken*). Зимски женски минтан са рукавима постављен памуком именује се лексемом *џамукл'ија* (тур. *patuklu*), што је лексички опозит мушкој варијанти минтана. Квалификативи 'зимска' и 'памучна' карактеришу женску одећу означену општим именом *р'ка* (А: *К'д си крои'ла н'ову р'ку? Б: Вај р'ка неје н'ова, кајлаис'ана је*). Горњи део женске ношње постављен крзном именује се лексемом *бунда* (*Бунда љу је млојо бич'имл'ија. – Сџуд'ено је, обуч'и бунду*). У Чемерикихевом запису уз лексему *бунда* стоји детаљнији опис овог одевног предмета, а те етнографске информације допуњују значење речи и употпуњују појам о реалији: *Бунда је сашивена од чохе или кадифе заџворених боја. Дујачка је до колена, има рукаве, не закојчава се, џосџављена је крзном. Бунда од кадифе је око враџа и џо ивицама ојшивена чийком, а од чоје није* (Џемерикић).

Снажно су културно маркиране лексичке јединице за номинацију горњих делова одеће за покривање које су Српкиње у Призрену

носиле за време отоманске власти и под јаким утицајем муслиманског окружења, али на свој начин. Дистинктивни знак који примарно диференцира значење творбених варијанти *фeрeцa* и *фeрeц'ик* (тур. дијал. *ferece, ferace*) јесте етничка компонента: ферецу су носиле Српкиње, а ферецик Туркиње.¹⁰ Опозициони однос ових именована успоставља се првенствено на плану супротстављености концептуалних елемената 'српско' / 'турско', а потом и на квалитативним обележјима реалија. Код Чемерицића налазимо потпунији опис за српску варијанту – *од црној шћофа, са рукавима, дуџачка до листова, са великим ѿреклојом, закоичавала се на сћрану до ѿјаса, сћрукирана, одакле се шири у „ілокн“, ѿо ивицама је обрубљена црним іајїанима и шћанким везом од црној бикмеџа, са два лажна џеџа* (Чемерицић). Уз *фeрeц'ик* је дата само семантичка дефиниција „женска горња одећа од тање црне кончане тканине, коју носе Туркиње кад излазе у варош“. Опозиција 'хришћански' / 'муслимански', још је интензивније изражена у односу лексема *авал'е* и *авл'ија*. Две варијанте покривала за улицу спољашње су обележје верских разлика. Тако су Туркиње носиле *авалу*, „танак прозрачан вео који (муслиманке) спуштају преко лица кад иду по вароши“ (*Бул'е у Сел'аник ѿуиич'ав авал'е ѿо ч'аршије, ама кьд искачаф у ѿол'е, дџаф іа и не се кријеф од мужи*)¹¹, док су се Српкиње, Цинцарке и Албанке католикиње покривале *авлијом*, „белом дугачком марамом“ (*Муж іу дон'еја и авл'ију*). Чемерицић оставља вредан запис о томе како су Српкиње у Призрену преузеле модел авлије од албанских жена и детаљно описује сам процес убрађивања.¹²

¹⁰ „Преко свега се у доба турске владавине до 1912. године облачила 'фереца', црна хаљина која се носила када би жене излазиле у варош“ (Vukanović 2001, 286).

¹¹ *Авал'е* примарно означава обичај код муслимана да се жене скривају од погледа непознатих мушкараца, који је прихватило и хришћанско становништво у Призрену (*Тој нујсто њино авал'е, а'видиф туџбга ч'овека, да се потепаф криејучи се*). Од мухамеданаца је примљен и обичај покривања девојчица узраста 13–14 година, физички напреднијих и у ранијем узрасту, којима је било забрањено да излазе откривене на улицу (*А: Што' Саида не искача на сокак? Б: Ськријена је од зи'мус*). Овај обичај Срби су поштовали до ослобођења 1912. године.

¹² *Авлија је бео и сийно чуџав фабрички џешкир, дуџ око 3 метрa а широк око 0,5 метрa. Арнауџке кайџоликиње су саме леџи шћале авлије од џамучној коначи, које су биле нешћо краће од куџовних и ѿо крајевима у ѿо крајевима џрвене џрује. Пошћо су биле џрактичније за леџиње врућине, ушле су у могу и код Срџкиња и Цинцарки, нарочитћо збој шћога шћо је њихова іорња одећа за излаз у варош, фeрeцa, била од чохе, шће шћоџлија, док је она код кайџолиња била од црној сашћена, шће лакша и мање шћоџла.*

Само џокривање (убрађивање) вршено је овако: авлија се својом средином џребаџи џреко ілаве, іа се њена џредња ивица навуче на чело да џокрије обрве, а оба

Идеографски знак 'доња женска одећа' интегрише јединице *диміје*, *јум-диміје*, *диміце*, *скуџа́ча* у посебну квалификациону категорију, тј. у централну номинациону микрогрупу концепта. Диміје су стандардни елемент традиционалне женске ношње у старом Призрену и одраз су прихватања турске културе одевања. *Диміје* (тур. *dimi*) су најчешће израђене од свиле (Menković 2013, 68), „са широким, набраним и украшеним ногавицама”. За разлику од свилених диміја, постоје и диміје сашивене од јумбасме, тање фабричке вулене тканине са штепаним шарама – *јум-диміје* (*Ако не́ма, ч'е њу куџиш јум-диміје*). Испод диміја жене су обично зими носиле доње гаће *диміце* (*Узела съм а́рч да скр́јим јене диміце за з́иму. – О[g] ш́еј џусџоса́не јушба́сма диміје најрави́ла диміце*). Прављене су од американа или некој другој дебљеј џлајна, а неретко су се у џу сврху џошребљавале и сџаре, изношене диміје. Диміце су исџој кроја као и диміје, али без нашивених украса, званих нојавице. Ове нојавце су од чохе, џревучене џреко шџврђе харџије да би биле круџе, џо ивицама су обрубљене џајџанима, а џо средини су извезене свиленом или злајном жицом (Ѕemerikić). Преко диміја жене опасују веђу четвртасту мараму која се номинује вишезначном лексемом *бошча* (*Їдџи ојаши бошч'у*). Једно од ускоспецификованих значења ове полисемне речи припада домену одевања где манифестује низ културних конотација: *Код Срба у Призрену бошча је чеџвороујласџа, дуџа од џојаса до џоловине лисџова, а широка да џокрије оба кука. Сасџоји се из две једнаке џоловине, једне исџод друје, сасџављене чиџком домаће израде. Чиџком су ојшивене и ивице бошче. На оба џорња ујла џричвршџен је џо један шџрак – џанџљика којом се ојасује бошча. Бошче моџу бити беле и шарене. Код белих бошча основа су свила и џиринџик којима се џкање шара џрсџенасџо, а код шарених је џамук разних боја, али џреовлађује црвена. За млађе жене боје су свеџлије, за сџарије шамније. Бела бошча дуж обе сџољне верџикалне ивице има џо једну шџџрафџу везену злајном, а чеџо и украсе израђене од злајне жице. Тканина за бошче џка се код куће на шџри различитџа начина. Девојке не носе бошче, веђ само удаџе жене. Шарене бошче носе се сџално, беле бошче носе невесџе и млађе жене. Бошча се ојасује џреко диміја и*

њена краја џусџе се да џадају најред низ шџело. Најраве се шџлајџи ујлови изнаг слеџоочница, који се сџварају између дела авлије који џокрива чело и оба џена крака, џребачена најред. То се зове „намешчање ројове”. Десни крак осџаје да висе, док левим краком жена џокрива лице до очију. По џравиљу, авлија је за невесџу дар од свегра. По ослобођењу џокривање је џресџало (Ѕemerikić).

појаса, али се не савла за време свечаности, када се облачи долама или џибе, осим за време обеда. Зимски се одасује вунена прејача, звана скушача (Ћемериќић).¹³ Зимска варијанта бошче као део свакодневне ношње је скушача „вунена прегача”. Прегача се придржава чоханим пантљикама које се у српском призренском говору зову *đizje* (тур. *dizge*) (Шије *đizje* на скушачу), ширине су два центиметра, по једна се пришива на оба јорња ула вунене женске прејаче, круше су по се заједно не могу везивати, већ се на њиховим слободним крајевима пришива по једна трака од меканијих тканина (Ћемериќић).

Богат и разноврстан корпус назива за женску одећу у Чемериќићевом лексикону одражава високо развијену колективну свест о естетском значају одеће, која није само средство спољашњег улепшавања, већ обележје етничког, верског, статусног, родног идентитета жене у патријархалном друштву.

Мушко грађанско одело на Косову и Метохији било је налик турској ношњи. Срби су углавном носили чохано одело модре или црне боје (Vukanović 2001, 281). Карактеристични делови мушке горње одеће су *фермене*, *џемеган*, *чурк*, *чурче*, *којоран*, *сџире*, *јуњ*, *јуњче*, *јакрч’е*, *џурѓина*.

Испод кошуље Призренци су током зиме носили вунену поткошуљу *фанџлу* (алб. *fandelë*). Преко кошуље одевале су се две врсте прслука: *фермене* (тур. *fermene*) „део мушке народне ношње, кратки прслук до појаса од чохе, извезен свиленим концем и опшивен гајтанима” или *џемеган* (тур. *camadan, camedan*), мушка варијанта минтана без рукава. У зимској сезони Призренци су носили *чурк* (тур. *kürk*) „од чоје, обично црвене боје, дуг до половине листова, постављен крзном и са крзеном крагном”.¹⁴ Грађанској ношњи припада *сџире* (тур. дијал. *setre*) „капут европског кроја”, који су у Призрену прво почели да носе Турци. У дихотомној равни према стилу одевања грађанства стоје социјално маркирани одевни предмети сеоске ношње, и та је компонента обавезно истакнута у семантичком опису лексема: *којоран* (тур. дијал. *korogan*) „мушки капут с рукавима од белог

¹³ Чемериќићев опис бошче допуњују енциклопедијске информације у вези са бојом у знак жалости. Вукановић наводи да Српкиње у Призренском Подгору када нису у жалости, носе задњу бошчу – прегачу наранџасте боје, а када су у жалости, та им је бошча тамноцрвена (Vukanović 2001, 128).

¹⁴ Ђурче је био обавезни мушки хаљетак, од чохе или црног шајака – сукна. Имућнији грађани носили су зими и дужи ђурак (у Призрену *чурк*), најчешће од модре чохе или жутог шајака, постављен вучјим или јагњећим крзном (Vukanović 2001, 281).

сукна, закопчава се на преклоп, а по ивицама је обрубљен гајтаном, носе га сељаци", *јакáрч'е* „сукнени огртач са капуљачом, дужине до кукова, са рукавима до лакта, носе га сељаци из околине Призрена", *џуња* „сукнена мушка зимска кабаница са кратким рукавима, досеже до испод колена, може имати и кабаницу, носи се само по селима", *џ'урѓуна* „мушки сукнени хаљетак кратких рукава, дужине до испод појаса, носи се преко минтана, не закопчава се напред, носе га Срби и Албанци у околини Призрена”.

Делови мушке доње одеће су: *ч'акшире*, *шалвáре*, *џанџалóне*, *клáшње*, *џáч'е*, *сívре*.

Ч'акшире (тур. *çakşır*) су „панталоне од вуненог сукна, припијених ногавица, уздужни шавови су опшивени са неколико редова гајтана”. Узане чакшире носили су млађи мушкарци, док су старији облачили *џурлије*. Свакодневно се преко чакшира опасивао вунени појас, најчешће једнобојан – црн, модар, тамноцрвен, док се су се уз празнично рухо употребљавала два појаса – мек памучни, а преко њега свилени *џромболос* (Vukanović 2001: 281). Боја има функцију дистинкције 'по пореклу' – чакшире кафене боје носи грађански слој становништва, а беле становници села. Вунене чакшире добиле су назив *клáшње* према врсти сукна. Мушкарци у Призрену носили су *шалвáре* (тур. *şalvar*) „широке чакшире са спуштеним туром и ногавицама до испод колена”. Ова јединица имплицира културну, статусну и узрасну дистинктивну компоненту, које се актуелизују у говорном чину, а које откривамо у допунским информацијама: *носиле су се у свечаним џриликама, бо-џаџи и виђенији џрађани су их носили свакодневно; млађи су носили шалваре од црне, а сџарији од црвене чохе* (Џемергић). Статусни маркер је и детаљ на ногавицама шалвара – *џач'áлк* (тур. *paçalık*), који покрива стопало са обе стране, опшивен са више редова гајтана као украсом. Такав део имају и чакшире – у средини је заобљено изрезан, док су крајеви четвртастог облика и дужи, али са мање украса. Нијансе у језичком сазнању носилаца говора рефлектују се у изразу творбено-семантичким синонимима *џач'áлк* и *џáч'а*. Лексема *џанџалóне* део је призренског вокабулара првих деценија 20. века, као одраз прихватања модних промена у традиционалној средини. Функцију доњег веша имале су *џáч'е* (*На џеј џáч'е вáл'а нóв у'кур*), а заштиту од хладноће пружале су вунене гаће – *сívре* (*Обу'чи сívре да не осéбнеш џо џу'џ*). Чакшире и гаће у струку су потпасане појасом или учкуром, који као допунски одевни предмети гравитирају ка периферији концепта.

Ближа периферија обједињује одевне елементе који допуњују основну одећу, а то су појасеви, учкури, мараме, капе и чарапе. У Чеме-

рикићевој интерпретацији појасеви су углавном део женске одеће, јер, поред задовољења естетског принципа, потенцирају и социјално-културну димензију, постају статусно обележје личности и симболишу друштвени престиж, с обзиром на чињеницу да су се издалека доносили женама на дар. Функционални и естетски значај појасева у култури одевања старих Призренаца рефлектује се у сликовитим називима и концептуализацији појаса као вредног дара. Репрезентативни тип појаса „свилени појас украшен шарама и ресама” регистрован је у Чемерицићевом лексикону са изговорним варијантама *шарабóлоз/шарабóлос/шарабóлуз/шарабу́луз/шарабу́лус* према турском изговору топонима Триполи, одакле је свила набављана (тур. топ. Tarabulos, Tarabulus, Trablus) (*Да víдиш, мори, шíио крásне ÷ојáсе шарабулóзе донéја Вáнуш, óко да шíи сíиáне. – Муж ÷у донéја јéн ÷ојас шарабу́лус, ÷роз ÷рсíен мóж да íа ÷рову́чеш*). У језичкој свести говорника посебан квалитет има појас који се може провући кроз прстен, тзв. *÷рсíенл'íја ÷ојас*, односно свилени појас (*Донéја ÷у свéкар ÷рсíенл'íја ÷ојас*). Цењен је био и женски вунени појас израђиван у Персији *ац'émски ÷ојас* (*Муж ÷у донéја ац'émски ÷ојас*). У музејској колекцији из Призрена налазе се и учкури, предмети ручне израде, од свиле и памука, украшени везом од свиленог, памучног или срменог конца, са стилизованим украсом, цветним или геометријским, и са чипком на рубовима (Menković 2013, 77). *Уч'кур'љк* (тур. *uçkur* и *lık*) су у Призрену користили и жене и мушкарци и том су узицом везивали у појасу димије, чакшире, гаће и сл.

Обавезни додатни елемент грађанској ношњи у Призрену биле су разне повезаче за главу, мараме и капе. Њихова је улога вишезначна, јер поред заштитне и естетске, имају функцију узрасног, социјалног или културног маркера. *Мáфез/мáфес* (тур. дијал. *tafes*), „танку повезачу у разним бојама и са шарама (гранама) којим Српкиње у Призрену повезују главу”, *носе само удаñе жене уз народну ношњу, док девојке носе селбен. Млаñе жене носе мафезе оñворенијих боја, а сñарије заñворених. Као знак жалосñи жене носе црни мафес, осим невесñа у ÷рвој ÷одини брака (Ѓóш нóси црн мáфес)* (Чемерицић). Испод мафеза, између чела и темена, удате жене стављају мали котур тканине, звани *кóло*. Млаñе и богатије жене коло украшавају ниском дуката (*с краја су сиñнији, ÷о средини веñи, а ÷о средини чела ÷ада највеñи који се зове ÷олем дукаñи*). Српкиње у Призрену преко мафеза везују *оñоз* (тур. *hotoz*, *hotaz*) тако што једну половину мафеза пресавију по дужини у виду пантљике широке три до четири центиметра, ка потиљку са чвором позади. Узрасна и статусна компонента укрштају се у значењу језичке

ознаке *сѣлбен* (тур. *serbend*) „четвртаста марама од танке провидне свилене тканине светлих боја којом девојке у вароши повезују косу, тако да плетеница пада низ леђа”. У основном значењу турцизам *шамџија* (тур. *şate*) социјално је неутралан – „рубаци, марама којом жене повезују главу”, али осветљава шири културни контекст женског одевања, што се читава у реду назива за различите врсте марама: *шамџија шеџар*, *шамџија сџамболска*, *мафџеса шамџија*, *свила шамџија*, *шамџија скадџарска*, *шамџија кал’емч’арка*, *шамџија фанџазџија*. Свилена или вунена марама која штити врат или горњи део тела од спољашњих утицаја је *буџџумбаџи* (тур. *boyunbađı*) „марама која се везује око врата”, односно *шал* (тур. *şal*) „марама за огртање”. Призренке су ручно израђивале разне врсте шалова: *шал на бело*, *шал геџрмиџа*, *шал џџскџил’* (са ресама). Детерминатив *геџрмиџа* указује на четвртаст облик реалије коју означава главна реч у синтагмама *геџрмиџа мафџес*, *марџама геџрмиџа*, *шал геџрмиџа*, и то је најчешћи облик женских покривала за главу. Обредну функцију реализује четвороугаона марама *џесџемел’* (тур. *destimal, destmal* „марамица”, дијал. *testemle* „четвороугао”), ручно израђена од квалитетног платна, са два краја извезена, којом се покривају невестине руке док она џови уочи венчања „стоји непомично, очију оборених ка земљи, са рукама на појасу (о невести)” (*Млџџо џу л’џџ бџеше млаганевџесџин џесџемел’*) (Џемџикић). Уз традиционалу ношњу Српкиње у Призрену су носиле на темену мали фес, окићен ниском дуката с предње стране. Преко феса ставља се *џеџџелџк* „кратка женска капа окићена дукатима, бисерима, срмом, златом; накит за главу”, који треба да изазове естетски ефекат и нагласи материјални положај жене.

Прототипична мушка капа је фес, без којег се не може представити стереотипна слика ондашњег Призренца. Семантички се *фџес* (тур. *fes*) дефинише као „капа за мушкарце од дебље тканине затворено-црвене боје са кићанком”. Постојале су две врсте феса: *скадџарски фџес* „цилиндричног облика и са малом кићанком, који су Срби у Призрену обавезно носили” и *џџџџџ / џџџџџ фџес* (тур. *Tunus fesı*) „у облику полулопте са великом кићанком која је падала низ леђа и ширила се ка раменима, који су носиле старије чорбације”. Осим феса, који је обавезни део традиционалне грађанске ношње, на главама призренских Срба могли су се видети још и *калџџак* „врста капе” (*џџџџ џџи вал’а црвен калџџак на џлаџу*), *саџмур калџџак* „калпак од самуровине” (*Саџмур калџџак на ч’елџџу џлаџу*), *каџџџџџ* (тур. *kapela*) „шешир”, а до 1912. године и *кеч’е* (тур. *keçe*) „бела албанска полулоптаста капа од ваљане вуне”.

У допунску ношњу спада и део одеће који се навлачи на ноге – *ч’арџџџџџ* (тур. дијал. *çarap, çorap*). Чарапе су обично плетене од белог

вуненог или памучног конца, прошаране различитим врстама веза: *џрсџи* (вез преко прстију), *џрања* (на стопалу), *џрањч'ич'и/џранч'ич'и* (са обе стране чланка), *лоза* (дуж горњег дела стопала, од прстију до чланка), *џеџица* (на горњем делу пете).¹⁵ Код вунених чарапа вез се ради вуницом, а код памучних ђинђувама. Мушке беле чарапе имале су само *лозу*, и то од дебелог памука званог *џџире*. У Чемерикићевој збирци налазимо називе за три врсте чарапа: *џџзлък*, *калч'инке* и *џиџуџке*.

Дџзлъци (тур. *dizlik*) су чохане или сукнене доколенице, и у зависности од врсте материјала разликују се по изгледу и намени. Чохани *дџзлъци* носе се уз чохане шалваре које досежу *исџод* колена. Њихова *џорња* ивица досеже до колена, а *доња* до *сџоџала*. *Закоџчавају* се *коџчама* са *задње сџране*, а *исџод* колена се *џричврџију* свиленим *џоџколеницама* – *дџзбаџама* (*Донџси озџор баџџине шалваре* и *дџзлъце*). Сукнени *дџзлъци* су *исџоџ* кроја, али је њихов *џорњи крај* *наџред џродужен џако да џокрива* колена, и не *џричврџију* се *дџзбаџама* са *киџанкама*. Носе се *џреко* сукнених *чакџира*, нарочито у *џоку* зиме, како би *зашџиџиле чакџире* од *снеџа* (*Туџри* и *дџзлъце*, *џланџна* је, *снеџови* су *џџамо*) (Џемерикић). *Калч'инке* (тур. *kalçın*) су сукнене или вунене чарапе које обухватају цело стопало до чланка ноге, а *џиџуџке* су вунене назувице.

Иако у структури концепта *оџеџа* гравитирају ка даљој периферији, где се пресецају са периферним зонама концептуалног поља *накиџ*, украсни елементи су веома важни у естетском поимању одевања старих Призренаца. Траке, панљике, узице израђене од свиле, памука, сребрне и златне жице, дугмад, поред практичне имају значајну декоративну функцију. Призренска грађанска ношња демонстрира смисао за детаље у којима се огледа вештина у ручном раду и којима се истиче лепота одевног предмета и постиже снажан визуелни утисак. Готово сваки одевни предмет био је украшен специјалним додацима, што потврђује микроскуп језичких ознака за различите врсте украсних трака, пантљика и дугмади: *џџџан*, *џџриџ* (на оделу), *џарамџџа* (на кошуљи, минтану), *џџџа*, *џџрак* (на прегачи), *вр'џца дџзбаџа*, *џ'џрдан* (на чарапама), *џџџме*, *коџча*, *џуџе*.

Спектар лексичких ознака којима је репрезентован концепт одеће у призренској језичкој слици света одражава важан сегмент објек-

¹⁵ Допунске информације о шарама на чарапама, као значајном културном обележју српске ношње на Косову и Метохији, налазимо и код Вукановића (Vukanović 2001, 523).

тивне стварности Призрена на преласку из 19. у 20 век и неодвојиви је део српског језичког и културног наслеђа на Косову и Метохији. Лингвокултуролошки опис концепта *одећа* у српском призренском говору базиран је на лексичкој репрезентацији и семантичкој интерпретацији његових конституената, на илустративном материјалу којима се у говору потврђује њихова функционална вредност и на изванјезичким информацијама којима је у речнику допуњен њихов семантички садржај. Језички корпус и екстралингвистички подаци у *Збирци речи из Призрена* доказују да је одећа један од најстабилнијих показатеља етничке припадности, али да непосредни контакт са другим нацијама и културама снажно утиче на формирање културног идентитета, традиције и језичког система једног народа. Вишевеконо бивствовање Срба, Турака и Албанаца на истом простору неизбежно је довело до прожимања елемената традиционалних ношњи, што је постепено обликовало структуру и садржај концепта одеће у српском призренском говору. У језичкој интерпретацији датог концепта откривају се универзална значењска обележја културе одевања – одећа као основна људска потреба, изражена свест о етничкој, верској и социјалној симболици одеће, одећа као статусни симбол, естетски значај одеће, истицање лепоте и вештине декоративним детаљима на одећи, обредна конотација – која су у језичкој свести Призренаца модификовани према специфичним условима живота у конкретној просторно-временској координати. Лингвокултурна специфика призренске традиционалне слике одевања проистиче из периферног језичког и географског положаја Призрена у односу на остатак српског језичког простора, због чега је јединствена и живописна, јер се у локалном идиому и погледу на свет прожимају старија – словенска, православна и нова оријентална, муслиманска компонента. Изванјезичке опозиције (српски/турски; хришћанство/ислам) пресликавају се у вертикалној оси структуре концепта заснованој на дихотомији 'свој' / 'туђ'. Укрштањем и актуелизацијом појединих концептуалних ознака ('старо/ново', 'свакодневно/свечано', 'мушко/женско', 'зимски/ летњи', 'горњи/доњи', 'сиромашан/богат', 'млад/стар', 'удата/неудата') у одређеним околностима формира се слојевити садржај концепта вербализован богатим системом номинација. Етнографске информације као основа концептуалне слике одевања у Призрену неопходне су за потпуну семантичку реконструкцију концепта, јер се једино у контексту традиције, обичаја и обреда може спровести релевантно лингвокултуролошко истраживање дијалекатске лексике.

Извори

Чемерикић, Димитрије. *Збирка речи из Призрена*. <http://www.prepis.org/> (pristupljeno 22. 10. 2021).

Литература

- Bankova, T. B. 2012. *Leksika sibirskoj tradicionoj odeždi v lingvokulturolozičeskom aspekte (na materiale tomskih dialektnih slovaraj*. Avtoreferat disertaciji. Volgogradskij gosudarstvenij pedagogičeskij universitet. <https://research-journal.org/languages/leksika-sibirskoj-tradicionnoj-odezhdy-v-lingvokulturologičeskoj-aspekte-na-materiale-tomskix-dialektnyx-slovaraj/> (pristupljeno 28. 09. 2021).
- Bjeladinović-Jerčić, J. 2003. „Srpska tradicionalna odeća“. U *Narodna kultura Srba u XIX i XX veku*. Vodič kroz stalnu postavku. Beograd: Etnografski muzej.
- Bjeladinović-Jerčić, Jasna. 2011. *Tradicionalna nošnja Srba u XIX i XX veku*. Beograd: Etnografski muzej.
- Darmanović, Mina. 2016. *Gradska nošnja na Kosovu i Metohiji u 19. i prvoj polovini 20. veka*. Katalog izložbe. Beograd: Etnografski muzej.
- Ivanović Barišić, Milina. 2017. *Odevanje u okolini Beograda: druga polovina 19. i prva polovina 20. veka*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Kalinina, M. V. 2008. *Leksiko-semantičeskoe pole „Odežda“ v donscom kazačem dialekte: etnolingvističeskij i lingvokulturolozičeskij aspekti*. Avtoreferat disertaciji. Volgogradskij gosudarstvenij pedagogičeskij universitet. <https://www.dissercat.com/content/leksiko-semanticheskoe-pole-odezhda-v-donscom-kazachem-dialekte-etnolingvisticheskii-i-lingv> (pristupljeno 29. 09. 2021).
- Menković, Mirjana. 2013. *Grđanska nošnja Srba u Prizrenu u XIX i prvoj polovini XX veka*. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
- Panova, M. V. 2002. *Naimenovaniya odeždi v russkikh govorah Voronežskoj oblasti: etnolingvističeskij i arealni aspekti*. Avtoreferat disertaciji. Volgogradskij gosudarstvenij pedagogičeskij universitet. <https://www.dissercat.com/content/naimenovaniya-odezhdy-v-russkikh-govorakh-voronezhskoi-oblasti-etnolingvisticheskii-i-arealn> (pristupljeno 30. 09. 2021).
- Petrović, Snežana. 2012. *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Poljakova, G. M. 2012. *Analiz leksiko-semantičeskogo polja „odežda“ v rusском, anglijskom, nemeckom jazikah v aspekte sopostavitelnoj lingvokulturologii*.

- Avtoreferat disertaciji. Jurvdičeskij fakultet Rosijskogo universiteta družbi narodov. <https://www.dissercat.com/content/analiz-leksiko-semanticheskogo-polya-odezhda-v-russkom-angliiskom-i-nemetskom-yazykakh-v-asp> (pristupljeno 30. 09. 2021).
- Poljakova, G. M. 2016. „Leksiko-semantičeskoe pole „Odežda” v aspekte sopostavitelnoj lingvokulturologii“. *Vestnik RUDN, serija Teorija jazika. Semiotika. Semantika* 2012 (4): 37–44. <https://cyberleninka.ru/article/n/leksiko-semanticheskoe-pole-odezhda-v-aspekte-sopostavitelnoy-lingvokulturologii> (pristupljeno 30. 09. 2021).
- Radojčić, Dragana & Dragana Machová. 2014. „Mirjana M. Menković. Građanska nošnja Srba u Prizrenu u XIX i prvoj polovini XX veka”, Etnografski muzej u Beogradu, 2013; *Český lid* 101 (3): 376–378.
- Radovanović, Dragana. 2015. „Iz odevne leksike u Siriničkoj župi“. U *Putevima srpskih idioma. Zbornik u čast prof. Radivoju Mladenoviću*, ur. Miloš Kovačević & Vladimir Polomac, 139–150. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Rakić, Vukosava. 2011. „Terminologija odevanja i obuvanja u Kaću“. *Prilozi proučavanju jezika* 42: 135–164.
- Ristić, Stana & Konjik Lazić, Ivana. 2020. *Kognitivni pravac u srpskoj etnolingvistici*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Rostov, O. R. 2006. *Antropocentričeskoe opisane nominacij odeždi: na materiale leksiki govorov Ivanovskoj oblasti*. Avtoreferat disertaciji. Ivanovskij gosudarstvenij universitet. <https://www.dissercat.com/content/naimenovaniya-odezhdy-v-russkikh-govorakh-voronezhskoi-oblasti-etnolingvisticheskii-i-arealn> (pristupljeno 29. 09. 2021).
- Sikimić, Biljana. 2006. „Interdisciplinarni pristup u istraživanju tradicionalne duhovne kulture danas“. U *Negovanje i zaštita nematerijalne baštine u Srbiji, Stručni skup o nematerijalnoj baštini*. Zbornik radova 2, Beograd: Muzejsko društvo Srbije, 23–26.
- Sokur, E. A & Arhipova I. V. 2019. „Osobnosti lingvokulturnog koncepta “odežda” v ruskom jazike“. *Vestnik Adigejskogo gosudarstvennogo universiteta*. Serija 2: Filologija i iskusstvovedenie: 82–85. Majkop: Adigejskij gosudarstvennyj universitet. [file:///C:/Users/user/Downloads/osobnosti-lingvokulturnogo-kontseptu-odezhda-v-russkom-yazyke%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/osobnosti-lingvokulturnogo-kontseptu-odezhda-v-russkom-yazyke%20(2).pdf) (pristupljeno 27. 09. 2021).
- Trajković, Tatjana. 2019. „Terminologija odevanja i obuvanja u Rudni (Rumunija)“. *Ishodišta* 4, Niš: Filozofski fakultet – Temišvar: Zapadni univerzitet, Savez Srba u Rumuniji, 455–463. http://www.panacomp.net/content/view/30/73/lang_serbian_lat/ (pristupljeno 25. 12. 2021).
- Uzeneva, E. S. 2017. „Antropocentrizm v terminologii odeždi Bolgar“. *Antropocentrizm v jazike i kulture*, 211–226. Moskva: Institut slavnovedeni

RAN. https://inslav.ru/sites/default/files/uzeneva_2017_antropocentrizm.pdf (pristupljeno 29. 09. 2021).

Vanovskaja, L. A. 2003. *Semantika russkoj odeždi (na materiale Tambovskih govorov)*. Avtoreferat disertacii. Tambovskij gosudarstvenij universitet. <http://cheloveknauka.com/semantika-russskoy-odezhdy> (pristupljeno 28. 09. 2021).

Vukanović, Tatomir. 2001. *Enciklopedija narodnog života, običaja i verovanja Srba na Kosovu i Metohiji: VI vek – početak XX veka*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Žunić, Dragan, priir. 2009. *Tradicionalna estetska kultura: telo i odevanje*. Niš: Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu.

Примљено / Received: 23. 02. 2022.

Прихваћено / Accepted: 06. 09. 2022.

ПРИКАЗИ
REVIEWS

Присуство традиционалне музике у Србији данас у измењеном радном и празничном свакодневљу

(ур. Јелена Јовановић и Драган Жунић)

Огранак САНУ у Нишу, 2020, 99 стр.

У тематском зборнику *Присуство традиционалне музике у Србији данас у измењеном радном и празничном свакодневљу*, шест радова еминентних научних имена из Србије, указало је на значај традиционалне музике, на њено присуство данас и трансформације које је доживела, као и на начине на које се данас представља. Почетна замисао уредника публикације била је давање одговора на питање места и улоге музике у савременом животу Србије, који су се могли једино и понудити са различитих тачки гледишта, из различитих дисциплина, јер музика не представља само звучни феномен, већ је и витално важан део сваке културе као синкретичне целине. Овај први по реду зборник, јер постоје жеље да се рад на овој теми настави, уредили су дописни члан САНУ Јелена Јовановић и проф. др Драган Жунић, а објављен је у издању Српске академије наука и уметности, тј. Огранка САНУ у Нишу.

Традиционална музика у српском народу неизоставни је део обичајних пракси и сегмент одређених обреда; она има магијска и комуникациона својства (комуникација са вишим силама и, наравно, између чланова људског друштва); она је део свакодневице, али и посебних тренутака у човековом животу, те је, и на тај начин, свих ових векова опстајала, укључена у све моменте од виталног значаја за живот и опстанак саме заједнице.

Традиционална музика некада и данас, тј. питања и дилеме који су се за њу везивали и који се за њу везују на територији Србије јесу инспирација научницима који су резултат проучавања проблема присуства традиционалне музике данас, из угла својих струка, уоб-

личили у научне радове и представили их читаоцима у тематском зборнику *Присуси́во ѿтрадиционалне музике у Србији данас у измењеном радном и ѿразничном свакодневљу*, као резултату истраживања на пројекту *Музичко наслеђе југоисточне Србије, савремено сѿвара-лашиѿво и образовање укуса*. Зборник је посвећен осветљавању ове теме из аспекта неколико хуманистичких дисциплина – социологије уметности, естетике, етномузикологије, етнологије, антропологије, музикологије. Оно што повезује већину ових радова, осим *ѿтрадиционалне музике* као кључне синтагме, јесу промишљања, теоријска, научна, а често и лична, која се тичу могућности начина опстанка традиционалне музике данас, њених трансформација и добрих и лоших страна свих досадашњих промена које су је задесиле, посебно током последњих осам деценија. Како се истиче у Речи уредника, основни циљ свих аутора, али и других који су радили на поменутом пројекту и, уопште, „мисије Огранка САНУ у Нишу“ јесте да се „уз промовисање универзалних вредности науке и уметности и у овом делу наше земље, брине и о очувању и представљању националне и локалне културне баштине, на којој почива и гради се наш идентитет“.

Дакле, аутори се у овом зборнику баве различитим темама које се тичу традиционалне музике, са акцентом на данашњици, а које се крећу од општих проблема трансформације и данашњег облика традиције и традиционалне музике, као у раду „Чему традиционална музика данас?“ Драгана Жунића, преко проблема са којима се сусреће етномузикологија данас и сегмент традиционалне музике – сеоско певање: „Традиционално сеоско певање у Србији данас: принципи, носиоци, мотивација“ Јелене Јовановић, па до проблема које су донеле промене са којима се сусретала српска традиција током последње три деценије, њеног преплитања са духовном, црквеном традицијом и њихове спреге у заједничкој борби поновног стварања и јачања српског идентитета: „Псеудоморфозе српске традиције: почетак миленијума и последњи дани“ Александре Павићевић и „Дијалог византијске црквене и традиционалне народне музике: друштво 'Мојсије Петровић' из Београда“ Гордане Благојевић. Још конкретније представљене промене до којих је данас дошло у презентовању сегмената традиције, међу којима је и музика, ишчитавају се у радовима који се тичу промоције традиције у локалној заједници, у Нишу, посредством ромске музике и фестивала фолклора: „Ромска музика у данашњем Нишу: од чочека до хип хопа и world music жанра“ Данијеле Здравих Михайловић, као и „Међународни студентски фестивал фолклора Ниш: између очувања и мо-

дификовања традиције у контексту специфичности локалне урбане културе“ Соње Цветковић.

Први рад у овом тематском зборнику, чији је аутор један од уредника, Д. Жунић, социолог, естетичар, који је посвећен питањима места уметности у култури – „Чему традиционална музика данас?“, отвара разматрање основне теме – потребе и форме традиционалне музике данас, посматрајући ову тему кроз четири велике мисли о самој музици, а затим дефинишући основне појмове (традиција, „фолклоризам“, традиционална музика) неопходне за даља промишљања о традиционалној музици данас. На постављено питање из наслова рада настоје да одговоре и други аутори, посматрајући ову тему из угла својих струка, те се овакав приступ може посматрати и као суштинска идеја у конципирању зборника. У свом раду, аутор даље критички и делом филозофски посматра и предлаже четири начина на која би традиционална музика данас могла да опстане, као музика одиста удаљена од нових генерација и њиховог начина живота, али значајна за продоховљење свих генерација које обитавају на нашим просторима.

На овај текст се надовезује рад или, како сама ауторка каже, есеј другог уредника зборника Ј. Јовановић – „Традиционално сеоско певање у Србији данас: принципи, носиоци, мотивација“. Овај рад даје теоријске и методолошке поставке, закључке и промишљања о принципима, носиоцима и мотивацији традиционалног сеоског певања данас. Акцент у раду стављен је на тумачење улоге и значаја етномузикологије и етномузиколога данас, на етички аспект бављења етномузикологијом, те затим на анализу певачке праксе и њене „снаге“, пре свега духовне, произашле из обичајно-обредне праксе. Такође, ауторка говори и о оним старим извођачима који се прилагођавају новим тенденцијама и о младима који покушавају да се овима одупру и буду чувари традиционалне музике у њеној оригиналној форми и носиоци „националног и етничког културног наслеђа“, колективног идентитета.

О периоду ревитализације српске духовне културе, па и саме традиције, а са њом и традиционалне музике, о проблемима са којима се „српска духовност“, у најширем смислу, сусретала и о њеном неодолевању масовној култури говори А. Павићевић у раду „Псеудоморфозе српске традиције: почетак миленијума и последњи дани“. Ауторка на есејистички начин, али уз релевантну научну потпору, представља и лична размишљања на ову тему, поставља филозофска и прагматична питања, и на њих даје одговоре који одишу искуством судео-ника у традиционалној култури и музици, извођача традиционалне

и духовне музике, али и надом у нове снаге које би на различитим нивоима у држави могле да опораве националну културу.

И рад Г. Благојевић „Дијалог византијске црквене и традиционалне народне музике: друштво 'Мојсије Петровић' из Београда“ бави се темом која се тиче обнове духовног – црквеног и народног живота у Срба, на један конкретнији начин, стављајући у фокус, као студију случаја, рад друштва „Мојсије Петровић“ из Београда, које је покушавало да споји византијску музику и народну традицију (музику), посебно изводећи традиционалне српске песме обрађене у стилу византијских црквених напева и компоњујући нове мелодије у истом стилу, на текстове српских коледарских песама. Поред представљања историјата рада друштва, његове делатности – извођачке, педагошке, стваралачке, ауторка овог текста даје нам увид у читав феномен инкорпорације византијске црквене праксе у српску, православну богослужбену праксу, пре свега, а затим и у покушај стварања ширег концепта – извођачко-концертне праксе и стварања фузије са традиционалном српском музичком праксом.

Теме два последња рада у овом зборнику везане су за локалне праксе, тј. за традиционалну музику и представљање сегмента традиције у Нишу. Рад Д. Здравих Михаиловић „Ромска музика у данашњем Нишу: од чочека до хип хопа и world music жанра“ говори о правцима којима се креће традиционална музика Рома данас, о утицају спољних фактора, као што су нпр. невладине организације на формирање новог правца у музици Рома, тзв. ромског хип хопа, али и о покушају све већег приближавања широј публици, те коришћењу препознатљивог ромског мелоса и „циганских лествица“ у, данас популарном, world music жанру. Поред тога, у раду је представљена и данашња ромска музичка сцена у Нишу, са јасним жанровским поделама и уделом у њеном формирању током протекле три деценије.

С. Цветковић у свом раду „Међународни студентски фестивал фолклора Ниш: између очувања и модификовања традиције у контексту специфичности локалне урбане културе“ представља историјат, рад и пропозиције Међународног студентског фестивала фолклора, као једног од значајних презентера и промотера традиције, како оне нишке тако и традиције других средина, чији се представници на овом фестивалу представљају као гости. Овим текстом је отворено питање очувања традиције и њеног презентовања у фестивалским, тј. сценским условима, а понуђени су и неколики одговори.

Иако су се у данашњици бројне потребе човека и тенденције на којима се заснива његово живљење убрзано и у великој мери про-

мениле у односу на не тако давна времена, када је традиционална музика још имала своју суштинску улогу у животу појединаца и људских заједница, човек и даље тежи духовној равнотежи, миру који она доноси, складу и хармонији, али и исконској снази коју може пронаћи само у породици и ширем људском окружењу. На то нам непобитно указује и чињеница да су традиција, а са њом и традиционална музика, трансформисане или не, и даље део човекове свакодневице, а посебно свечаних и радосних тренутака, који се у великој мери прослављају уз употребу елемената из обредно-обичајне праксе. О снази коју носи традиционална музика, која произилази из, како говори Ј. Јовановић о традиционалној песми, „*унуиџрашње љравилносџи / уравноиџеженосџи / хармоничносџи* ових музичких облика“, најјаче говоре људске експресије када се зачује и заигра коло, сведоче изливи емоција при слушању звука фруле и песме која се пева онако како животна пракса налаже – из душе.

Стога је овај зборник део важних научних доприноса, јер отвара бројна суштинска питања о очувању традиције и њеној преформулацији, даје одговоре на нека од њих, док друга оставља отворена за даља промишљања. Суштинска важност и посебност овог зборника јесте у другачијем, надамце духовнијем приступу теми, што произилази из чињенице да су текстове писали научници који нису само врсни истраживачи у својим научним дисциплинама, већ и они који традицију и духовност истражују, бележе, анализирају, али их и живе, надограђују, поштују, чувају и зналачки и прегалачки одржавају њихову суштину у „модерном“ свету. Тиме њихова реч бива снажнија, бриткија и утемељенија од строго научне – доживљеност и искуственост јој придодају поменуте атрибуте.

Нина Аксић

Материјална култура из новог угла

Данијела Велимировић,
*Кибле, баклаве и фистани: традиционална материјална
култура Срба у XIX и почетком XX века*
Српски генеалошки центар, Београд 2021, 321 стр.

Живимо у времену када је традиционални начин живота, па самим тим и материјално стварање које га је карактерисало, готово у потпуности потиснуто не само из свакодневног живота, него већим делом и из обредно-обичајне праксе. Из тих разлога сваки рад који се бави проблематиком материјалне културе од изузетног је значаја јер доприноси бољем упознавању не само прошлости народа који ју је стварао, већ је истовремено подсећање на ту исту прошлост. У том смислу се може посматрати и монографска студија *Кибле, баклаве и фистани: традиционална материјална култура Срба у XIX и почетком XX века*. Монографију чини неколико целина: 1. *Кибле, баклаве и фистани: истраживање традиционалне материјалне културе у српској етнологији и антропологији*; 2. *Сеоска и градска вернакуларна архитектура код Срба у XIX и почетком XX века*; 3. *Паула и проја: исхрана код Срба у XIX и почетком XX века*; 4. *Сеоска и градска одећа код Срба у XIX и почетком XX века*. Свако од поменутих поглавља подељено је на потпоглавља која тематски обједињује ауторска прича о материјалној култури – градитељству, исхрани и одевању у другој половини XIX и почетком XX века.

Прво поглавље насловљено је: 1. *Кибле, баклаве и фистани: истраживање традиционалне материјалне културе у српској етнологији и антропологији* и чине га два потпоглавља: а. *Истраживање материјалне културе у свешкој антропологији* и б. *Истраживање традиционалне материјалне културе у српској етнологији и антропологији*. Овим поглављем ауторка уводи читаоца у предметну проблематику, указујући на истраживања материјалне културе у светској и српској антропологији, осврнувши се на развој истраживања,

сабирање и депоновање предмета у свету и код нас. Такође, указује и на ауторе који су допринели проучавању предметне проблематике. Изнесени ауторски ставови читаоца упућују на спознају о значају проучавања материјалне културе за свеукупну културу једног народа. Ауторка, такође, наглашава да су проучавања материјалне културе представљала основу истраживања у антропологији, почев од времена њеног конституисања као самосталне научне дисциплине, односно од друге половине XIX века, па према садашњости, али такође наглашава и да је њено проучавање било примарно и у деценијама XX века. Како ауторка наводи интересовање за бављење предметима који су обележавали живот човека у свакодневици и празновању значајно је порасло оснивањем музејских установа као места где ће предмети „извучени“ из простора настанка и / или примене наставити свој даљи живот.

У другом поглављу насловљеном *Сеоска и њагска вернакуларна архитектура прединдустријске ере*. Полазећи од одређења народног неимарства Александра Дурока, ауторка даје приказ народне архитектуре XIX века, обухватајући сеоско народно градитељство и балканско-оријенталну кућу. Имајући у виду расположиви материјал за градњу, као и одређене специфичности у погледу стилских карактеристика, ауторка традиционалну сеоску кућу у савременој Србији разврстава у неколико типова, према подели коју је својевремено сачинио Ранко Финдрик: 1. *Панонска кућа*, са својим подваријантима, карактеристична за подручје Војводине; 2. *Динарска брвнара* као особеност Шумадије, западне и југозападне Србије која се у тексту обрађује као кућа у Шумадији; кућа у западној Србији и кућа у Санцаку (села са муслиманским становништвом); и 3. *Бондручара/чајмара*, уз издавање: а. *Моравске куће*, карактеристичне за равничарске и брдско-планинске пределе у долини Велике Мораве и б. *Косовске куће*, која је представљена као основни тип градње у југоисточној и источној Србији. У засебном потпоглављу ауторка обрађује балканско-оријенталну градску кућу у две варијанте: 1. *Куће симетричне шииа*; и 2. *Куће асиметричне шииа*.

У трећем поглављу са насловом *Пајула и њроја: исхрана код Срба у XIX и њочейком XX века* предмет разматрања је традиционална српска кухиња. Акцент се у тексту ставља на однос рода и хране, односно опозицију природе и културе које је поставио још Клод Леви-Строс у есеју „Кулинарски трокут“, као и мушких и женских задужења при набавци сировина неопходних за припрему и употребу хране. У *шео-*

ријско-методолошком оквиру се указује на поставке Леви-Строса које се односе на спремање хране, односно пут који одређене врсте хране пролазе од пресног до зготовљеног, то јест од природе до културе. У потпоглављу *Историјски контекст и производња хране* у Шумадији ауторка указује на начине управљања прехранбеним ресурсима, да би у сегменту рада *Кувано, ђечено димљено* применила Леви-Стросов приступ на производњу и прераду намирница – житарица, поврћа, воћа. Како закључује „производња хране била је важно место [за] конструкцију и реконструкцију родних идентитета. Мушкарци су доминирали Природом – њиве, пашњаци, ливаде, водене површине“, док је простор деловања жена био везан „за просторе култивисане природе – кућу, двориште...“. Да је у традиционалној заједници све било унапред предвиђено, видљиво је и у делу текста *Хијерархијски односи за столом* у којем се храна посматра као огледало друштвених и породичних односа и у светлу тог приступа се реконструише на који начин се културно обликују и манифестују родне разлике.

У четвртм и уједно најобимнијем одељку, насловљеном *Сеоска и градска одећа код Срба у XIX и почетком XX века*, ауторка на основу ранијих истраживања Јасне Бјеладиновић издваја и ближе образлаже панонски, динарски, централнобалкански и шопски регион. Како наводи „док је сеоска одећа објектификовала читав низ идентитетских пројеката, укључујући и креирање регионалних разлика у одевању, 'српски' грађански костим превасходно је представљао средство у изградњи и исказивању националне идеје и заједништва“. У том смислу се у овом делу монографије представљају начини сеоског одевања у Војводини – у Банату, затим у Шумадији и на централном Косову „будући да су ови региони имали велики симболички значај у културној и политичкој историји Срба“. Посебан одељак посвећен је приказу развоја грађанског одевања, при чему се указује на бројне варијанте истог као и на различите утицаје који су посредно или непосредно имали удела у његовом изгледу.

У сваком одељку обједињујућег поглавља ауторка пре разматрања изгледа одевног комплета или његових делова указује на историјски контекст области у којој је одређени тип одеће био преовлађујући, и то одвојено разматривши мушко и женско одело. Оно што је карактеристично за све типове одеће, па самим тим и мушку и женску одећу понаособ, јесте спознаја да је она у свим разматраним областима прошла кроз одређене фазе развоја које ауторка детаљно анализира, указујући притом и на узроке који су довели до промена. У одељку поглавља „*На Марини сеферини, а у Ђоке златне шокче*“: сеоска одећа у Банаћу крајем

XIX и почетком XX века, указује се на то да је подручје Војводине, па самим тим и Банат, хетерогена средина, што се рефлектовало и на изглед одеће која је својим изгледом и значењем преносила „многострука и вишеслојна значења“. Сличан поступак је примењен и у следећа два одељка „*Јелек, антиерија и ојанци*“: *сеоска одећа у Шумадији у XIX и XX веку*, као и у одељку „*На ноје му вил конгуре*“: *сеоска одећа на Косову крајем XIX и почетком XX века*. У потпоглављу „*Црвен фесић у грајана моја*“: *грађански костим у Кнежевини / Краљевини Србији у XIX и почетком XX века*, ауторка расправља о грађанском костиму – његовом изгледу и трансформацијама, односно о „пређеном“ путу од опонашања оријенталног костима, покушаја стварања националног костима, до европеизације одевања и тзв. модне фазе одевања. Овај развојни пут се детаљно разматра просторно – претежно у Београду и временски – током XIX и прве половине XX века, да би на крају ауторка указала на статус костима у садашњем времену у коме „српски“ грађански костим користе различита културно-уметничка друштва приликом извођења такозваних градских песама и игара“.

Истраживачи који проучавају материјалну културу знају да то подразумева усредсређеност на предмете – њихово хронолошко и типолошко разврставање. Такође, подразумева се да је од значаја и правилно сагледавање њиховог места и значаја у организацији свакодневног и празничног живота у заједницама традиционалног типа а у контексту историјских, друштвених, културних и других промена. У процесу истраживања предмета материјалне културе, повезивање форме, функције и значаја предмета кроз историјски развој једне уже или шире заједнице представља специфичну врсту „текста“ о предмету, у којем су сажета искуства, потребе и размишљања њихових стваралаца. У том смислу, материјална култура представља пут од материјалног исказа у виду предмета које је оставила прошлост па до „прича“ које састављају истраживачи у жељи да читаоцима дочарају време у којем су били неопходни у свакодневици и обредима, што је и ауторка ове монографије, рекла бих, са успехом успела да примени. Дакле, једну такву причу, заправо три приче, у којима је главни јунак „предмет“ испричала нам је Данијела Велимировић у монографији насловљеној *Кибле, баклаве и фисџани: традиционална материјална култура Срба у XIX и почетком XX века* и показала колико су предмети материјалне културе били значајни за заједницу у међусобној, али и комуникацији с другима.

Милина Ивановић Баришић

**Gordana Blagojević,
Φωτοσκιάσεις στη Βυζαντινή Μουσική. Μικρή
εισαγωγή στον κόσμο της ψαλτικής τέχνης
[Byzantine Music Shades. A Brief Introduction
to “The Art of Chanting” World].**

Εκκλησιαστικό Ίδρυμα Βυζαντινής και Παραδοσιακής Μουσικής Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Αθήνα 2020, 160 σσ. [Ecclesiastical Foundation of Byzantine and Traditional Music of the Holy Archdiocese of Athens, Athens 2020, 160 pp.]

This book is an exciting journey into the world of Byzantine music. It explicitly explores and presents the essence of Byzantine chanting and its twofold character, namely that of strict rules and spirituality but also of creativity and cosmopolitanism. Based on field research and personal experiences (namely years of the author’s travels to parishes and monasteries in Serbia, Greece and elsewhere), the reader comes across useful information which is both grounded and emotional. Its pages shed light on the monophonic chanting of the Eastern Orthodox Church by looking both at its past history and meditating onto its future, with an ultimate goal to capture the inner rhythm that penetrates the oral and written tradition of Byzantine music.

The book is an enriching addition to those acquainted with Byzantine lore and an invitation to anyone who would like to dive into its musical universe. The word “shades” in the title is critically telling: Our daily lives are full of what Greek Orthodoxy calls “harmolipi” (χαρμολύπη), namely “joyful sorrow”, the expected, balanced outcome of the persistent, simultaneous presence of darkness and light.

His Beatitude Archbishop of Athens and All Greece Ieronymos II introduces the treatise followed by a prologue by Reverend Archimandrite Irenaios Nakos, Director of the Ecclesiastical Foundation for Byzantine and

Traditional Music of the Archdiocese of Athens. Thank you notes close up this introductory part of the book along with the author's introduction on "the seduction of Byzantine music".

The first chapter serves as a forward to what in music is called "Byzantine". It meditates on why Byzantine music has acquired an eternal essence, also how it has been used as an art form to exceed the limits of humanity. The history of this genre is briefly explored while its presence on today's "confused world" is also being investigated. Words are accompanied by traveling, verbal imagery to several chanting communities and the art of chanting inside but also outside walls, as this turns to be the first book to introduce Byzantine music examples through generated scannable use of QR codes.

The coming of Christianity is at the focus of the second book chapter. The beginning of the art of chanting, the birth of the new chanting and chanting art as ritual are the main topics dealt here followed by a third chapter on the Christian Empire. Essays in this chapter are on the viewing of a kingdom on earth, the "anti-state" nature of the monasteries, the character of singers who enter the house of God, the melodists and hymn writers (showcasing Roman the Melodist), writing as a way to unravel Byzantine music, the "Eight Modes" (Octoechos) of Byzantine music, the late Byzantine period (showcasing the "Master of Music" Ioannis Koukouzelis) and the monastic community of "Mount Athos" (the so-called "Virgin Mary's Orchard").

Chapter four continues into the post-Byzantine period, talking about the Fall of the City, the chanting forms, the musical reform of 1814, the three teachers, the old and the new method, Byzantine chanting as a music art form of the future and its symbolisms. Following chapter five goes over the three main personalities of the 20th century Byzantine music, namely Konstantinos Psahos, Simon Karas and Spyros Peristeris. It also illustrates the status of Byzantine music and the contributions of other personalities onto contemporary musicological research.

Lastly, chapter six, is more anthropological, as it presents to the readers the so-called "pair" in Byzantine music which results to the "mating of voices" where one could distinguish several couples, such as the male-female, the transnational-local, the professional-practical, the teaching-apprenticeship, the aristocratic-popular, the singer-priest, and that of the two singers (where the one is performing the melody and the other the so called "ison", namely a drone note). This sixth chapter concludes with two essays, one on the notions of concerts and Divine Liturgies and the other on Byzantine music in the digital age.

Lykourgos Angelopoulos (1941–2014), a professor at the School of Byzantine Chant at the Conservatory of Athens, the founder and director of the Greek Byzantine Choir and an Archon Protopsaltes (lead chanter) of the Patriarchate of Constantinople, is at the center of an epimeter, which also serves as a memorial, sentimental note. The book concludes with the “Music Treasure”, namely a list of 110 audiovisual materials as generated scannable QR codes (details such as composer, psalm, choir, etc. also provided here), the bibliography, a table of images and a summary in English.

Dr. Blagojevic’s work is useful to scholars of Byzantine and other music art forms but also general readers-new listeners. Not only it wishes to make Byzantine music famous, but also seeks to connect one with the future of this music, by using one’s mobile devices. Though the QR code is an icon of our time, it is an interesting coincidence that Byzantine music also uses notation in the form of images. It is a much worthy addition, an affordable and practical way to not only read but also feel the music one is reading about. The writer expects to stimulate its readers-listeners to begin their own quests and expose themselves to this tradition deeper.

As a native Greek speaker, I would like to wholeheartedly congratulate the “Greek by soul” author on the excellent use of the Greek language (the book’s original language). I wonder: Is it the genuine love of, careful listening to and intense, active participation in Byzantine music events which has resulted to the cultivation of such a diligent perception, melodic and rhythmic use of Greek vocabulary? I also acknowledge the fact that the author purposefully chooses to use the word Byzantine “music” versus “chanting”, wishing to emphasize how equally sound and word as “chorus” (χορός) are inextricably woven in this unique art genre.

In a dissonant era, this is a melodic and harmonious handbook, extremely legible and useful. On the book’s cover, Dr. Blagojevic’s artful painting of the miraculous herb chicory with its seeds dispersing as abstract Byzantine notes, flying to spread and cultivate melodies is philosophically telling. This way, in the writer’s words, “Byzantine music becomes the spring flower of the Orthodox tradition, a lily on the side of the road, a wild flower on the rock and a silver dandelion; when its yellow flowers fall, it will form a transparent head of seeds”. Indeed, it is the wind of chanting that softly adheres them onto our palm, transplanting them through our ears into our souls!

Maria Chnaraki

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 2, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. – Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242

